

दिल्ललडहलतुव-कलवुडुडु

कलकलनल-रलकसडडलडखलत-

शुडुडुशुवर-वलदुडललङुकलर-डडुडलकुकलरुडु-

वलरकलतडुडु

कलिकातायाम्

२४ सख्यक-गिरिश विद्यारत्न-वर्त्मणे

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कतिरत्न-भट्टाचार्येण

मुद्रितम् ।

Dilli-Mahotsava-Kavyam

A

SANSKRIT POEM

ON

THE DELHI-DURBAR

IN SIX CANTOS

BY

Srisbar Vidyalankar

*Sabhá-Pandit to the Rájá of Kákiná, and Author of
"Vijayinó-Kávyam," "Hemodváhu-Kávyam," &c.*

EDITED WITH ELUCIDATIVE NOTES

AND PUBLISHED

BY

KOKILESVAR BHATTACHARYYA VIDYARATNA, M.A.

FROM KÁKINÁ, RUNGPUR.

With four Portraits.

1903.

[All Rights Reserved.]

Price—Rs. 3/-

CALCUTTA :

PRINTED BY

ŚAŚIBHŪSHAṆA KRITIRATNA BHATTĀCHĀRYYA

AT THE GIRIŚA-VIDYĀRATNA PRESS,

24, GIRIŚA-VIDYĀRATNA'S LANE.

विज्ञप्तिः ।

अथ खल्वितः पूर्वं रङ्गपुरेऽस्मिन् वङ्गाङ्गे काकिनाख्यराज्यखण्ड-
महाराजो, दानमानादिभिः प्रसन्नोक्तसत्त्वमाजश्चात्मराज्ये सम्पादितसार्ध-
जनीनसंस्कारो, महोदारो, हृद्यया चाप्यर्थविव्यया शिद्यया चाप्यतिविनीतः,
शम्भुचन्द्रनामगीतः, सद्दिवेको राजैकः प्रादुरासीत् ।

यश्च पुनर्भ्रातुरनन्तरं हस्तन्यस्तराज्यभारः, समुज्जृम्भितनवरत्नसभा-
सारः, सम्प्रवर्तितविक्रमाख्यभारतारम्भयशःस्तम्भः, सतामग्रगण्यैरगण्यैर्धीर-
वरैः प्राचीरैरिव वेष्टितः, कायस्थकुलनभश्चन्द्रो, ज्ञानध्याननष्टतन्द्रो, नव-
नियमैरुपह्वंहितयशःकिणां नगरीमिव काकिनामलञ्चकार ।

काशीलाभादात्ममृत्योरभीतस्य जनैरुपगीतस्य तस्यादोषस्य पश्यता-
मस्माकम् एकदिनमिव दुःखैरेकचत्वारिंशदब्दाः समतीताः !

उपजातविद्वत्सन्तोषस्य तस्यासाधारणबुद्धेः पुत्रः, तुल्यः पितुरधिको
वा, साम्प्रतं महिमारञ्जननामधरः, भूपतिप्रवरः, सज्जनैरुपगीतः, साधु-
चरितत्वेनोपनीतः, स्वयमयं राजा, यशोराशिगुणभाजामग्रेसरः, कुलोच्चल-
करश्च, काकिनायां निवसति ।

यश्च पुनः खैरेव सहामाल्यैः सत्यवादिभिः सिंहादिभिरुपचीयमानः,
काव्यादिकृतनामगानः, खानुगतजनरक्तो, राजभक्तश्चात्ममुखात् चरितै
राजचरितैः प्रत्यहमेव दिवसस्यार्द्धमतिवाह्यतीति ।

येन च पुनर्निष्कारुणविस्मरणरक्षसः कालान्तरे भाविभक्षणक्षति-
विनिवारणाय राजकृतदिल्लुप्तवस्य,—श्रवणाय च पुनरद्याप्यविलुप्तगौरव-
गाथाया भारतीयपुण्यकथायाः,—तमेव महोत्सवमधिकृत्य काव्यमेतद्रच-
यितुं कविरस्यादिष्टः ।

स्वयमयं दिल्लग्रामनागतोऽपि, निजानुरक्त्या राजभक्त्या समानायाः च
दिल्लिप्रवृत्तिं, भाविकीर्त्तिंप्रेरित इव यन्वाध्यक्षाय च प्रेषयन्नादेशं, परि-
तोषयंश्च राजादेः प्रतिमूर्त्तिकर्तारं, कृतत्वरो, दिल्लीपर्वगीतिकाव्यसृष्टितत्-
परो, व्यादिदेश च कवये तद्व्यापारम् ।

अहो अस्य राजभक्तिः ! अहो अस्य फिटवल्काव्यानुरक्तिर्भारत-
प्रीतिश्च !

एवञ्च खलु सुचरितस्य तस्य कुमारीऽपि, जनचित्तरञ्जनो महेन्द्र-
रञ्जनो, यशःसितश्लाघ्यचरितः, वीर इव त्वरितमेव सम्पादितसर्वारम्भः,
साधुसंरम्भश्च जयतीति ।

सोऽयं भूरिणा भाग्येन, भीग्येन च पुनरारोग्येण सम्बलितः, पुन-
रनलसश्विरमिह जीवतादित्यलमतिविस्तरेण ।

काकिनाथाम् }
माद्रे, १९१० साले }

श्रीश्रीश्वर-शर्मणः ।

TABLE OF CONTENTS.

CANTO I.

CORONATION-ASSEMBLAGE AT DELHI : STATE-ENTRY.

Introduction—The Delhi-Durbar : its date and object—Praise of King—Emperor—Praise of Lord Curzon : his illimitable resources, his practical energy, his organizing power—Conception and organization by him of Delhi-Durbar to proclaim King Edward VII. as Emperor of India, preparations, invitations issued—Gathering of marvellous crowd at Delhi to witness the Durbar Enumeration of chief *places* from which people came to Delhi, description of people of different *nationalities* assembled—The north-western frontier chiefs, The Mehter of Chitral, The Khan of Kalat, The Siamese, The Afgans and Pátháns, The Burmese and Shan Chiefs, The Manipurs, The Baluchis and others—Reputed *Palwans* and wrestlers who displayed their skill in Indian chiefs' camps : their wonderful athletic skill—Gathering of various Indian army corps—Splendour and activity of Delhi during the period—Arrival and reception of Viceroy at Delhi railway station—Arrival of Duke of Connaught—Guards-of-Honour, band, salute, exchange of greetings with Govt. High Officials and Ruling Chiefs—Viceroy with Lady Curzon mounts an elephant from the Maharaja of Benares, Duke with Duchess of Connaught mounts an elephant from the Maharaja of Jeypur, Indian Ruling Chiefs mount their respective elephants—Commencement of State-Entry—Formation and order of elephant procession, disposition of procession on either side of Queen's road—Lining of route by troops—March of the procession, its magnificence, gorgeous dresses of Ruling Chiefs, decoration of elephants, brilliant colours, dazzling scene—Extraordinary gathering of spectators and conveyances—Close of the Procession. From Page 1 to Page 22.

CANTO II.

THE CAMPS : THEIR SITES AND DESCRIPTION.

Area where camps were laid—The Historic Ridge, the Alipur Road and Grand Trunk Road—Great Bawari Plain to the north and west of the Ridge—Central Camps : description of Viceregal Camp—Camps on *south* of the Viceregal Camp : Commander-in-chiefs Camp, Camps of generals of Four Commands, Camps of Foreign Consuls and Representatives, Press-camps—Camps on *north* of the Viceregal Camp . Camps of Provincial Governors, Camps of Heads of Local Administrations, Camps of Residents, Central Telegraph and Central Post-office, Camps of Mutiny Veterans, Camp of Imperial Cadet Corps—Camps on *north-west* of Central Camps : Military Camps—The Durbar Road, The Amphitheatre, Polo-ground, Review-ground—Description of Camps of Indian Ruling Chiefs, their site—Hyderabad Camp—Baroda Camp—Mysore Camp—Kásmír Camp—The Punjab Group . Kapurthala Camp, Patiala Camp, Bhawalpur Camp—Central India Group . Scindhia Camp, Datia, Indore and Bhupal Camps—Rajputana Group . Jeypur Camp, Udaipur Camp, Bikanir Camp, Ulwar Camp—Bombay Group : Idai, Kolhapur and Cutch Camps, Bhavnagar Camp—Burma Camp—Baluch Camp—Bengal Group : Sikim Camp, Cooch Behar Camp, Morbhani and Tipperah Camps—Benares Camp—Other Camps.

From Page 23 to Page 55.

CANTO III.

AMPHITHEATRE : THE CORONATION-DURBAR : THE PROCLAMATION.

Amphitheatre where erected—Full description of Amphitheatre : its size, its vastness and proportion, its white roof with domes, cupolas, minarets and towers, its floor, decoration and arrangement ; The Centre of Amphitheatre : arena, dais, throne, Royal Flag-staff—Arrangement of seats, blocks—Dazzling splendour and beauty—Massing of troops, Guards-of-Honour and massed band within the Amphitheatre, guards at separate entrances—The Durbar Road, crowding of equipages and people on road, arrangements in respect of entry—Entry into the Durbar :—Entry of Veterans of Mutiny-fame : their reception—Entry of Indian Ruling Chiefs : their dresses—Entry of Lord Kitchener—Entry of Foreign Representatives and Govt. Officials—Entry of spectators—European

and Indian ladies at the Durbar, their dresses, Mahārání of Cooch Behar and the Begum of Bhupal, *Purdah* arrangement for other Indian princesses and ladies—Entry of Grand Duke of Hesse—Entry of Duke and Duchess of Connaught : escort, salute of 31 guns, presenting of arms by Guards-of-Honour, bands play National Anthem, spectators rise, seat on throne—Entry of Viceroy and Lady Curzon : escort, Imperial Cadet Corps, enter arena, all present rise, Guards-of-Honour present arms, National Anthem, seat on throne—Lady Curzon and Duchess of Connaught—Opening of Durbar : The Herald, Trumpeters, The Proclamation, National Anthem, hoisting of Royal Standard on flag-staff, Imperial Salute of 101 guns, cheers—Presentation of Indian Ruling Chiefs—Viceroy's Speech, its contents. From Page 56 to Page 84.

CANTO IV.

THE ARTS EXHIBITION · THE EXHIBITS.

Exhibition-building its site, Kudsia Bāgh near Kásmír-gate—Opening of Arts-exhibition by Viceroy, his speech, its full contents—Sir George Watt, director of Exhibition, his energy and labour . collection of exhibits and classification—Exhibits divided into ten main classes—"Jewellery Court," Jewellers from different provinces—Enumeration and description of chief rooms and exhibits :—Stone-wares : marble idols and figures, cow and calf, cups and saucers, figure of Buddha, Taj of Agra, flower-vase, chess-table—Metal-wares : tinned copper, silver and gold plates, enamelled and neillo works, Damascened works, copper *rapousse*—Clay-wares and pottery—Gold and silver articles : necklace, diadem, *hookah*, cart—Cut steel and mail-carving—Hide-wares—Glass-wares : Shrine of coloured glass-mosaic—Wood wares and wood-carving : doors, Punjab wood-carving, Bharatpur facade, Nepal model house, Travancore house, Kathiwar house, Burmese wood-carving, wood-furniture, Mysore sandal wood-carving, inlaid boxes, Mysore house upon lions, Burma wood figures—Shell-works—Kásmír shawls—Baroda pearl carpet—Fabric and textiles, embroidery and braiding—Ivory-carving—Antic weapons and arms—Fine arts pictures, ancient books Gulistan from Ulwar, pictures of the *Ram'ayan* from Pandit Janaki—Horn-wares—Chief places from which exhibits came. From Page 85 to Page 109.

CANTO V.

MISCELLANEOUS DURBAR-FUNCTIONS : CLOSE OF DURBAR.

State Church Service—Illumination of Delhi and Fire work Display—Military Assault at-Arms—Investiture—Review of Retainers of Ruling Chiefs · full details of the Review, splendid spectacle—Review of Troops : some Ruling Chiefs at the head of their own troops—Polo-tournaments and Athletic Contests · Chitral *vs.* Gilgit, Alwar team, Manipuri and Baluchi teams, description of the play, interesting sight—Viceroy's evening party to the Indian Chiefs, the Investiture-ceremony—Close of Durbar : State Departure from Delhi. . From Page 110 to Page 141.

CANTO VI.

PAST BRIEF HISTORY OF DELHI : NATION'S PRAYER TO THE CROWN.

Delhi, its situation—Past history of Delhi—Pre-historic Period : battle of Kurukshetra, Emperor Yudhishtir, ruins of Hastinapur—Hindu Period · Rajput kings ; King Prithwiraj, his iron-pillar, his battle with Mahammad Ghori, his fall—Mahammadan Period · the Afgan kings, Slave kings, Kutubuddin, Houses of Khilji, Tughlak and Lodi—Mogal Period . The Mogal emperors and their buildings—Babar ; Akbar : his conciliatory policy, his tomb ; Jahangir · his empress Nur Jahan ; Shah Jahan : Jumma Masjid, Delhi Fort, The Taj of Agra : its description, Peacock Throne ; Aurangzeb : Splendour and magnificence of Delhi in the palmy days of Mogal rule, condition of the country under Mogal rule, Aurangzeb's bigotry, rising of the Marhattas, Sivaji, decline and fall of Mogal Dynasty ; Mahammad Bahadur Shah, last nominal emperor : his complicity in the Sepoy Mutiny—British Period : Queen Elizabeth, Queen Victoria, King Edward VII.—Cardinal features of British rule—Nation's prayer to the Crown to further the permanent interests of the people : enumeration of some of those interests—Author's benediction, and end of the poem

From Page 142 to Page 163.

CHRONOLOGICAL ORDER
OF THE
DURBAR CEREMONIES.

Inauguration of the Durbar ceremonies by State-

Entry :	29th December, 1902.
Opening of Exhibition of Indian Arts :	30th December, 1902.
Durbar and Proclamation :	1st January, 1903.
State-Dinner given by Viceroy to Official				
Guests :	1st January, 1903, evening.
Viceroy's Evening Party to the Indian Official				
Guests (at the Kudsia Gardens) :	2nd January, 1903, afternoon.
Illumination of Delhi and Display of Fire-works :				2nd January, 1903.
Investiture held in the Dewan-i-Am :	3rd January, 1903.
Celebration of State Divine Service :	4th January, 1903.
Military Assault-at-Arms :	3rd and 5th January, 1903.
State-Ball :	6th January, 1903.
Review of the Retainers of Indian Ruling Chiefs :				7th January, 1903.
Grand Review of 34,000 Troops :	8th January, 1903.
Viceroy's Evening Party to the Chiefs and Investiture				
(at the Viceroy's Camp) :	9th January, 1903.
Athletic Contests—Polo, Football, Hockey :				
On most days, specially on...	9th January, 1903.
State-Departure :	10th January, 1903.

संशोधनी ।

पृष्ठ	पंक्तौ	अग्रद्वम्	शुद्धम्
३	२	मारीं	मारीम्
६	१३	कामयन्ती	कामयन्ते
११	६	गुण	गुणे
१२	१२	सुदगुः	सुदगुः
१५	५	आज्जल्यमानं	आज्जल्यमानं
३४	१८	“तत्करोतीति” खिचि	आचारार्थे क्यङि
४२	५	क्यास्यं	कैस्यं
४८	८	क्यास्यं	कैस्यं
५०	२०	नासार्थम्	वासार्थम्
५१	१४	magnificent	magnificent
६१	१२	दण्डप	दण्डपे
६२	४	बभञ्ज	बभञ्जु
७६	१०	मदिनी	मिदिनी
८०	३	सख	सख्ये
१०१	८	फलका	फलकाः
१७३	१६	आरभ्यते	आरभते
१४६	२२	सुद्वे	सुद्वे
१५१	७	ताङ्गी	ताङ्गी
१५८	१०	माश्वर्य	माश्वर्यं
१६३	६	कुशलः	कुशलैः

दिल्लिमहोत्सव-काव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

महाचित्तो भिन्नामपि पुनरभिन्नां कुहकिनीं
घटादिं पश्यन्तीं घटपटमठादिं स्वयमपि ।
स्थिरामर्थातीतामपि च पुरुषार्थाय चपलां
नुमस्तां निर्लिङ्गामपि सद्वलां चेतनकलाम् * ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं करोति । महाचित्तः—पञ्चम्यन्तसिन्धुः ; विश्वव्यापकचेतन्यादित्यर्थः । स्थिराम्
—निष्क्रियाम् । पुरुषार्थाय चपलाम्—भोगापवर्गौ पुरुषार्थः, तत्कृते चपलां क्रियाशीलाम् ।
(Vide Sāñkhya-darśanam, Ch. III., 58). प्रकृतिं पुरुषश्च एकौक्यं स्तौति । तामिति
प्रसिद्धार्थे ।

के वा शेषयितुं भवन्त्यलमहो पाश्चात्प्रजातेर्गुणान् ?
 यस्यां सम्प्रति कार्जनप्रभृतयो लब्धोदयाः पार्थिवाः ।
 तुङ्गाङ्गी प्रतिपादिता नरपतेर्यैस्त्ववप्रक्रिया,
 यन्माक्षिष्यधुनापि दिक्षिनगरे जागर्त्ति शेषच्छटा * ॥ २ ॥
 अहो राज्ञः कीर्त्तिः ! कतिपयदिनैर्दिक्षिनगरी
 बभौ मुक्तायुक्ता कनकमणिमणिक्वखचिता ।
 दृणाच्छन्ना पूर्वं जटिलगहना गोचुरवना
 वरा स्वर्गाकारा नृप्रतिशतदारासनवती † ॥ ३ ॥
 स्वमेके खट्टीये जगति वितते विंशशतमे
 परानन्दागारं किमपि भुवि पर्व्वेदमुदभूत् ।
 धनुष्यर्के याते, दशदिवसमायुः परिवहन्-
 न यदगच्छेत् कस्मिन्नपि हृदि नृणां विस्मृतिपदम् ‡ ॥ ४ ॥
 अजयदिदमपूर्वं भूतपूर्व्वञ्च सर्व्व-
 मजनि यदतिमात्रं दिग्दिनस्यायि पर्व्व ।

- * दिक्षिमहोत्सवं प्रधीति । तत्रादौ दिक्षौ सन्पादितस्य राज्याभिवेकपर्व्वणः प्रसावना करीति (१—७) । इलच्छाधिपतेः राज्याभिवेकघोषणार्थं दिक्षां दशदिवसं व्याप्य महोत्सव आसीत् । यस्याम्—पाश्चात्प्रजाते । कार्जनः—Lord Curzon. यैः—कार्जनादिभिः । दिक्षिनगरे—In the city of Delhi. प्रतिपादिता—Effected, produced.
- † Compare :—“A month ago there was little to be seen from the “Ridge,” but a sandy, bouldered *waste*, interspersed here and there with rice-fields and an occasional canal.” गोचुरवनेति—उपसर्जनत्वात् न लौष्, पाणिनिः ४।१।१४ ।
- ‡ स्वमेके—संवत्सरे; “यस्यो मासः, स्वमेकं संवत्सरम्” इत्यनुशासनात् । पर्व्व—राज्याभिवेक-महोत्सवः । दशदिवसम्—From the 1st to the 10th of January 1903.

दृदुदिनमथ मासं दीपयद् जानुयारीं

सुखकरहिमपानैर्दूरदह्लोकमारीं * ॥ ५ ॥

खट्टीयवर्षे सशते च विंशे

राजप्रभावाद्भूतलोकहिंसे ।

अपूर्वपूर्वेदमनुष्ठितं प्राक्

तज्जानुयारेः † प्रयत्नेऽङ्गि भाभाक् ॥ ६ ॥

दशमितदिवसं संव्याप्य सत्कीर्तिरेषा

दशदिशि परिभाता कार्जनीयं ‡ सुवेशम् ।

दशशतकरधारी यत्र साहाय्यकारी

दशनियुतसहस्रैर्लोचनैर्याऽध्यधारि ॥ ७ ॥

दुर्वारारिनिवारि यस्य चरितं जेगीयते क्ष्मातले

यस्याञ्चैर्महिमाद्यधिष्ठितजनः श्रेयः प्रसूते नृणाम् ।

यन्नामस्मृतये चिरामिलषितं पूर्वैदमुर्व्यामभूत्

सोऽयं भारतलगुणनाद्यधिपतिर्जीयाच्चिरं भूतले § ॥ ८ ॥

योऽसौ भारतवर्षसर्व्वनगरे राजीकृतो वेषसा

राज्यं तच्च विशीर्णकराटकदलं यत्तेजसाऽस्त्युज्ज्वलम् ।

* जानुयारी मासम्—i. e. January 1903. दिग्दिनस्थाधि—दशदिनस्थाधि । पूर्व भूतमिति भूतपूर्वम् । “भूतपूर्वे चरट्” इति सूत्रे दर्शनात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः, सप्सर्पति समासश्च । अजयदिति—अभिभवार्थे सकल्पकः । दृदुदिनम्—इति पदं ‘पूर्वे’त्यस्य विशेषणम् ।

† January 1903. उद्धृता—i. e. Eradicated.

‡ कार्जनी—कार्जनसम्पादितिव्यर्थः । कार्जन—Lord Curzon.

§ भादौ श्रीश्रीमन्नवराजीवसुविः (The King-Emperor) गोयते । यन्नामस्मृतये इत्यादि—

दिल्ली * यत्कृतपर्वगौरववती नारीव रत्नोज्ज्वला
यत्कीर्त्तिस्तुतिकीर्त्तनातिमुखरा जागर्त्ति पर्वस्मरा ॥ ९ ॥

गायन्तो यञ्च सर्वे प्रकृतिगणमनोमन्दिरे राजराजं
के वा तं विस्मरिष्यन्त्यखिलजनपतिं, यातमप्यात्मदेशे ? ।
लण्डेशस्याभिषेकप्रभृतिभिरसकृत् येन संशोभिता भूः †
सोऽयं सस्नेहदृष्ट्या स्थिरयतु सकलं कार्ज्जनः कार्ज्जनी च ॥१०॥
सोऽयं जीवतु दुर्जनव्यसनदो नाम्ना च यः कार्ज्जनः

प्राज्ञो लगडनभूपतेः प्रतिनिधिः प्रेषांश्च यः सज्जनः ।

अत्याश्चर्यनृवर्यचारुचरितैराह्लादिनामिंलिशां

राज्ञाःप्युच्चयशःप्रसन्नमनसा यो भारते प्रेषितः ॥ ११ ॥

(विशेषकम्) ।

“अस्मिन् पर्वणि सर्वपर्वनृपतौ तस्य प्रयत्नोत्थिते

दिल्ल्यामन्यतरत् विशेषविधिना द्रव्यैर्जगन्निर्मितम् ।

i. e. The event being the proclamation of Edward the Seventh as Emperor of India.

तदनन्तरमधुना राजप्रतिनिधेः (Lord Curzon) कृतिः नीयते (९-११) । “The day of Lord Curzon’s entry into the city of the Moguls, in full state, will be marked in the annals of British India as the day of a most impressive pageant.” तत् राज्य—i. e. भारतम् । पर्वे उत्सव स्मरतीति पचाद्यच्; ततः स्त्रियानाम् । पचे अरी मदनः ।

“No previous representative of the crown has been called upon to play a part in so superb a display of the wealth, diversity and unity of the Indian empire.” कार्ज्जनी—i. e. Lady Curzon. स्थिरयतु—“बहुलसङ्घान् स्थिरयत्सपौ”ति वङ्गभाषाः ।

राज्ञा—विजयिका इत्यर्थः (Queen Victoria). [Vide Author’s “विजयिनी-काव्यम्”] इतिशाम्—इराजगतेरित्यर्थः । तेषां राज्ञा—i. e. विजयिका ।

एहि भ्वाटसमूह ! चारुमहिमन् ! भूत्वा मिथः सङ्गताः
सृष्टां मिटरसरसालरचनामेतां समन्नाम ताम् * ॥ १२ ॥

आनन्दास्यतधारया प्रवरया राज्ञाञ्च मर्यादया
धौता द्राक् जनसागरप्रथितवाक् दिल्लीप्रद्य हिल्लोलभाक् ।
एकत्रैव विलोकयन्ति मनुजा यां वीक्ष्य सर्वं जगत् †
तैस्तैर्द्रव्यवरैर्नरैः सहचरैर्भूपैश्च रूपैरपि” ॥ १३ ॥

इत्येवञ्च कुतूहलध्वनिरभूत् अद्वा तथात्मस्मरिः
कास्यां कार्जनकीर्तिमत्र महतीं द्रष्टुं समुद्घोषिताम् ।
उद्ग्रीवश्रुतयो वयं खलु गतास्तां दिल्लीमात्मेच्छया
ये राज्ञः सचिवैः स्मृता न च वृताः पत्रा न सम्भाषिताः ॥ १४
(विशेषकम्) ।

राज्ञीसूनुकृतेऽत्र नूतनमहाराज्याभिषेकोत्सवे
राजानञ्च निमन्विताः पुलकितास्तद्दर्शनाभ्युत्थिताः ।
लोकानामपि हर्षवर्षणगिरा नासीद्धरा सुस्थिरा,
हस्त्यखोद्भ्रगणैर्जनैरगणैर्या प्रेक्षितुं दुष्करा § ॥ १५ ॥

- * सम्प्रति दिल्ली-महोत्सवः प्रसूयते (१२—१४) । “The procession which traversed the historic city has probably never been equalled in Indian history.”
तस्य—कार्जनस्थिति यावत् । वयं तामेता मिटरसरचिता रचना समन्नाम इत्यर्थः ।
- † यां दिल्लीं वीक्ष्य सर्वं जगदेकत्रैवानौतमिव पश्यन्ति लोका इति तावय्यार्थः ।
- ‡ श्लोकत्रयोक्ती जनसुखतः प्रादुर्भूतः कुतूहलध्वनिः अभूत् प्रादुर्भूत इति भावः, तथा आत्मस्मरिः अद्वापि दिल्लीप्रत्यवदर्शने अनुराग आसीत्, मन मनसीति शेषः । वयं राजपुरुषैरनिमन्विता अपि उत्सवदर्शनायमात्मेच्छयैव दिल्लीं गता इति कविः स्वयं वदति ।
- § अधुना दिल्लीप्रवेशं (The State Entry) वर्षयितुं प्रसूयते । तत्रादौ दिल्लीप्रत्यवदर्शने मनुष्यसमागमः जनताङ्कुरादिश्च प्रथमं कथ्यते (१५—४२) ।

यादृक् शब्दो रघुपतिव्रते संक्रमे चारसिन्धोः
 ख्यातो रामायणत इह यः पर्वतोत्पाटनादैः ।
 तादृक् रावो * दिशि दिशि गतो दिल्लिसांयःत्रिकानर्त
 व्यस्तं लौहं शकटमुद्भूत्कम्पिता तेन धात्री ॥ १६ ॥
 प्रेक्षार्थं भूमिभाजां नृपति-नरपतेः पर्वणः सर्वकान्तै-
 रैश्वर्याणां पराङ्मुखैरतिशयमुखरा भूरभूद्दिल्लिरुच्चैः ।
 तेषामुत्तुङ्गमानात् व्ययितवद्भयनात् सर्वतः पर्वताभात्
 जातास्तोस्मिन्निवोच्चैरपि च कश्चनाः, दुर्बला राजलक्ष्मीः † ॥ १७ ॥
 नापश्यन् यांश्च जन्मावधि भुवि मनुजा लीलया तानपश्यन्
 ते भूपा वाप्यभूपाः परिचितमुद्गू राजराजोन्मवेऽस्मिन् ।
 अद्वावन्तोऽभ्युपेयुर्हयगजसंहिताः सैन्यवन्तोऽन्यवन्तो
 द्वारे द्वारे लसन्तो घृतटिकिटः ‡ घटा दिन्मवो मानदानम् ॥ १८ ॥
 मित्रायन्ते द्विषन्तः क्षितिनगरभुजो मङ्गलं कामयन्तो
 बद्धाः पूर्वोपकारैर्नरपतिसुहृदो योधयन्तो विपक्षान् ।

* रव एव रावः, प्रजादिभ्योऽण् । लौह शकटं—The Railway carriage. धात्री—पृथिवी ।
सांघातिकानामिति प्रयोजनार्थं ठञ् ।

† नानाप्रदेशिभ्यो दिल्लिभूत्सवदर्शनार्थं लोका उपस्थिताः इति तदेव कथयति त्रिभिः । “In spirit
therefore, and one may almost say through their rulers and deputies
in person, there is represented in this arena nearly *one-fifth of the entire
human race.*”—Extract from the Viceroy's Speech. नृपतिनरपतेः—कार्जुनस्य,
पर्वणः—उत्सवस्य प्रेक्षार्थमित्यन्वयः । ते भूमिभाजः कश्चना इव जाताः ; तेषां राजलक्ष्मीश्च
दुर्बला जाता ।

‡ टिकिट—The Admission-tickets,

दुःखादुःखे सहायास्तनुमपि समरे हातुभिच्छन्ति चान्ये
जागर्तीत्यं प्रभावो जगति नरपतेर्लगडनच्छत्रभाजः ॥ १६ ॥
ते नास्मिन् सन्ति भूपा बृटिशनरपतेस्त्ववे ये न दृष्टाः
इंलगडात् हाइलगडात् मुषरुषपदतस्तत्र पातालराज्यात् ।
आब्रह्मस्तम्बतो द्राक् जनगणसहिताङ्गान्सभालप्रदेशा-
दाजम्बुस्ते बुयाराः परिणतशिरसो वैरमुत्सृज्य दूरे * ॥२०॥
केचिद्राज्ञो विवाहभ्रम इव पतिताः सूक्ष्मवैश्वानरवन्तः
पत्रा वामन्त्रिताः कोऽप्यतिथय इव कोऽभ्यागताः केचिदन्ये ।
ईयुर्नास्मैव केचिज्जयजयवचसा पर्वणः सर्व्वकान्ते-
रिच्छासंक्रामिताः कोऽप्यभिमतस्त्वस्तूर्णमर्घव्ययौघैः ॥ २१ ॥
अङ्गाहङ्गात्कलिङ्गान्मलयगिरिपथाहृत्तिणाल्यप्रदेशात्
केचिन्मान्द्राजराज्यात् सिकिमजनपदात् चीनहूनाञ्च केचित् ।
ओट्टान्तःपातिभूमेर्मणिपुरनगराद्ब्रह्मदेशाञ्च गौडात्
पर्व्वण्युत्सवेऽस्मिन् निखिलनृपतयञ्चक्रिरे योगदानम् ॥२२॥

* अनेन श्लोकेन सम्प्रति विदेशीयप्रदेशविशेषानां कतिपयनामानि उल्लिख्यन्ते, येषु दिक्षां लोकाः समागताः । "The representatives of *Foreign Powers*, the *Foreign Consular Officers* were also present". इंग्लन्डात्—England. हाइलन्डात्—The High lands (in Scotland). पातालराज्यात्—i. e. From America; मुषरुषपदतः—Baron Speck von Sternburg (Consul-general for Germany), M. W. de Klemme (Consul for Russia). द्राक्सभाजप्रदेशात् बुयाराः—The Boers from Transvaal. (For an account of the Boers and the Boer War, see Author's "Vijayini-Kavyam," Canto V.)

† अधुना येषु भारतीय-प्रदेशेभ्य उल्लेखार्थं दिक्षां लोकाः समागताः, तेषां भारतीयप्रदेशविशेषाणां कतिपयनामानि समल्लिख्यन्ते (१२—१४) । "All India welcomed Lord Curzon,

केचित् शीताद्रिमौलेर्जलनिधितटतः सेतुबन्धातिदूरात्
 विन्ध्याद्रेस्तुङ्गशृङ्गात् शिखनृपतिभुवः कान्यकुजात्तथान्ये ।
 स्वर्गात्काश्मीरान्त्रो जवनजनपतेः काबुलान्सिन्धुदेशा-
 दाजग्मर्द्राक् तथान्ये भुवननृपतयस्तत्र तुच्छीकृतार्थाः*॥२३॥
 बिकानेर्बुन्दीतः पुनरपि च टङ्गात्कतिपये
 जना आलोयाराः, शिवजिकुलजाश्चापि धनिनः ।
 तथा जापानाख्यादपि जलनिधेः पूर्वतटतः
 परास्ताञ्चीनाद्याः समरभुवि येषां भुजबलैः † ॥ २४ ॥
 भूपाला बलवज्जनैः परिष्टताः श्यामात्प्रदेशाद्बभूवुः‡
 मीरञ्चोत्तरपश्चिमाद्विमगिरेः समूर्-दौराधिपाः ।

not merely those states and provinces which are presided over and administered by Englishmen, but those also which have remained in a varying measure independent.” अङ्गः—Bengal proper, including Bhagalpur ; वङ्गः—Eastern part of the modern province ; कलिङ्गः—Extending from below Cuttack to the vicinity of Madras ; मलयगिरिः—The Western Ghats ; मद्रासः—Madras ; सिक्किमः—Sikim ; चीनः—China ; हूनः—A Hun ; ओड्रः—Orissa ; ब्रह्मदेशः—Burma ; गौडः—Central part of Bengal, from *Banga* to *Bhuvaneswar* in Orissa.

* कान्यकुब्जः—Modern Kanouj ; काश्मीरः—Káshmir ; काबुल—Kabul (Afganistan) ; सिन्धुदेशः—The Sindh. शिखनृपतिभुवः—*i. e.* The chiefs from the Cis-Satlej states, such as, Patiala, Jhind, Nava, Maler-kotla.

† The first two lines mention various Indian states in *Rajputana* and the Marhatta provinces. बिकानेः—The Bikanir state ; बुन्दीतः—The Bundi state ; टङ्गात्—The Mahomedan state of Tonk ; आलोयाराः—Alwar state. शिवजिकुलजाः—*i. e.* The Marhatta chiefs, descendants of Sivaji, the great Marhatta chief. जापानः—Japan ; “Lieut-General Barow Jankata Oku represented the Japanese Government.”

‡ श्यामत्—The Siam state,

यस्मिन् क्रोऽपि न चाप भूपदवीं रक्तस्य घातं विना
तस्माच्चिचलनीयतां हि मभृतो मेहर् तथाऽभ्यागतः * ॥२५॥

तथा दृष्टञ्चास्मिन् निधिपतिसमः पश्चिमदिशः

खिलातख्यातः खाँ, † यदनुगजना भैरवदृशः ।

स्वयं भीमो भीमाकृतिभिरपि पाठाननिकरै-

र्हन्मस्तन्यस्तस्फुटमुकुटभीमद्युतिधरैः ॥ २६ ॥

खायीवारगिरेः प्रथाप्यवितथालापैः स्तवन्तः सभां

सर्हाराश्च पुनः शतार्द्धविमिताः पाठानवन्दैः समम् ।

बोलानाः करमाश्च पश्चिमदिशः सर्व्वे च ते भरिशी

वेशैर्वस्त्रविशेषभाविलसितैरीयुः सुभीमा इव ‡ ॥ २७ ॥

किरीटं विभाणाः करहरणकालेषु च यथा

तथैव ब्रह्मौकोमगनृपतिवर्गा रुरुचिरे ।

* प्रदेशविशेषानुल्लिख्य, सम्प्रति मीरिवादिना दिब्बारां समागतानां कतिपयजातीयानां (Nationalities) विशेषणोल्लेखः क्रियते (२५—२६) । तत्रादौ पश्चिमोत्तर-सामन्तपत्तीनां चिचलाधिपतेय कथा-सुल्लिखति । मीरः—Mir of Nagar and of Hunza (North-western frontier) ; सर्मूर—Raja of Sirmur (Punjab) ; दीर—Nawab of Dir, मेहर्—*i. e.* The Mehtar of Chitral (N W. frontier).

† खिलाताधिपतेः कथासुल्लिखत्यनेन (Khán of Kalat in Beluchistan),

‡ अनेन आफगानप्रदेशीयावर्णने (The Afgan and Pathan chiefs). खायीवार बोलानौ—Two mountain passes in the North-western frontier : The Khyber and Bolan passes ; सर्हाराः—The Chiefs ; पाठानाः—The Pátháns : समाम्—*i. e.* The Proclamation-Amphitheatre. *Vide* also notes on stanza 30. ईयुः—कर्माविवचायासकर्मकः : अथवा ईयुर्दिक्रीमिति शेषः । करमाः—Kuram pass.

गलद्वेषीश्रेणीरचितकचबन्धा मृगदृशो
 बभुर्येषां पार्श्वे वरमगरमण्योऽपि शतशः * ॥ २८ ॥
 वराङ्गे गौराङ्गा मणिपुरभुवो ह्रस्वपुषो
 वहन्तो भूयिष्ठं धवलगुलिकान् हारनिकरान् ।
 विचित्रा वाहाः कति च श्वलैः प्रच्छदपटै-
 र्भ्रमन्तः सोष्णीषाः प्रथि विरलगुम्फा दृशिरे † ॥ २९ ॥
 विलोचीस्थानस्थाः कतिपयजनास्तुन्दिलधना-
 दृशा कृष्णास्तृष्णा दृशि दृशि नयन्तो भुवि नृणाम् ।
 इहाजग्मुर्यज्ञे नृपतिरचिते पर्वणि नवे
 दृहत्कायाश्चायाच्छुरितवदना नष्टकदनाः ‡ ॥ ३० ॥
 दृहन्मस्ता वीरा इव वरबलप्रांशुवपुषो-
 वरांशुप्रच्छन्नाः § कति कति वरोष्णीषशिरसः ।

* अनेन ब्रह्मदेशीया वर्णने (The Burmese chiefs). 'ब्रह्मैक' इत्यादि—ब्रह्मदेशः चीकः निवासस्थानं येषामित्यर्थः । मग is the Bengali designation of the Burmese people. Vide also Canto II, 73.

† अनेन मणिपुरदेशीया वर्णने (The Manipuris). श्वलैः—रक्तासितवर्णभूषितैः, of variegated colours. प्रच्छदपटैः—गात्रवस्त्रैः, Wrappers, cloaks. वाहाः—i. e. With horses. "The Manipuris rode pigmy ponies without saddle of any sort." गुम्फाः—Mustachio, whisker.

‡ त्रिभिर्विलोचीस्थानदेशीया वर्णने (The Baluchis) (३०—३२)। "The most attractive and striking feature was the bands of Baluch and Pathan chiefs. Their dark faces, long hair and twisted beards gave them a wild look that was certainly romantic."—*Englishman*. दृष्णाः—दर्शनीत्युक्त्यानीत्यर्थः । चाया—कान्तिः ।

§ "The Baluchis wore long flowing garments,"

यशःस्तम्भाः सम्भावितनृपचतुर्हिजयकथाः
 पथा ये धावन्तो नृपतिहितवन्तोऽद्भुतरुचः ॥ ३१ ॥
 त एवागत्यास्यां जनखचितदिल्लगां विषयिनो-
 ध्वजश्रेणीदीर्घाः पथि पथि सुशीघ्राटनपराः ।
 विघ्नूणन्तः सन्तो धननिकरवन्तो रुचिरे
 गुण राद्याकारा नवकिरणधाराम्बरधराः ॥ ३२ ॥

(विशेषकम् ।)

कूजत्कोकिलकोकिलाशुकशुक्रीश्यामाभिरामैर्दृष्टैः
 के चान्येऽप्यरुणैस्तथैव तरुणैर्दृक्खञ्जनीरञ्जनैः ।
 कैः कैरन्यहिरण्यकाररचितैः कैः पिञ्जरैः पिञ्जरैः
 शोभां वर्द्धयता जनेन सहता सार्द्धं समभ्यागताः * ॥ ३३ ॥
 भुवि ख्याताः सिंहा इव कटिषु बद्धांशुकचयाः
 प्रकाण्डा वक्षोभिः कति कति च नग्नार्द्धवपुषः ।
 प्रदेशेभ्यस्तेभ्यः परिचितबला लम्बितकचाः
 स्फुटोल्लासा दिल्लगां द्रुतमुपययुर्मल्लनिचयाः † ॥ ३४ ॥

* पिञ्जरैः शोभां वर्द्धयता जनेन सार्द्धं केऽप्यन्ये सच आगता इत्यन्वयरीतिः । पिञ्जरैः—पिञ्जलवर्णः (Reddish yellow) इत्यर्थः ; पिञ्जरैः—Cages ; शुकः—Parrot ; श्यामा—Turdus Macrourus.

अस्मिन् सङ्गीतवे दिल्लगां समागतानां विविधानां मल्लानां वर्णना, तेषां क्रीडादिकञ्च उल्लिख्यते (३४—३७) । The four following stanzas describe hundreds of reputed *Palwans* (wrestlers and athletes) from various provinces of India, who met and showed their skill in many of the noted Indian chiefs' tents (34—37).

त एवागत्यास्मिन् नृपसदसि शिञ्जाकुशलतां
 पटुत्वं क्रीडायां, प्रकटबलवत्ताञ्च भुजयोः ।
 मिथोव्यायामेषु * स्फुटनिपुणतामद्भुतबलाः
 प्रदर्शयन् चैकत्रुर्नृपतिनिवहान् विस्मितधियः ॥ ३५ ॥
 भुजानामास्फोटैर्ध्वनितककुभस्तैर्दिशि दिशि
 क्षितावल्पं, दीर्घं वियति समवल्लुत्य सहसा ।
 दृशा रक्ता व्यक्तप्रभदशनदष्टोष्ठयुगलाः
 समन्ताद्भावन्तो विकटबलवन्तो ददृशिरे ॥ ३६ ॥
 बलान्त्रत्या तत्र क्षितिपभवने मल्लनिचया †
 मुदा निन्द्युर्नृणां मनसि बद्धशो विस्मयरसान् ।
 परं तुष्टास्त्रेषां विपुलकरतालीभिरुत्तुभिः
 पुरस्कारैर्मानैः कति कति च सत्कारमुदगुः ॥ ३७ ॥

(कलापकम् ।)

उद्भैर्गजैश्च बद्धभिः प्रविलोकनीयः

सेनागमोऽपि ददृशेऽत्र च राजकीयः ।

तत्तत्रदेशविहितैरपि चारुवेशै-

स्तुङ्गस्तुरङ्गमशतैर्जटिलञ्च केशैः ‡ ॥ ३८ ॥

* मिथः व्यायामाः—Wrestling matches.

† क्षितिपभवने—जातावेकवचनं, भवनेषु इत्यर्थः ।

‡ अस्मिन्नुत्सवे भारतीयदृष्टपतिभिः प्रेषितानां सेनानां समागमकथापि द्वाभ्यां कथयति (२८—२९) ।
The two stanzas speak of the *Indian army corps* sent to Delhi on this occasion.

ब्रह्माण्डभाण्डपरिकम्पनदैरिवास्त्रैः
प्राचीनकालवरवीरकरस्यशस्त्रैः ।
शचीर्मदाभिषचयेष्विव लेलिहानै-
र्भीमो जनैरभिनुतश्च तदेकतानैः ॥ ३६ ॥

(युग्मकम् १)

अङ्गैः सुश्रीतरङ्गैर्वरगजवपुषां रत्नभूषाङ्कितानां
मार्गाग्रे पर्वतानामिव परिचलतां राजसंक्रामकाणाम् ।
शोभादर्शप्रलीभैः कलकलरववत्सङ्गिसङ्गैः स्म सौम्य-
च्छायाभिः पावनीभिर्नरनिकरवती कल्लते दिङ्लिभूमिः † ॥ ४० ॥

लुप्तोपमा च सुषमा नृपजातसाता
दिङ्लीप्रदक्षिणदिने भुवि कापि भाता ।
स्वर्गादपि द्युतिगणाः खलु यस्य मन्ये
नैवान्ततामुपययुः—पुनरस्य कोऽन्ये ? ‡ ॥ ४१ ॥
तदेवैतत् स्थानं तदपि यमुनानीलसलिलं
तदेवासीत् गोपान्धुरमुरलीवाद्यमपि च ।

Some of the troops wore ancient armours and were armed with weapons of a by-gone age ; *vide* note on stanza 69, Canto II. अस्त्रैः शस्त्रैश्च भीमः सेनागमः दिङ्गा ददृश इत्यन्वयरीति । अस्त्रम्—Weapon in general ; शस्त्रम्—Sword.

† अधुना अस्मिन् महोत्सवे दिङ्लीनगर्या महती शोभा विभूतिघासीत्, तामिव च कथयति दिभिः (४०—४२) । कल्लते—कल्ल अव्यक्ते शब्दे इति सिद्धान्तकौमुदी । स्म—प्रतीति ।

‡ प्रदक्षिणदिवसे दिङ्गाः कापि अनिर्वचनीया सुषमा शोभा सुवि भाता आसीदिति शेषः । “शर्म-सातसखानि च” इति कोषः ।

अभूत् सास्मिन् गोपीवसनलतिका वृक्षकलिका-
जटाजूटे लग्ना, गतिरपि च भग्ना चरणयोः * ॥४२॥
तस्मिन् कौर्णे जनौघैः प्रविलसति वृहद्भूमिखण्डाधिराजे
साहेबादौश्च सैन्यैर्नयनकुसुमिते दिल्लीप्रलङ्कारकारः ।
लक्ष्मीमादाय वामे प्रतिनिधिरुद्गात् लण्डनस्याधिभर्तुः
स्रष्टा पर्वेन्दुमूर्तेर्दलबलसहितः कार्जनः ख्यातनामा † ॥४३॥
आयान् किञ्चिद्विलम्बो लसति जनगणे जायया तत्र हृष्टो
राज्ञो भ्राता गरीयान् कनट् इति सहसा सर्व्वलोकैश्च वृष्टः ।
काव्यं राजासनं प्राक् विरचितमुदभूत् सज्जितं हस्तिवृन्दं
लोकालोके समन्ताच्छशिनिभसुमुखज्योत्सया कृतस्रयाद्ये ॥४४॥

* अभिषेकोत्सवानन्दसमये दिल्लीनगर्यां वृन्दावनसाम्भं नाटयति कविरनेन । अस्मिन् समये पुरेव गोपात् पृथिवीपालकात् राजपुरुषात् सुरलोध्वनिः महोत्सवानन्दवंशीध्वनिः प्रादुर्बभूव, तथाधुनापि हर्षेणैतस्ततो विचरणात् रमणीनां वसनादि वृक्षादिलग्नानि किन्नानि च बभूवुः । यमुनासलिलम्—
“Delhi occupies a broad plain, bounded by the river *Jumna* on the East.”

† सम्प्रति राजप्रतिनिधिः (Viceroy) राजभातुश्च (Duke of Connaught) दिल्लीनागमनं (Arrival at the Railway station) वर्ण्यते (४३—४६) । “His Excellency the Viceroy and Governor-general arrived at Delhi at 11-30 A. M., Dec. 29, 1902. The Salute of 31 guns was fired announcing the Viceroy's arrival. कार्जनः—Lord Curzon. भूमिखण्डाधिराजे—दिल्लिनगरे । दलबलसहितः—With staff.

‡ “At 11-45 A. M., Their Royal Highnesses, the Duke and Duchess of Connaught arrived by special train from Bombay and were received by His Excellency. A royal salute of 31 guns was fired from the Fort.”
कनट्—Duke of Connaught. लोकालीके—लोकानां तत्रागतानां मनुष्याणाम् आलीके दर्शनपथे पूर्वमेव हस्तिवृन्दं सज्जितमुदभूत् इत्यर्थः ।

एकत्रिंशद्द्विनिर्द्रोक् नलमुखकुहरान्तस्थ सम्मानताया-
 माग्नेयः श्रोत्रपेयः करितुरगनृणां व्यानशे व्योम्नि सौम्नि ।
 राजभ्रातुञ्च तद्वत्, दिनकरकिरणादस्त्रसम्पातभाता * -
 देकं तद्वासरं सत् दिनशतविनिभं सच्छटं प्रादुरासीत् ॥४५॥
 तस्मिन् काले द्युतीनां किमपि विकिरणं यच्च जाज्जल्यमानं
 यद्दृष्टं व्योम्नि देवैरिव रथगतिभिः सर्व्वगन्धर्व्ववर्गैः ।
 राजभ्रातुर्नृपाणां परिचयभणितिर्हर्षदोःस्पर्शनन्तत्,
 कर्णे पीयूषधारेव च मम गलिताद्यापि या नैति दूरम् ॥४६॥
 तत्रानन्दवनाधिनाथकरिणि प्रोद्भूतरत्नप्रभे
 तुङ्गे रञ्जितहैममञ्चफलके दृष्टो बभौ कार्ज्जनः ।
 तत्पञ्चाच्च तथा पथा विरुरुचे कुम्भे वहन् चारुणा
 राजभ्रातरमुच्चकैर्जयपुरव्याक्रीडभूमिः करी † ॥ ४७ ॥

* "A guard of honour was drawn up and presented arms, as His Excellency accompanied by their Royal Highnesses emerged from the Station." अतएव "अस्त्रसम्पातभाता"दित्युक्तम् । तत्र— कार्ज्जनस्य इत्यर्थः । नलम्— नाक्षीकास्त्रम् ।

† "The Principal chiefs and officials were then presented to His Royal Highness."

‡ अधुना राजप्रतिनिधिः राजभ्रातुश्च हस्तिपृष्ठारोहणं वर्यन्ते (४७—४८) । "The Viceroy in court dress and Lady Curzon were seated on an elephant from Benares, followed by the Duke of Connaught's from Jaipur." आनन्दवनाधिनाथः— काशीपतिः । फलकम्—Bench (Prof. Wilson),

आरूढौ च मतङ्गजोपरि तदा कम्पेन मौलेस्तथा *
 प्रीतिसिग्धदृशा ष्टशं पथि गतान् सस्भावयन्तौ जनान् ।
 शुरुडोत्तोलनकण्ठवर्धररवानन्दैः करीन्द्रा मुहुः
 प्रातिष्ठन्त किमु प्रसादसुमुखावेतौ प्रणामादरैः ? ॥ ४८ ॥
 आरूढेष्वथ तेषु राजसु तथा पृष्ठे तदा दन्तिनां
 पाश्वे राजपथस्य काचिदुदियायोच्चैः प्रभा मेचका ।
 सङ्केतेन च तेन तेन चलिता मातङ्गवर्गा द्रुतं
 रेजुर्नृत्यपरायणा गल्ललगद्घण्टासमान्दोलनैः † ॥ ४९ ॥
 मार्गाग्रेऽस्मिन्नुदृष्टे मरकतखचिते मत्तमातङ्गपृष्ठे
 खट्वामुत्तोल्य हैमीं तदुपरि परितो राजिता राजराजिः ।
 राज्ञां मध्ये निजामो जवनजनपती राज्यसत्कार्यशौथ्यै-
 वैशैः श्रेष्ठैः सुदृश्यैः सहचरसहितस्तत्र काश्मीरभर्ता ‡ ॥ ५० ॥

* "Lord Curzon.....incessantly acknowledged the plaudits of the crowd by *bowing* and touching his white *helmet*." प्रातिष्ठन्त—'समव-प्रविश्यः स्थ' इत्यनेनात्मनेपदम् ।

† तदनन्तरमिदानीं भारतीयदृष्टाणां इन्तिपृष्ठारोहणं वक्ष्यते (४९—५३) । "A signal was given for the Escort to start, and the *Ruling chiefs* moved forward *two by two* behind their Royal Highnesses, the Duke and Duchess of Connaught, in the order in which they were placed on the Road." "Then came the gorgeous animals of the ruling chiefs, 54 in number."

‡ "Outside were drawn up in an imposing array the gaily caparisoned lines of state elephants, that of the *Nizam* being at the *head* of those of the Native chiefs," खट्वाम्—*Houdas*,

काश्रीरमण्डलपतिः करितुङ्गपृष्ठे

सर्वाग्रएव सनिजामपतिर्नृदृष्टे ।

रेजे निकाममहिमाद्यतिरञ्जितस्य

तस्मिन्नागमतया वरदेश्वरस्य * ॥ ५१ ॥

एवं दिङ्घ्रिप्रवेशे करिशिरसि समाकृष्टदेवेन्द्रलीला-

राजानोऽन्येऽपि रेजुः शतरुचिरुचिरे युग्मयुग्मक्रमेण ।

केचित्तत्रोद्गृष्टे गतिरभसचलत्किङ्किणीनादरस्ये

केचित्कृष्णे तुरङ्गे, द्युतिमति शकटे केचिदुत्थाह्वन्तः† ॥ ५२ ॥

तत्राध्वन्येव हर्षादुपरि निपतितं रिङ्गणादङ्गमङ्गे ‡

नृणामेका श्रिया स्त्री कनकविकिरणा भारतीया विरेजे ।

मन्ये सा पर्वकत्तुः प्रणयशतभृतः कार्जनस्य प्रियायाः

प्रेम्णा सौन्दर्यमूर्त्तेः परमसहचरौ प्रादुरासीत्तदानीम् ॥ ५३ ॥

* "The Maharaja of Baroda owing to a family bereavement and the Maharana of Udaipur owing to indisposition were unable to attend the State-Entry." सनिजामपति.—निजामपतिना सह पार्श्वे वर्तमानः ।

† "The Carriages of His Royal Highness the Grand Duke of Hesse, of the Heads of Local Governments &c. &c. and the Horses of His Excellency the Commander-in-chief, of the Khan of Kalat &c. &c. were arranged in order along the Queen's Road." "The Camel corps from Bikanir &c. with riders in chain mail were most effective."

‡ हर्षाद्यधि दर्शकानाम् अङ्गम् अन्वेषामङ्गे निपतितमासीत् ; रिङ्गणात् सरभसचलनात् दिङ्घ्रिप्रवेशे-मिति भावः । तस्मिन् पथि काचिद्भारतीया नारी करिपृष्ठे दृश्ये । "One solitary Indian Lady rode on an elephant."—Bengalee, January 2, 1903.

हेतिज्वालीग्रहश्याः परिपतनरयादुद्यदुष्णीप्रकम्पा-
 रथ्यामार्गे विचित्रा विविधगतिरसोद्गारिसञ्चारलीलाः ।
 सेनामाला मखीनां किरणशतघटाधौतमौलिस्यलीना-
 मुच्चैःखच्छामिराभावलिभिरिव तदा रेजिरे पार्श्वयोस्ताः*॥५३॥
 सेनानां काष्यभिख्या द्रुततरमुदियायैवमुन्मत्तरूपा
 विद्युद्दाम्नामिवोच्चैरपि च घनरसा वाससामुज्ज्वलश्रीः ।
 रेखाकारा च तासां वदनशशिकलाश्वेतघान्नां हि धारा
 पार्श्वे प्रस्नापयन्ती † जनगणमभितः प्रादुरासीत्तदानीम् ॥५४॥
 चार्वीयं हस्तिसज्जा विलसितपथयोः पार्श्वयोर्वर्ण्यते का
 गङ्गाम्भोभङ्गरूपेव च कलकलवत्यम्बुधारैकतुङ्गा ।
 सैन्यैर्मत्यप्रकारैरिव मकरवरैर्वीरकुम्भीररावै-
 र्यादोभिर्दोर्भिरेषां नगरवरनुष्णां दर्शनीयाविरासीत् ‡ ॥५६॥

* तस्मिन् पथि पार्श्वे सेनानिवेशं द्वाभ्या कथयति (५३-५५) । “The route of the Procession was lined throughout by *troops*.” “The lining of part of the route with native Regiments, particularly the Imperial Service Corps was most effective,” “Flashing in the sun-light the white and blue of the Imperial Cadet Corps caught the fancy of the eager multitude.”

† “प्रस्नापयन्तीति सीपसर्गाच्च सानुषस्यः । ‘प्रस्नापयामास सुखं निदाघ’ इति किराते” (मनीरसा ।)

‡ सन्धेयां हस्तिप्रहारीहयमुल्लिख्य सम्प्रति साधारणभावेन तानिव चलन्तीं हस्तिसज्जां (Elephant-Procession and the State-Entry) दिल्लिमहोत्सवाच्च वर्णयति (५६-६१) । “They passed at an even rapid pace, so quickly that every spectator could feel a vague, dazzled impression of gold and silver in barbaric splendour and fantastic design.” रच एव रावः, प्रज्ञादितादृशु ।

ते मातङ्गाः सरङ्गं भ्रमरशतवृतं भङ्गुतं गण्डपिण्डे
 कर्णैः पक्षैरिव द्राक् पथि भुवि मिलिता वारयन्तो विरेजुः ।
 भास्वन्मुक्तामणीनां द्युतिभिरतितरां मण्डिताः शुण्डवन्तो-
 मन्दं मन्दं तदानौ विरचितगतयः पृष्ठगांस्तान् समुद्गः॥५७॥
 तस्मिन् कान्तिच्छटाभिर्नृनयनमुकुरे विम्बिते हस्तिसङ्घैः
 स्तम्भप्रायं चलद्भिर्दृष्टं हृदचलवरभ्रान्तिदैर्लोकनेत्रम् ।
 भूषालीनाञ्च तद्भ्रमरिगतकिरणैरप्युदारैः सदरै-
 र्भङ्गारैः पादचारैरवनिरवनता, कापिभा तत्स्थलानाम् *॥५८॥
 किन्तु हस्तिप्रयाणं कुसुमिततरुभिः किञ्च वा गोचयानम् ?
 रत्नं वा मूलदेशात् किमपि जलनिधेरुद्धुमुत्तिथ्यमाणम् ? ।
 नानाकारैर्जनौघैः किमपि नरपतेर्वाद्यवत्स्रयाणम् ?
 किंवा विद्युद्विलासैर्जलधरगमनम् ? पङ्कवन्देऽनुमानम् ! †॥५९॥

* सदरैर्दृष्टिभिः पादचारैश्च अवनिरवनता वभूव, तद्वत् भूषालीनां किरणैर्भङ्गारैश्च तत्स्थलानां कापि भा सुसुदितासीदित्यर्थः । "Two long rows of elephants with trappings of cloth of gold and howdas of seemingly solid silver and gold and carrying a perfect blaze of brilliant colour." "Every form of ornamentation has been lavished upon these beasts." "Their necks are encircled with silver jingling bells, their legs are swathed with thick silver bands and their trunks are painted with gay patterns of vermillion and blue and yellow."

† "The whole procession was, to the European spectator specially, a dream of glory, and a feast for the eye, a progression of beautiful and exciting surprises." गोचयानम्—पर्वतानां चलनं किम् ? गोचं नाम्नि कुक्षेऽप्यद्राविति आदवः । अनुमानं नै पङ्कवत्—नात्रानुमानं नै प्रसरति ; केनापि उपमादुमनर्हमेतदित्यर्थः ।

सुक्तादामायमानं नरपतिमुक्कुटं यत्र रत्नायमानं
 शोभापुञ्जायमानं किमपि दशदिशोऽध्यागतं भासमानम् ! ।
 भ्रूयन् तारायमाणं किमपि भुवि गतं, तन्मृणां सम्प्रयाणं
 राज्यान्तर्भूपतीनां किमिति सहचरैराजितं सन्निधानम् ॥६०॥
 मार्गं मातङ्गसङ्घच्छुरितघनघटारंहसङ्घट्टनीले
 तूणं हारिद्रमुक्तामणिशतरुचिभिर्लोहितायत्यथोच्चैः ।
 लोकः सञ्चारमेतं मनुजपदचलद्रेणुदग्धायमाने
 मेने लौहित्यगङ्गाजलकलितमहायामुनाम्भः प्रवाहम् ॥६१॥

बह्वध्वा बह्वमन्दिरो बह्वगजो बह्वश्वयानादिको
 बह्वार्थो बह्वगोधनो बह्वनरो बह्वन्नपानाशनः ।
 बह्वैश्वर्यघटो बह्वज्ञजनभाक् बह्विन्द्रजालद्युतिः
 बह्वक्षो बह्वलाननो बह्वबभौ मार्गं महाडम्बरः ॥ ६२ ॥

* एतेन मार्गं समुदिता धवल-नील-लोहित-त्रिविधवर्णानां मिश्रणीत्यश्रीभा वर्ण्यते । हारिद्रमुक्ता-
 मणिः—The Topaz, पञ्चरागमणि, रत्नार्थः । सञ्चारम्—The Procession. लौहित्यः—
 म्रगपुत्रः ; लौहित्यनदस्य नामसादृश्यात्तस्मिन् लोहितवर्णारीपो द्रष्टव्यः ।

† आ सर्वसमाप्तिः दिल्लीप्रवेशव्यापारदर्शनादिनां (spectators) सङ्कुलताजनतादिकं क्रीर्यति ।
 "There was an extraordinary gathering of the people in the streets, on
 balconies and on the roofs." "There was a continuous stream of
 conveyances of every imaginable pattern. The brilliant uniforms
 and smart dresses were strikingly incongruous with the quaint
 vehicles." बह्वचः—बह्वार्थे इन्द्रिबाणि (senses) ; सर्वोच्छेव समासबद्धपदानि "महाडम्बरः" and
 इत्यस्य विशेषणानि ।

तुल्याकारमभौक्ष्य तत्र कमलभ्रान्त्या द्विरेफस्तदा
स्त्रीणामास्यसरोरुहे स्म चपलो मध्विच्छया भाव्यति ।
नावेदीत् स कटाक्षवत्सु वचनं, रात्रौ न तन्मुद्रितं,
मूर्खाणां गतिरौदृशी, मतिरपि प्रायो हि मन्दायने* ॥६३॥

सङ्कीर्णां पथि मनुजोद्भयानवाहै-
रुह्यत्स्त्रीर्ध्वजपटवासतीरस्यैश्च ।
विक्षुब्धा चरणभरैश्च दिङ्मिरुच्चै-
रुन्मत्ता नृपनगरीव तत्र रेजे † ॥ ६४ ॥
मत्तेभैः पथिषु चलाचलेन्द्रलौला-
मासाद्य च्छुरितकुचच्छटाघटाभिः ।
भूपानां वपुषि किरौटहीरहारै-
र्जातोच्चैर्द्युतिशतसङ्कुलेव दिङ्मिः ॥ ६५ ॥

(युग्मकम् ।)

सत्शोभाया नरपतियुता सा तदा हस्तिसज्जा
कीर्णं लोकैर्विपुलपुलकैर्मोरिगेटं विशन्ती ।

* "The roofs of the houses were filled with *women*, too eager to keep their faces veiled." स भ्रमरः, कटाक्षवत्सु यद्वचनमस्ति तत्र अवेदीत्; रात्रौ एतन्मारी-मुखपद्मं न मुद्रितं भवति, तदपि नासौ अवेदीत् इत्यर्थः । मन्दायने—भृशादिगणैःस्य पाठः ।

† ध्वजाः—Flags; पटवाम्नाः—Tents; तोरणानि—Triumphal arches.

तुङ्गावर्त्तभ्रमणमुखरा वेगिता वाहिनीव
 खं खं पञ्चात् शिविरमुदगाद्भूरिकीर्त्तिं वहन्ती * ॥ ६६ ॥

इति श्रीश्रीश्रीश्रीये दिक्षिमहोत्सवे खण्डकाव्ये

दिक्षिप्रवेशे नाम प्रथमः सर्गः ।

“On reaching the corner of Rajpur Road outside the *Morigate*, His Excellency and Their Royal Highnesses bade farewell to the Chiefs.” &c. शिविरम्—Camp (पटवासभवनमित्यर्थः) । तुङ्गावर्त्तभ्रमणमुखरा—The official route has been arranged from the Ry. station, viz. Queen’s Road, Elgin Road, to the Jumma Masjid, then round by the eastern, southern, western and northern sides.”

द्वितीयः सर्गः ।

आश्चर्याः पटभण्डपा विरचिताः कथेव तस्मिन् सिताः
कोऽन्ये नीलरुचा तथा विलसिताः कोऽपीन्दुशालान्विताः ।
ते भूत्वा मशकारयः समुदितास्तद्वासभाजां नृणां
छायाच्छत्रचया इव द्युतिधरा रेजुर्दशोभास्वराः * ॥ १ ॥
यः शीतात्प्रविभेति गात्रवसनं तस्यैव ते सातपं
वाताध्वानमदर्शयन्निजतनौ ग्रीष्मे कषाटादिभिः ।

दिल्लीनगरे संस्थापितानां पटनिर्मितवासभवनानां (Camps) वर्णना आरभ्यते । एतानि किल पटभवनानि दरवारे निमल्लितानां राज्ञां दर्शकादीनाञ्च दम्भदिवसनासार्थं रचितानि । आदौ त्रिभिः तान्त्रिक सामान्यतः वक्ष्यति (१-३) । "The circuit of the Durbar Camps measures some 2½ miles. This great area has been transformed into a sea of tents. As one stood upon the "Historic Ridge," the eye sees literally nothing towards the north-west, but a bewildering multitude of tents shut in towards the horizon by a girdle of wooded hills."
इन्दुशाला—An upper room on the housetop.

तद्वस्त्रालयवासिनामपि नृणां हर्ष्यं न रथ्यं वभा-
 वाश्चर्यां वरशिल्विकीर्तिरचनामैक्षन्त दिङ्मगां न के ? ॥ २ ॥
 येषामेव भयाहिनैकमपि वा नाभ्यागतं प्रावृषा,
 शीतेनेव पुनर्नियुद्धमभवत् येषां कदाचित्तदा ।
 का वाक्ता तपनप्रतापविषये ? दिङ्मगां समान्दोलिता-
 स्ते जित्वा नितरां बभुर्दशदिनं सर्वानृतूनोजसा ॥ ३ ॥
 (विशेषकम् ।)

आलिपुर-नामधर-मृत्निकरसम्भवः

सर्वजनसिद्ध इह वृद्ध इव यो नवः ।
 यस्तस्मिन्नुत्तिष्ठदृक्किरणाङ्कितो
 रञ्जयति भूमितलमीशघटनान्वितः * ॥ ४ ॥
 यः सरणिराज इह सर्वपदधारणं
 सञ्चयति, यश्च कुरुते न विनिवारणम् ।
 साधयति दीर्घवपुषा च मलधावनं
 कारयति यश्च मरुतैव निजपावनम् † ॥ ५ ॥
 (युग्मकम् ।)

* प्रथमतः पटभवानां स्थाननिर्देशः प्रसूयते । तत्रालिपुर-नामक-पथस्य (Alipur Road) वर्धना
 क्रियते हाश्याम् (४—५) । सर्वजनसिद्धः—प्रसिद्ध इत्यर्थः । योऽयं पन्था इहोऽपि पुरातनोऽपि
 नव इव नूतननिर्मित इव आसीदित्यर्थः । रञ्जयतीत्यत्र—मृगरमणार्थाभावात् लक्ष्मीपो न ।

† सरणिः—पन्थाः । सञ्चयति—लोकानां पदधारणं करोति, अमुनेन पथा लोकाः गतायाते निर्व्या-
 हयतीत्यर्थः ; कल्पद्रुमकार, भ्यादावपीमं पठति । कारयतीत्यादि—“पन्था यातेन शुष्यती”ति
 आख्यात् । मलधावनं साधयति—निर्मलौषधं पन्था इत्यर्थः ;

काश्मीरद्वारदेशात् स च सरणिवरो दक्षिणादुत्तरास्यो
 धावन् धावंश्च दूरे भुजग इव ततः कोणमेकं वितन्वन् ।
 पुष्पाच्छनैर्द्रुमाद्यैरविरलविलसत्काकलीकैर्मनोज्ञः
 साङ्गैकक्रोशदूरे वरुणदिशमटन् द्राङ्करोडं छिनत्ति * ॥ ६ ॥

वरुणदिशि च कोणतस्तदाली-
 पुरमवलम्ब्य मनोज्ञमार्गमस्मात् ।
 परिरचितानि हि सव्यतश्च वामे
 पटभवनानि महान्ति तानि तानि † ॥ ७ ॥

तदध्वनः सन्निकटे प्रतीच्या-
 मद्रूरभास्वद्यमुनाम्बुवीच्याम् ।
 दौकूलिकं धाम बभूव तस्य
 श्रीश्रीमतः सज्जनकार्जनस्य ‡ ॥ ८ ॥

* अयं पूर्वश्रीकहनेनीत्त आलीपुर-रोडः (Alipur-road), काश्मीरद्वारादारभ्य, पश्चिमोत्तरदिशं क्रियद्गत्वा तत्र कोणमेकं वितन्वन्, तस्मादेव पश्चिममुखीभूय, साङ्गैकक्रोशदूरे द्राङ्करोडं (Grand Trunk Road) छिनत्ति । “The Alipur-road comes out of the Kashmir-gate and it crosses the Ridge about a mile and a half from its southern end. From this crossing point (कोणात्), it deflects due west and continues its westerly course until it meets the Grand Trunk Road *two miles further west.*” सरणि —पत्याः । काकलीकैरित्यत्र नद्युतञ्चेति बहुव्रीहौ कः ।

† तस्मात् कोणतः (i.e. the point where the Alipur-road crosses the Ridge) वरुण-दिशि पूर्वोक्तमालीपुररोडमवलम्ब्य, तस्यैव मार्गस्य दक्षिणस्यामुत्तरस्याञ्च दिशि पटभवनानि निर्मितानि इत्यर्थः । “The Central Camp is divided into two by the Alipur-road.” —*Guide to the Durbar.*

‡ अधुना श्रीमतः कार्जनस्य पटभवनवर्षणं (Viceregal Camp) क्रियते (८—१४) । “About two miles out of Delhi and just beyond the ‘Ridge’ lies the Viceroy’s

शोभासमुद्रस्य दृहत्तरङ्गे

पदे पदे दर्शितरत्नरङ्गे ।

तद्विन्निशिषिभ्यामनिरञ्जिता यौः

ममद्वयतां यत्र लङ्घीकृता यौः ॥ ९ ॥

(युग्मकम् ।)

शास्ता योऽद्य भुवो नृपप्रतिनिधिः प्रख्यातकौर्त्तिञ्च यः

क्याम्भं तस्य महद्विभद्विजयते स्फेन्द्रालयस्पर्द्धया ।

पञ्चादयस्य विहङ्गरङ्गाचिरेस्तुङ्गश्च शङ्कादिभि-

श्चायादृक्षतैः प्रसूनविततैरेको गिरिर्द्योतते † ॥ १० ॥

लम्बाकारमहाध्वपार्श्वयुगयोरभ्यन्तरे सुन्दरे

पुष्पाणां तरवो न चातिशुरवो राजन्ति वेऽद्यापि च ।

पञ्चात् प्रान्तरतः स्वतः समुदितालोका इवाभ्युत्थिता-

नानापत्रकदम्बपल्लवनवच्छायादिकायादयः ‡ ॥ ११ ॥

Camp." "Lord Curzon's Camp occupies the centre, on the south of the Alipur-road." तदध्वनः—यन्दीपुरमारोह्य, दौकूलिक धाम—पटभवनम् ।

* "The Viceroy's camp has been a marvel and wonder, a thing of beauty, carried out to the last detail of perfection."—*Englishman*. शिखी—अग्निः । यौ—त्रसैःदिति श्रद्धः । "अग्नि भवति परः अथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यसौ"ति भाष्यकारः । एवमन्वनापि द्रष्टव्यम् । यत्र—दौकूलिके धाम्नि ।

† गिरि—i. e. "The Flag-staff Hill. क्याम्पम्—Camp. यस्य पश्चात्—यस्य क्याम्पस्य (पटभवनस्य) पश्चात् इत्यर्थः ।

‡ "From the base of the Flag-staff Hill, a fifty-feet wide beautifully levelled road runs straight for three-quarters of a mile." "Either side of this road, is bordered by well-laid *avenues*, 100ft. wide, decked out with *Elms*, *Palms* and *re palms* and *acacias* in pots."—*The Guide*.

अत्याश्चर्यमत्तन्द्रचन्द्ररुचिराः श्रौभूषिता भूषिताः
तस्मिन् सार्द्धसहस्रमानसयिता दिव्याः प्रटीमण्डपाः ।
शोभाद्या वलिभिः क्रियाकृशलिभिर्यै पूजिताः शिल्पिभि-
र्लोकान्धानकरा वरास्वरधरास्ते दीप्यताकादिभिः ॥ १२ ॥

तत्रैकमेवं घृतभोज्यभाण्डं

रराज तद्धं भवनं प्रकाशडम् ।

ततोऽपरं दर्शनदानवेश्म

समागतानाञ्च विराजते स्म ॥ १३ ॥

ध्वजश्च तत्रान्तरभूषिताः

पताकयोद्यत्प्रभया च जातः ।

तडिद्द्युतेस्तारतरश्च तार-

स्तस्मिन् दिदौपे घृतकार्यभारः ॥ १४ ॥

तद्वस्त्रावासवामे धवलितकवलैर्भूम्यदिराजभट्टै-
रुच्चानन्दाट्टहास्यैर्बलिभिरुपचितो मूल्यवद्भूरिभाण्डः ।

"Behind these lawns, is the great avenue of tents on either side draped in white and gold, placed in one unbroken view." मानसयिताः—मानं परिमाणम् अयिताः प्राप्ताः, परिमिता इति यावत् । भूषिताः—भूम्याभूषिताः, प्रतिष्ठिताः । श्रिया लक्ष्म्या भूषिताः रञ्जिताः । सार्द्धसहस्रमित्यादि—"The Camp contains in itself 1450 tents."—*Ibid.*

घृतभोज्यभाण्डं भवनम्—Refers to the "Dining-room," 130ft. by 40ft. समागतानां दर्शनदानवेश्म—Refers to the "Reception-room," 88ft. by 30ft.

"In front of this, is a large level well-turfed lawn, on the centre of which the *Flag-staff* is placed, 40ft. high." तडिद्द्युतेस्तारः—Electric wire (तार इति भाषाशब्दः) । तारतरः—दीर्घतरः ।

किचनार्-सेनाधिनाथप्रभृतिजनगणैः सुश्रिया भ्राजमान-
च्चित्रे तत्रैव दिल्लीसरिदपरतटे वेश्महट्टो दिदौपे * ॥ १५ ॥

उपत्यकासन्नभुवीह रस्ये

कोणाच्च तस्मात् कियदेव शस्ये ।

उदन्तसङ्कीर्त्तनपाटवानां

वभुच्च सद्भान्यथ भारतानाम् † ॥ १६ ॥

इंराजिवात्तीलिपिपण्डितानां

तथाऽन्यराज्यस्य च पालकानाम् †

वस्त्रालयाच्चारुतराः, नृहंसा-

गायन्त्यथाद्यापि च यत्प्रशंसाः ‡ ॥ १७ ॥

तस्यैव पञ्चात् कियदुत्तरच्च

वङ्गाधिभर्त्तुर्भवनं हि तत्र ।

* सम्प्रति कार्जनौयपटभवनस्य दक्षिणस्यां दिशि संस्थापिताया पटभवनानां विवरणं ददाति (१५—१७) । तत्रादावनेन श्रीमत्किचनारस्य सेनापतेः, प्रादेशिकसेनापतीनाञ्च पटभवनानि वर्खन्ते । “The Viceregal camp was flanked on the south by the camps of Lord Kitchener and the Generals of four commands.” दिल्लीत्यादि—दिल्ली नदीवः ; तस्या अपरतटे, i. e. two miles out of Delhi-city. कवलः—सुखं, वदनम् (लक्षणाया) ।

† वाम्यां वैदेशिकप्रतिनिधीनां सम्पादकानाञ्च पटभवनानि वर्खन्ते (१६—१७) । “The Camps for the accomodation of Foreign consuls and Representatives and the Press Camps lie immediately to the left of the Viceroy’s and the Commander-in-Chief’s camps.” तस्मात् कोणात्—Vide stanza 6 above. भारतानाम्—भारतवासिनाम् ; “जनपदे लुप्” इति तद्धितप्रत्ययस्य लोपः । उपत्यका—The Ridge. शस्ये—दक्षिणे ।

‡ वस्त्रालयाः—वासत्रिति शेषः । नृहंसाः—नरशेष्ठाः ; यत्प्रशंसाः शेषां वस्त्रालयानां स्तुतिगीतीः च्यापि गच्छन्ति ।

तथाधिपानां नृपराज्यगानां
 नानानना वस्त्रगृहा जनानाम् * ॥ १८ ॥
 पञ्जावमान्द्राजजनाधिपानां
 द्युतिं वितन्वन् पटकेतनानाम् ।
 आदर्शविम्बे प्रतिविम्बितं सन्
 दुकूलधाम व्यरुचच्च तत्तत् ॥ १९ ॥
 नानाप्रदेशाधिपशासकानाम्
 अत्रैव सन्न स्थितमुन्नतानाम् ।
 तडिङ्गहं तल्लिपिदानधाम
 चन्द्रोपमं यद्घृतशुभ्रधाम * ॥ २० ॥
 पूर्वोक्तकोणादिह चारुवेशे
 कियच्च पूर्वोत्तरभूप्रदेशे ।

अधुना कार्जनीयक्याम्पस्य उत्तरस्यां दिशि संस्थापितानां पटभवनानां वर्णना क्रियते (१८—२१) ।
 "All the camps of the Chief Provinces on the north side are in squares
 of nearly equal size." वङ्गाधिभर्तुः—Lieutenant-Governor of Bengal. वृष-
 राज्यागानामधिपानाम्—i. e. The Residents (as those of Mysore, Baroda &c.),
 and Agents to the Governor-general.

The first line refers to the Camps of the L. G. of the Punjab and the
 Governor of Madras. दुकूलधाम—पटभवने, जाताविकवचनम् (धाम = गृहम्) ।

"On the north of the Viceroy's camp are the camps of the Lieutenant-
 Governors, Chief Commissioners, Residents &c. &c." तडिङ्गहम्—Central
 Telegraph Office. लिपिदानधाम—Central Post Office. घृतशुभ्रधाम—धाम
 द्युतिरित्यर्थः । "धाम रक्ष्मौ गृहे देहे स्थाने जन्म-प्रभावयोः" इति हैमः ।

कृता पराचीनभटाधिपानां
 गृहा नरेन्द्रात्मजसैनिकानाम् * ॥ २१ ॥
 आलीपुराध्वोत्थितसन्निवेशे
 किञ्चित् प्रतीच्युत्तरतः प्रदेशे ।
 सेनाधिवासो रुचिरप्रकाशः
 सेनागमस्तत्र शुभावकाशः † ॥ २२ ॥
 अध्वैक एव भुवि कार्जनसद्गजातः
 सेनानिवासमधिगम्य ततो विभातः ‡
 तस्माद्दुर्दुमुखगतो वियदिन्द्रचाप-
 च्छायाकृतिः कुसुमितः स सभामवाप † ॥ २३ ॥
 सभागृहं गन्तुमुपात्तवेशः
 पञ्चात्कृतालीपुरमार्ग एषः ।

- * Now the poet specifies the camps of the *Imperial Cadet Corps* and the camps of the *Mutiny-veterans* lying on the east and north respectively of the angle mentioned in stanza 6 above.
- † अथाधुना सैन्यानां शिविरभवनान्यप्युल्लिख्यन्ते । “Occupying the open space to the north-west of the Central Camp, on both the northern and southern sides of the Alipur-road, was placed the ‘Military Camp’ (Artillery, infantry, cavalry, sappers, miners &c. &c)”
- ‡ अधुना द्वाभ्यां नवनिर्मितं दरवार-रोडं उल्लिखति ; दरवारमण्डपञ्च निर्दिशति । “The *Durbar-road* commencing from the Viceroy’s Camp runs due north ; and passing through the Military Camp and crossing the Alipur-road goes straight on to the *Amphitheatre*.” इन्द्रचापः—इन्द्रधनुः, तस्य छाया शीमा । सभाम्—The Amphitheatre, कार्जनसद्ग—Viceroyal Camp.

रराज नानाकुसुमैधितथी-

निरीक्ष्य तं कस्य न विस्मिता धीः ? ॥ २४ ॥

युग्मकम् ॥

निवृत्त्य चालीपुरवर्त्म यत्र

गतः स पन्था जगतः पदत्रः ।

तस्यैव किञ्चित् किल दक्षिणस्याम्

आक्रीडनस्थानमश्च तस्याम् * ॥ २५ ॥

राज्ञो घोषणमण्डपस्य रुचिरादूरे प्रतीचीमुखे
सैन्याभीक्षणभूमिरत्र रचिता चित्रा पताकादिभिः † ।

तत्प्राङ्गाख्यपथस्य पश्चिमदिशि श्रीमद्वज्रालङ्कृता-

भास्वन्तः पटमण्डपाः क्षितिभुजां नानानना निर्मिताः § ॥ २६ ॥

* एष—*i. e.* The *Dunbar-road* mentioned above. पथादित्यादि—*i. e.* This road after passing through the *Military Camp*, crosses the *Alipur-road* and *then* it goes to the *Amphitheatre*. कुसुमैधितथी:—“Gardens with flowering shrubs now line the roadway.”

† अनेन आक्रीडनस्थानं (*Polo-ground*) निर्दिश्यते । “Leaving behind the western boundary of the *Central Camp*, we come to the stretch of country divided in two by the *Alipur road*. To the *south* of this road is the *Camp of Viceroy's escort*. Between the camp of the *Viceroy's escort* and the *Grand Trunk Road*, the *Polo ground* is situated.”—*The Delhi Guide*. This ground is divided into 3 fields, each 300 × 200 yds.

‡ श्रीकाङ्गेन सैन्यदर्शनस्थलम् (*Review-ground*) निर्दिशति । “On the right of the *Grand Trunk Road* beyond where it is joined by the *Alipur road* is the *Review-ground*.”

§ अपराङ्गेन भारतीयप्रदेशाणां पटभवनानि वक्तुमुपक्रमते । “The *Ruling Chiefs* from different *Provinces* are housed at various points on the *western road*, running from the *Lahore-gate*, or the *south-western road* which connects

क्याम्पाख्यमन्दिरमभूद्राजचिह्नं
 वासान्निजामनगराधिपतेर्विभिन्नम् ।
 राज्यानुसूयधनदानविनिर्मितं यत्
 रत्नच्छटाखचितयानगजाश्वभास्वत् * ॥ २७ ॥
 विद्युद्द्युतिस्फुरितदीपकदम्बशालं
 मूल्याढ्यसंस्तरणवस्त्रशतैर्विशालम् ।
 पानाशनोपकरणैश्च तथा रसालं
 सेनानिवासगृहजातसितत्विषाऽलम् † ॥ २८ ॥
 (युग्मकम् ।)

पीताम्बरद्युतिभिरुच्चपताकिकाभिः
 पीताम्बरेण खचितामलमालिकाभिः ।

the Ajmir-gate with the Kutab” राज्ञो त्रीपक्षमण्डपस्य—i. e. The Amphitheatre mentioned in stanza 23 above

- * स्थाननिर्देशं कृत्वा सम्प्रति कतिपयवृषाणां प्राधान्येन पटभवनवर्खना आरभ्यते । तत्रादौ निजामाधिपतेः पटभवन (Camp of His Highness the Nizam of Hyderabad) वर्खते (२७—३०) । “The Nizam’s temporary residence at Ludlow Castle was furnished in magnificent style.” “The Nizam’s carriage and escort of regal splendour was one of the sights of Delhi.” “200 horses and 18 state elephants were taken from Hyderabad.”—*The Empress*, 1. 3. 1903. वासात्—निवासार्थम् ; हेतौ पञ्चमी ।
- † “The Camp was illuminated by acetylene light.” “The private apartments contained the most costly carpets, hangings and shawls.” “To the west, a large plot of ground was obtained for the purpose of a military camp to accomodate the Nizam’s body-guard.” दीपकदम्बशाला—दीपमात्राणां भवनानि । अलम्—भूषितम् ।

आमन्त्रिता रुरुचिरे जनताञ्च यस्मिन्
 सौवर्णराजतघटामभिवीक्ष्य तस्मिन् * ॥ २९ ॥
 मुक्तामाणिक्यभास्वद्युतिरतिजटिलो हीरहारैरुदारै-
 हेम्ना भाजिष्णुदान्ना निगडित इव यत्कञ्चुको धामचुचुः ।
 नानारत्नच्छटाभिः प्रतिफलितरुचोपानहा चारुकान्ध्या
 रजे तस्मिन्निजामो जवनजनपतिः सत्स्वभावो नवावः† ॥ ३० ॥

दूराच्च यन्निशि नभःपरिणीततारं
 दीपत्विषैव भुवि खलितरत्नसारम् ।
 लोकायमानमसकञ्च विलोकनेन
 शोभाशतेन च पुनः पृथुमञ्जुलेन‡ ॥ ३१ ॥
 एतद्गृहं परममुच्चतरार्य्यभागडम्
 अद्यापि यच्च वरदाधिपतेः प्रकाण्डम् ।
 भूमिस्थलादुदितमिन्द्रपुरञ्च किन्तत्
 नृणाञ्च दर्शनपथे पतितं नु शश्वत् ? ॥ ३२ ॥
 (युग्मकम् ।)

* "The grounds of the Castle were gaily decorated yellow, the Royal colour at Hyderabad predominating." "There was also a magnificent display of gold plate."

† यस्य कञ्चुकः (armour) हेम्ना निगडित इव रजे ; स्वयञ्च धाम्ना तेजसा चुचुः. "तेन वित्तञ्चु-
 चणपौ" । मुक्ता—Pearl ; माणिक्यम्—Ruby ; हीरम्—Diamond ; हेम—Gold ;
 रत्नम्—Gem. नवाव इति—यवनसमाजः साधारणसंज्ञा ।

‡ वरदाधिपस्य पटवासभवनं (Camp of H. H. The Maharaja Gaekwar of Baroda)
 वर्ण्यते (३१-३८) । "The most gorgeous of all the camps was that of Baroda ;

कामानवाणमपि हेमतनुं दधानम्
 एकं, परन्तु रजतेन च दृश्यमानम् ।
 गावो दधुः कनकशृङ्गविराजमाना
 रत्नावलीद्युतिशतैः द्युतसन्निधानाः * ॥ ३३ ॥
 गवाञ्च चरणं रणत् कनकचारुमञ्जीरत-
 स्तदूर्ध्वमपि चील्लसत् शकटागामिकामानतः ।
 दृषाञ्च शकटावहा विविधभूषया भूषिता
 दृहद्वलभृतः पुनः कतिपये च तेऽस्मिन् सिताः † ॥ ३४ ॥
 कण्ठे मुक्तामणिस्त्रक्, नखकुसुमकलावङ्गुरीयं विचित्रं,
 नानारत्नद्युतीनां ततिभिर्पचितः कञ्चुकञ्चापि गात्रे ।

an elegant bungalow of transcendental beauty was built at Baro
 the panels of which were richly carved. Its framework was gathered
 together and carried to Delhi. The whole was surmounted by a high
 dome, 50ft. high, from which projected a gilt spire carrying 20
 candle-power *arc-lamps*. Over the central arch, in letters of gold
 white ground, was inscribed "Long live the King-Emperor." खे-
 रदसारम्—“The most striking feature of the Gaekwar's Camp was a
 magnificent display of jewels.” लोकायमानम्—लोकवदशब्दात् “तत्करीवी
 षिचि मतुवलीपे रूपम् । लोकविशिष्टमिव लोकपूर्णमिवेति यावत् । दृष्टुमञ्जुलिन—ए
 विशेषत्वकल्पनया समासः ।

“H. H. brought with him his celebrated *golden gun* 5ft. long with
 bore, drawn by bullocks.” The other gun was of *silver* upon a gilt
 carriage. “The oxen had heavy gold anklets on their legs, with the
 harness of beaten gold.” कामानवाणम्—कामानास्त्रमित्यर्थः, वाणमिति लक्षणेन च

† कनकमञ्जीरेण गवां चरणं रणत् शब्दाद्यमानमासीदिति शेषः । तदूर्ध्वं चरणानामूर्ध्वदेशः, ;
 गान्धीभाग इति यावत्, कामानतः कामानेन (*i.e.* by the guns) उल्लसत् विराजमानमा-
 इति शेषः ।

उष्णीषे चापि विद्युत्किरणनिभविभा हीरकोत्कृष्टशोभा,
 चाजिष्णुर्विद्रुमा ब्यद्रुम इव वरदारज्यराजोऽत्र रेजे * ॥३५॥

राज्ञी च राज्ञांऽस्य बभौ निशान्ते

हिन्दोरलङ्कारशतेन कान्ते ।

सिन्दूरबिन्दोररुणस्य भात्या

प्रजावती सा किल दाक्षिणात्या† ॥ ३६ ॥

स्फुरत्प्रभाभिः परिचारिकाभि-

निषेविता कङ्कतिकेचिताभिः‡ ।

विराजमानेव महेन्द्रलक्ष्मीः

स्वयं नरेन्द्रेण च या व्यलक्ष्मि ॥ ३७ ॥

जातीयसिंहासनमञ्चकस्या

स्फुरत्किरीटाङ्कितचारुमस्ता ।

* H. H. wore a breast-plate of diamond worth nearly a quarter of a million sterling, and the private apartments were ablaze with jewels. The pearl necklace was valued at 36 lacs of rupees and considered one of the finest in the world. विद्रुमाख्यद्रुमः—A tree bearing precious jewels.

† “A special group of tents was arranged for Her Highness the Maharani and her ladies.” हिन्दोरिति भाषा, *i.e.* of the Hindus. दाक्षिणात्या—दाक्षिणात्य-प्रदेशीइवा । प्रजावती—पुत्रादिवती । निशान्ते—गृहे । “निशान्तवस्वसदन भवनागारमन्दिरम् ।”

‡ कङ्कतिकेचितादि—“The Maharani’s gold mirrors, gold *hair-brushes*, gold hand-glasses, studded with gems, added to the splendour of the apartments.” महेन्द्रलक्ष्मीः—पत्ने प्रचीव विराजमाना ।

गेहेऽत्र रक्तांशुकशोभमाने
जलस्य यन्त्रेण च दृश्यमाने * ॥ ३८ ॥

(विशेषकम् ।)

अयःप्रभालङ्कृतमञ्जुमस्तः
पटालयोऽर्हाभरणैः प्रशस्तः ।
महान्महोत्सवरपतेर्यशस्यः
शतश्रियासीद्भुवि पश्यपश्य † ॥ ३९ ॥
मुक्तावलीभिर्मणिरत्नमालां
दोलायमानां द्विरदे विशालाम् ।
अतैलपूरद्युतिदीपनीप-
मुवाह योऽन्तःस्थिततन्महोत्सवः ‡ ॥ ४० ॥

(युग्मकम् ।)

- * जातीयसिंहासनेत्यादि—“The historic golden chairs were brought from Baroda for the use of Her Highness.” मस्त—मस्तकम् । रक्ताशुकैत्यादि—“The Maharani's quarters were draped with pink silk, and the carpets were magnificent.” जलयन्त्रम्—“In the centre of the main lawn was a large fountain illuminated by electric lights of ever-changing colour.”
- † महोत्सवरपतेः पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Mysore) वर्ण्यते (३९—४३) । “Near to the Baroda-camp was that of the young ruler of Mysore, which contained steel and plaster residences for the Maharaja and the Dewan.” मञ्जुमस्तम्—मञ्जुस्य मस्तकम् अयंभागः, steel residence. पश्य-पश्येत्व्ययशब्दः, “पश्यपश्य तथाश्चर्ये” इति कोषः । यशसः—‘यशस्’शब्दस्य स्वर्गादिगणे पाठोऽस्ति ।
- ‡ “Mysore had long been famous for its elephants and the one H. H. rode at the State-Entry was a truly regal animal.” अतैलपूरद्युतिदीपनीपं—i.e. विद्युद्दीपः ; नीपः—कदम्बः, समूह इति यावत् । यः—पूर्वश्रीकोक्तः पटालयः ।

सुश्रीमत्कञ्चुके सत्कुसुमकलिकुलोत्फुल्लभाभ्राजमाने
गात्रे तत्रोत्तमानां द्विगुणतररुचां वाससामुज्ज्वलश्रीः ।
नानालङ्कारहारानुगमुकुटमणोर्भाभिरुत्कृष्टशोभ-
स्तस्मिन्नुच्चप्रभावो मणिभिरथ महीश्वरराजो रराज * ॥४१॥
योऽसौ हिन्दोरिवेन्दोः कुलमतिविमलं जन्मनैव प्रकुर्वन्
योग्यैर्विज्ञैरमात्यैरपि नृपविषयज्ञानविद्वद्वरिष्ठैः ।
राज्यं पश्चात् सुशान्तेरभिनयविधिना जातिराजोऽवतीह
प्रायस्तुष्टः प्रजादिः क्षितिपतिचरितं गायतीति प्रवादः† ॥४२॥
राज्याख्ये बहुमूर्त्तिभिः सह फटोग्राफ्-दर्पणे विम्बिता
यस्यैका वचनान्विता नृपहिते श्रीकृष्णमूर्त्तिः शुभा ।
तेनाद्य द्रविणचुटेरथ महीश्वरो हि दूरोषितः
श्रीरुक्मिण्यपि सुन्दरी हलधरादेः प्रक्रियाऽप्यद्भुता‡ ॥ ४३ ॥

* "The Maharaja wore a dress of gold brocade with magnificent diamonds, sprigs of pearls and a pendant of rubies." गात्रे वाससामुज्ज्वलश्रीरासौ द-
यस्येति शेषः ।

† महीश्वरराजमेव वर्णयति । हिन्दोः कुलम्—Hindu Prince. सुशान्तेरभिनयविधिना—
राज्ये सदाविराजमानशान्तिसम्पदेषुर्थः । अवति—पालयति ।

‡ अनेन महीश्वरचतुपतेसेन्निष्ठं श्रीकृष्णमूर्त्तिनामधेयं (Sir P. N. Krishnamurti K. C.
I. E.) वर्णयति रूपकेण ; राज्यस्य ससद्व्यादिकमपि उद्धीषयति । फटोग्राफ् दर्पणे (Photogra-
phic-plate) यथा नानाविधा मूर्त्तयः प्रतिविम्बिता भवन्ति, तथा महीश्वरराज्ये बहुमूर्त्तिभिर्विभिधा-
मात्यवर्गैः सह एकः कृष्णमूर्त्तिनामकः नृपहिते रतः सन्ती अस्तीति शेषः । फटोग्राफ्-दर्पणस्य-
मूर्त्तयः निर्व्वचना भवन्ति ; इत्यन्तु मूर्त्तिः कृष्णाख्या सवचना । किञ्च, श्रीकृष्णे वर्त्तमाने सति,
वलरामरुक्मिण्यादीनामपि समागमः पूर्व्वमासीत् इति भारती कथा प्रसिद्धा ; अत्रापि महीश्वर-
राज्ये रुक्मिणी श्रीः काञ्चनरवादीनां लक्ष्मीरसि, ससद्विमान् जनपदोऽयमित्यर्थः ; तथास्मिन् हल-
धरादेरपि प्रक्रिया कृष्णार्थीवृत्तिरित्यर्थः, सापि अस्ति । इति शेषः ।

अत्रैव काश्मीरपतेञ्च चारु
 महार्घवस्त्रास्तरणं सुकारु ।
 रौप्यीयदण्डेषु निविष्टदेहं
 सुवर्णडिम्बाश्रिततुङ्गगेहम् * ॥ ४४ ॥
 गृहे गृहे चेलचयाः प्रशस्ता-
 लसत्-सुविद्वद्वरकारुहस्ताः ।
 तडिच्चिषालोकनदानवत्या
 चतुःशतं गेहमदीपि सत्या† ॥ ४५ ॥
 विरचितपदं शुण्डादण्डे प्रबालमणिद्रवै-
 र्ललितरचनारागः पादे कृतः खलु धातुभिः ।
 द्युतिशतवता प्रालम्बेन प्रवेष्टितकन्धरो
 विपुलवपुषा दृष्टश्चैकस्तथात्र महागजः‡ ॥ ४६ ॥

* काश्मीराधिपतेः पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Kashmir) वर्णिते (४४—४७) । “The beautifully draped tent-roofs were supported by 80 solid silver poles each surmounted with a gold ball.” तुङ्गगेहम्—आसीदिति शेषः । आस्तरणम्—Carpet.

† “Durbar-halls were draped with the choicest Kashmir fabrics and Carpets. A large modern installation of electric light was established, giving a total illuminating power of 120,000 candles.” “The Camp contained 400 tents.” आलोकदानवत्या तडिच्चिषा विद्युद्दीपिन अदीपि । चेलचयाः—Carpets and rugs.

‡ “State-elephants have arrived including the celebrated Jamna Pershad whose ears, head and trunk had been tattooed in gold, blue and crimson designs, and whose tusks carried heavy golden ornaments.” प्रालम्बेन—गलत्रिलम्बिन्या मालया । वपुषेति उपलक्षणे दृशीया । अत्र—काश्मीरपतेर्भवनम् ।

चञ्चञ्चुडाकिरीटः शतरुचिरुचिरः हीरकाकारकीरः
 कण्ठे जाम्बूनदाख्याभरणसुकिरणस्रक् तथैकाभ्युदारा ।
 गन्धैर्नीरन्ध्रसंसत्यदमिव रचयन् कुङ्कुमाख्यैः प्रसूनैः
 राजन् राजा विरेजेऽनुजसुतसहितस्तत्र काश्मीरराज्यात्*॥४७॥

गृहञ्च कर्पूरतलाधिभक्तु-
 माहात्म्यवत् यद्भुवि शिल्पकर्तुः ।
 करौन्द्रमेकं विदधत्प्रधानं
 सर्व्वाङ्गशोभापरिदृश्यमानम्† ॥ ४८ ॥
 एकादशाब्दञ्च जयन्तरूप-
 मादाय भाति स्म सुतं स भूपः ।
 समुद्रपाराञ्च तथाऽत्र यानं
 शोभाङ्कितं सत्तुरगायमानम्‡ ॥ ४९ ॥

* "H. H. and his brother appeared in splendid, yet simple costumes, with the beautiful plume waving from their turbans." कीरः—पक्षी, विहगाकारहीरालङ्करणमिति भावः । जाम्बूनदम्—Gold ; कुङ्कुमम्—Saffron. अनुजसुत-सहितः—“The jewellery of the son of Raja Amar Singh included a superb necklace of pearls.”

† सम्प्रति पञ्जाबप्रदेशभूपतीर्णां (the Punjab chiefs) पटवासभवनवर्णनां कर्तुंसुपक्रमते (४८—५३) । “Between the Grand Trunk Road and the Canal are placed the Camps of the Madras, Kashmir and the Punjab chiefs.” तत्रादौ कर्पूरतलाधिपस्य पटभवन (Camp of H. H. The Maharaja of Kapurthala) वर्णयति (४८—५०) । “The Raja of Kapurthala brought an elephant with a howda specially made for the Durbar.”—*Bengalee*. गृहम्—कासीदिति शेषः ।

‡ “His Highness and his eleven years old son wore magnificent costumes ; the former had a magnificent tiara of costly gems,” स भूपः जयन्तवृत्त्यम्

शुक्लैश्च नीलैर्वसनैर्विभतैः

सञ्चालितं सर्वजनाक्षिपातैः ।

दोधूयमानं नयनाभिरामं

चलत्पताकञ्च विना विरामम् * ॥ ५० ॥

(युगमकम् ।)

मौलावुष्णीषमेकं शतरुचिरुचिरं कङ्कपत्रप्रभाञ्च

वज्रो हारेण दान्ता दधदपि घटिकायन्त्रमेकं स्वतन्त्रम् ।

सर्वाङ्गे स्वर्णपत्रद्रुमकुसुमलसत्कञ्चुकं श्रीपरीतं

विभद्राजाऽत्र रेजे सदसि नववयाः पातियालाधिपोऽपि † ॥ ५१ ॥

क्याम्पं किञ्चिच्च गोलं नवनवमरुता यस्य लीलं निचोलं

भूरिद्रव्याञ्चमुञ्चैः सति दिवसकरे कोष्णमन्यत्र शीतम् ।

दृष्टाविन्दीवराभं ध्वजपटसहितं रत्ननाभं सुभातं

तुङ्गच्छत्रायमाणं गृहमणिविलसत्स्वर्णवर्णञ्च रात्रौ ‡ ॥ ५२ ॥

(युगमकम् ।)

एकादशाष्टवयस्कं सुतं तत्रादाय, समुद्रपारात् यानञ्चादाय भाति सा इत्यन्वयरीतिः । नयन्तेत्यादि कथनेन भूपस्य इन्द्ररूपता भ्रान्त्यति ।

* पूर्वश्रीकार्द्धचरणेन कथितं यानमेव वर्णयत्यनेन । “He rode in a coach imported from *Europe* for the occasion escorted by a fine body of men in smart *blue* and *white* uniforms.”—*Ibid.*

† द्वाभ्यां पातियालाधिपस्य पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Patiala) वर्णयते (५१—५२) । कङ्कपत्रं—कङ्क-(heron)-पत्रः । घटिकायन्त्रम्—Watch.

‡ “It was the most profusely furnished camp and beautifully illuminated with lamps within फुकीशिश्नि *i.e.* small talc-made covers.” गृहमणिः—प्रदीपः ।

भायोल्पुराधिपतिनिर्मितवस्त्रवासां
विद्युत्प्रदीपकुसुमाकृतिमत्प्रकाशः ।
रोषञ्चक्रीत्यभिहितैरिह वाद्यभाण्डै-
र्वादित्ववान् मधुरशब्दधरैः प्रकाण्डैः * ॥ ५३ ॥
अथ द्विखण्डीकृतहंसडिम्ब-
वृत्ताद्भवद्दृश्यनितम्बविम्बः ।
वस्त्रालयो वाष्पजदीपभातः
प्रपश्यतां नेत्रपथं प्रयातः † ॥ ५४ ॥
तस्मिन् निवासे सति सिन्धियन्द्रे
महाघटा-चारुर्चाञ्च केन्द्रे ।
साष्टैकसंख्यद्विरदायमाने
कान्त्येकता का भुवि, तां न जाने ‡ ॥ ५५ ॥

* भायोल्पुरपते. पटभवन (Camp of H. H. The Maharaja of Bhawalpur) वर्णिते
अनेन । “That big gate next to Kashmir was Bhawalpuri’s with one of the
best रोसन्चक्री for music.” विद्युत्प्रदीपकुसुमाकृतीत्यादि—कुसुमाकारिण रञ्जितविद्युद्दीपेन
शीभितः (fancy electric lights) इत्यर्थः । वस्त्रवासः—अत्र आसीदिति शेषः ।

† मध्यभारतप्रदेशीय-(Central India Camps)-रूपतीनां पटभवनवर्णनासुपक्रमते ; तत्रादौ
सिन्धियाराजस्य पटवासभवनं (Camp of H. H. The Maharaja Scindhia of
Gwalior) वर्णिते (५३—५५) । “The camp is laid out in a semicircle and
is lighted by gas.”

‡ “Among the most popular princes here is Scindhia. No less than
18 elephants were brought, H. H.’s costumes have been much admired.”
तस्मिन्निवासे सिन्धियापतौ वसति सति, कान्त्येकता द्व्युत्तीनासिक्वसाम्बलनच्छटा भुवि का इति न
जाने । इह या तेजसाम् एकत्रसम्बिलनशीला समुदियाय, तस्याः सादृश्यं कुत्रापि नासीति शेषः
इति भावः । महती घटा = महाघटा ; “करिषां घटना घटा” इत्यमरः ।

अत्रैव मध्यभुवि भारतमण्डलस्य
 वस्त्रालया बद्धविधाः सकलोत्तमस्य ।
 भूपालभूपतिपतेरथ दातियाया
 इन्दोरकादिनृपतेः प्रबभुञ्च कायाः * ॥ ५६ ॥
 तत्पूर्वतो जयपुराधिपतेश्च क्याम्यं
 यद्दृश्यते स्म घृतघोटकराजिभूम्यम् ।
 चिक्रीड चात्र भुवि सार्द्धशताश्ववाह-
 सम्यक्प्रवाहसहितो दृहदुड्रवाहः† ॥ ५७ ॥
 पटालयेऽस्मिन् द्विरदाश्च पञ्च
 भ्राजिष्णुरेकोऽधिपतेश्च मञ्चः ।

* "The Central India chiefs are a long way from the centre of things, four miles to the west of the city." "The Central India states, of which there were eleven representatives, made altogether the most wonderful show of the lot." भूपालभूपतिपतेः—भूपालराज्यस्य श्री भूपतिः स एव पतिर्भर्त्ता यस्यास्तस्याः, भूपालवेगमस्त्रैव्यः । दातिया—Datia ; इन्दोर—*i.e.* The Holkar of Indore. अत्रैव भारतस्य मध्यभुवि (स्थिताः ये इन्दोराद्याधिपतयः, तेषां) वस्त्रालया आसन् इति अन्वयरीतिः श्लोकस्य ।

† अधुना राजपुतानाप्रदेशीय-(Rajputana chiefs)-नृपतीना पटभवनवर्षानामुपक्रमते (५७—६४) ; तत्रादौ जयपुराधिपस्य पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Jeypur) वर्ण्यते (५७—५९) । "The Rajputana Chiefs are placed about half way between the Central India groups and the city." "Although unmarked by any great display of wealth, the camps of the Rajput chiefs were well worthy of notice." सार्द्धशताश्ववाह्यादि—"The animals including 5 elephants (see next stanza) and 150 horses and camels marched all the way from Jeypur." तत्पूर्वतः—*i, e.* मध्यभारतीयनृपभवनानां पूर्वस्यां दिशि ।

लौहस्य दण्डे वृत्तिजातशोभा

प्रवर्तिताऽभून्नयनप्रलोभा * ॥ ५८ ॥

इयस्तथा सार्द्धगतः सहस्रं

सैन्यं, सहस्रञ्च नृणामजस्रम् ।

स्फुटप्रभं प्रदक्षानञ्च यानं

व्यलोक्य लोकैरिह लब्धमानम् ॥ ५९ ॥

उदयपुरनृपयौस्तत्र वैश्वप्रकारा

रुचिभिरिव रुचां या चोद्वभौ दुर्निवारा ।

बहुनरबहुवाहा नागमुन्नागयोगै-

रपि सकलवरेयं खाद्यतो योच्चभोगैः † ॥ ६० ॥

उद्यानशोभारचिताग्रभागं

गृहं बिकानीरपतेः सरागम् ।

* "The Cánáts, which surrounded the camp, were supported by iron-rails."

† "The Jeypur corps of 1000 and 500 carts took a prominent part in the Delhi-manceuvres. The retainers of the Maharaja number 1,197." दण्डम्—i. e. of the retainers. अजस्रम्—क्रियाविशेषणमेतत् ।

‡ अनेन उदयपुरराजपतेः पटभवनं (Camp of H. H. The Maharana of Udaipur) वर्णिते । "The charming Udaipur Camp was laid out under the personal direction of the Maharana. Two special trains brought the 1000 retainers to Delhi, and the magnificent elephants came by road." नागा,—करिणः । पुन्नागः—इक्षु. (Rottleria tinctoria).

पुराञ्चिवक्षःस्थितपोतजात-
 मालम्ब्य यो लख्मभुवं प्रयातः * ॥ ६१ ॥
 गृहं सुतुङ्गं रुचिरं शतद्वयं
 मणिप्रभोद्भासितसज्जनाश्रयम् ।
 गजाच्च पञ्च प्रथितप्रतिष्ठा
 वाष्पप्रदीपद्युतयोऽपि दृष्टाः † ॥ ६२ ॥
 द्वारोऽस्य तस्येन्द्रधनुःप्रकारा
 कापि प्रभा चारुतराऽभ्युदारा ।
 राजा महेन्द्रो गृहमध्यवर्ती,
 गृहं किमस्य स्म धनुर्विभर्त्ति ? ‡ ॥ ६३ ॥
 (विशेषकम्)

राजेव सर्व्वपटमगडपमगडलस्य
 तत्कालयारनृपवंशसमुद्भवस्य ।

* त्रिसिः बिकानौरपतेः पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Bikanir) वर्खते (६१—६३) । गृहम्—आसीत्, अथवा दृष्टमित्यनेन सहान्वयः । A beautifully land-out garden adorned the front of this camp.

† “A handsome arch marked the entrance to the Bikanir Camp of 200 tents. 5 elephants accompanied the Maharaja and a collection of jewels dazzled the eyes of those privileged to see it.” वाष्पप्रदीपद्युतिः—Gaslight. मणिप्रभोत्पादो बहुव्रीहिसमासः द्रष्टव्यः, तत्पुरुषे पुलङ्गतापत्तेः । “गृह”मित्यत्र विभक्तिविपरिणामेन “दृष्टा” इत्यनेनान्वयः ।

‡ इन्द्रधनुःप्रकारा प्रभा—Refers to the beautiful arch leading to the entrance. बिकानौरपतेरिन्द्रेण सह साम्यं नाटयत्यनेन । अस्य धनुः—महेन्द्रस्य धनुः, इन्द्रधनुरिति यावत् ।

उद्ग्रप्रवाहिकटकरभिवीक्ष्यमाणं

तुङ्गं गृहं समभवत् विष्टतोद्ग्रयानम् * ॥ ६४ ॥

वम्बाख्यातमहोभुजां शमनदिग्भागे क्रियहूरतो
वाणइन्दूमितञ्च वस्त्रभवनं तत्रैकतोऽभूत् स्थितम् ।
सैन्यानाञ्च सहस्रमुन्नततरं यानानि तावङ्गजा-
विद्युहाममरीचिदीपगहनैर्जाज्वल्यमानञ्च यत् ॥ ६५ ॥
आसीदत्र पुनश्च मूकशकटं वाहान्वितं यन्न तत्
हृद्गुञ्जापि नृणाञ्च गोपुरपुरोभागे सशब्दो वृहत् ।
यस्मिन्नीदर-मीर-भूपसहिताः कोलापुराद्याधिपा-
स्तस्युर्दिग्दिवसं कुतूहलभृतः संव्याप्य तैस्तैर्जनैः † ॥ ६६ ॥
(युग्मकम् ।)

- * अनेन आल्यारवृपतेः पटवासभवनं वर्णते (Camp of H. H. The Maharaja of Ulwar). Ulwar was almost the best of the Rajputana Camps. The peculiar feature was the camel corps guards and team of camels of the Maharaja's unique carriage.
- † अधुना बोम्बाइप्रदेशीय वृपतीना (Bombay Chiefs) पटभवनवर्णनासुपक्रमते (६५—६६) । "The Bombay Chiefs are to the south of the city, about 10 miles from the Amphitheatre." "The Bombay Provincial Camp consisted of 25 separate and distinct camps. Upwards of 1000 horses, carriages, an assortment of elephants and many motor-cars presented some of the features of interest. Electric light stations were established and a large native bazaar." वाणइन्दूमितम्—पञ्चविंशतिमितम् ।
- ‡ मूकशकटम्—Motor car.; हृद्गुः—Native bazaar. ईदर-मीर-भूपसहिताः—The Maharaja Sir Pertab Singh of Idar, A.-D.-C. to the King-Emperor ; and H. H. The Mir of Khairpore. कोलापुराधिपः—H. H. The Maharaja of Kollhapore. अत्र—पटभवनस्थले इत्यर्थः । दिग्दिवस—दशदिनं व्याप्येत्यर्थः ।

कच्छेन्द्रस्यात्र रेजे पटभवनमथाद्यापि चिह्नायमानं
 यत्तत् षट्कैः शतैस्त्रैरपि नरनिकरैर्दृश्यमानं सुमानम् ।
 नानामुक्तामणीनां द्युतिभिरपि लसत्केतनाङ्गस्वरैस्तै-
 र्दूराद्दृश्यं सुनीलं नभ इव महसा भास्वदृक्षं सुकक्षम् * ॥६७॥

भवनगरनरेन्द्रस्याप्यभूद्वस्त्रवासो
 ललितकिरणजालैः स्वश्रिया चन्द्रहासः ।
 ध्वजपटतरुणाभे यत्र तैस्तैः सुनाभे
 नरनयनसहस्रं बद्धमासीदजस्रम् ॥ ६८ ॥

प्राचीनवीरैरथ धारितं यत्
 तदेव शस्त्रादि विगृह्य भास्वन् ।
 विलोकितं सैन्यमभून्महत्या
 नृपाज्ञया यत्र सुचारुगत्या † ॥ ६९ ॥

(युग्मकम् ।)

* अनेन कच्छाधिपस्य पटमण्डपः (Camp of H. H. The Rao of Cutch) वर्णितं । “The Rao of Cutch with his 600 retainers is located in an attractive camp. The collection of jewels is very fine and the tent is of velvet of great expense.” कच्छः—नक्षत्रम् ।

† द्वाभ्यां भवनगराधिपतैः पटवासभवनं (Camp of H. H. The Thakur Sahib of Bhavnagar) वर्णितं (६८—६९) । “One of the most interesting of the camps was that of the Maharaja of Bhavnagar. A central drive led to a reception *Shamiana*, the entrance to which was by an elegant archway, decorated with flags &c. The tents were lighted by electricity and the main road by Kitson light.” ध्वजपटतरुणाभे—ध्वजेषु दत्तैः पटैः पताकादिभिः तरुणाभे तरुणा आभा यस्य तस्मिन् । तैस्त्रैर्वसुविशेषैः सुनाभे—*i. e.* वस्त्रभवनस्य नाभिस्थानि- (मध्यभागे इति यावत्) तानि तानि प्रसिद्धानि द्रव्याण्यासन्नित्यर्थः ।

‡ H. H. had with him an escort of 40 troops, which, by the Viceroy's

ब्रह्मप्रदेशधनिनामपि चागतानां
हेमस्रजा खचितसर्वपरिच्छदानाम् ।
कापि प्रभा समुदिता मुदितात्मनां प्राक्
तस्मिन्, यदीक्षणविधावटनं नृणां द्राक् ॥ ७० ॥
अङ्गे सहेममुकुटोज्ज्वलदुत्तमाङ्गे
सन्नग्रासिबौद्धवदलङ्कृतिभातरङ्गे ।
क्याम्पं प्रचक्रुरुत्सुचारुनिजश्रियाऽलं
नक्तं लसत्कदलिकावनदीपमालम् ॥ ७१ ॥
(युग्मकम् ।)

ब्रह्मान्तर्गतसान-साह्वयभुवान्तत्रैव राजोत्सवे
धन्येको जनदृष्टितामुपगतः क्याम्पे स्वकीये नवे ।
मुद्राणां क्रयविक्रयस्य च पुनर्भूषस्य राज्यस्य वा
मूलानां, वसनैश्च शोभितकटिभरं मनुष्येऽर्पयन् ॥ ७२ ॥

special request, were dressed in *ancient* armour and armed with weapons of a by-gone age." वृषाञ्जया—श्री-कार्जुनादेशेन सुनाभि—समासान्तात्, पा ५।१।७५।

* अधुना ब्रह्मप्रदेशीय-धनिनां पटभवनानि (Burma Camps) वर्ण्यन्ते (७० - ७४) । "The Durbar was attended by the following Shan chiefs from Burma :—The Myoza of Gantarawadi, the Myoza of Hsa Mong Hkam, the Sawbwa of Hsenwi, the Sawbwa of Keng Tung &c. &c." "The most picturesque figures in the Durbar Camp are the men from the Shan states. To reach Delhi, they started in November and rode 500 miles to the rail-road."

† "The strange head-dress of gold, and the ropes with gold wings after the fashion of *Buddhist saints* are very curious."—*Bengalee*. उत्तमाङ्ग—मस्तकम् । प्रचक्रुः—ब्रह्मप्रदेशधनिन इति शेषः । अङ्गे इत्यत्र भावलक्षणा सप्तमी ।

‡ *Vide* notes on stanza 70 above, सान-साह्वयः—साह्वयः—सञ्ज्ञा । सान—The Shan

पञ्चाशन्सुन्दरीणां स च पतिरुदगादास्यपद्मद्विरेफो
 वङ्गे यद्वत्कुलीनः कुलकमलभुवां नायकः पद्मिनीनाम् ।
 तासां प्रेम्णा च कामं निगडितचरणः सोऽथ लावण्यदान्ना
 हातुं ताः कापि नालं धनपतिसदृशः शोभयामास दिल्लिम्*॥७३
 कामानैलरिहवाणैर्हयचक्रकटैर्लोककोलाहलौघैः
 शिञ्जानां कामिनीनां† करचरणभुवां भ्रञ्जनोत्थैश्च शब्दैः ।
 लोकारण्यं तदानौ वनकुसुमयुतं गन्धसम्बन्धवत् तत्
 देशीयैर्वाद्यभाण्डैर्दृशदिनमभितः कम्पयामास क्याम्पम् ॥७४॥
 (युग्मकम् ।)

विलोचीस्थानानां कृतिकरकृतं वस्त्रसदनं

नृपाणामावासस्य च वितनुते स्मेव कदनम् ।

त्रिहङ्गैर्मातङ्गैः खचिततरमेवञ्च मुखरं

वहिर्द्वारे चञ्चत्शतशतपताकाद्युतिधरम्‡ ॥ ७५ ॥

states. क्रयविक्रयस्य, भूपत्य, राज्यस्य च—एतेषां सर्वेषां मूलीभूतानां सुद्राणां भारं मनुष्यस्त्वन्वे समर्पयन् इत्यर्थः । These men rode all the way in order to reach Delhi.

“Youth Hsenwi from the northern states, who has 50 wives and goes by the title of ‘The flower round whom butterflies flutter’.”—*Bengalee*.

† कामिनीनाम्—Such as the sister of Keng Tung Sawbwa, Top Htilda ; Yawghwe, the only lady with title from the Burmese court. शिञ्जा—Tinkling of ornaments.

‡ अथवा विलोचीस्थानीय-प्रधानपुरुषाणां (Camps of Baluch chiefs) पटभवनानि वर्णने (७५—७६) । “On the east side of the Lawrence Road are the chiefs of the North-west Frontier and Baluchistan.” विलोचीस्थानानां—विलोची-स्थानवासिनामित्यर्थः ; “जनपदे लुक्” इति तद्धितप्रत्ययस्य लोपः । कदनम्—तिरस्कारमिति यावत् । दृपभवनेभ्योऽपि सुदृशतरमित्यर्थः ।

नृणां भीमाः सीमानमपि परिलङ्घ्येव वपुषा
सितोष्णीषाः कौशानुसृतिमिव कर्तुं व्यवसिताः ।
श्वभिर्दण्डैश्चण्डैरपि च फलहन्तारमसद्यत्
अतज्ञा निन्दन्ति व्रतमिदमुपेता ध्रुवममी * ॥ ७६ ॥
(युष्मकम् ।)

आयानथासीन्सिकिमाख्यराज्यात्
पुत्रो नरेन्द्रस्य निजान्निकाय्यात् ।
वादे नियुक्तोऽतिधिरस्य सङ्ग-
मुद्योतयन् भोटसुतो ररङ्ग† ॥ ७७ ॥
प्रकाण्डदण्डोपरि नीललोहिता-
वराः पताकाः शतशोऽभिरञ्जिताः ।
पथिद्विपार्श्वे खलु तासु सुस्थिरे
शुभस्तुतीनां निचया विरेजिरे‡ ॥ ७८ ॥

* अनेन श्लोकेन तानेव बेलुचौस्थानवासिनः वर्णयन्ति । नृणां सीमानं परिलङ्घय—सार्धैश्चिह्नादपि उच्चतराक्ततय इत्यर्थः । कौशानुसृतिं—मर्कटताडनमिव दण्डादिभिः श्वभिश्च कर्तुंमुद्युक्ता इत्यर्थः । ते फलहन्तारं कार्यफलविघातकञ्च निन्दन्ति, इत्येव तेषां व्रतमिति तावथ्यार्थः ।

† सम्प्रति बङ्गदेशीय-नृपतीनां पटभवनं (Camp of Bengal Chiefs) वर्षवितुसुपक्रमते (७७—८६) । तत्रादौ सिकिमनृपतिपुत्रस्य पटभवनं वर्णयते (७७—८३) । “In the absence of the Maharaja of Sikkim through illness, his son and heir, Sikhyong Tulk, represented him” निक्कायम्—गृहम् । “Ujen Kazi, the vakil of the independent state of Bhutan is a guest.” वादे नियुक्तः—*i.e.* The Vakil, lawyer.

‡ “A row of tall masts, with prayers printed on red, green and blue cloth, led to the entrance to a large courtyard.”—*The Empress.*

मार्गाग्रतश्चत्वरभूविभागे
 तिब्बद्दुकूलेन कृताङ्गरागे ।
 घताकिकाविद्रुमपुष्पितानि
 सौभाग्यचिह्नानि च तानि तानि * ॥ ७९ ॥
 चतुर्षु कुडोषु तथाऽत्र मध्ये
 बुद्धादिसिद्धच्छवयोऽपि मेध्ये† ।
 ततः परं श्रीसिकिमाधिभर्तुः
 सुकीर्त्तिमत्सङ्ग सुशिल्पकर्त्तुः‡ ॥ ८० ॥
 पुरश्च पञ्चात्प्रतिमूर्त्तयोऽष्टा-
 विहैव शान्त्या वरदेहयज्याः ।
 शरीररक्षासु तथा प्रशस्तं
 दैत्यस्य तूर्द्ध्वं सकरञ्च मस्तम्§ ॥ ८१ ॥

* "The courtyard was formed of Thibetan cloth emblazoned with emblems of good luck, while the centre was occupied by the same signs worked in flowering plants."—*Ibid.* पताकिकासु अङ्कितानि यानि द्रुमाणां पुष्पाणि, तदयुक्तानि इत्यर्थः ; "तारकादिभ्य इतच्" । सौभाग्यचिह्नानि आसन्निति शेषः ।

† "The walls (of the courtyard) were adorned with ancient portraits of saints, painted on large banners." अत्र—चत्वरं । कुडोषु—*i.e.* In the walls. कवयः—आसन्निति शेषः ।

‡ अस्मादेव चत्वरत्परत एव पटभवनं तस्य नामार्थम् आसीत् ।

§ "The roof of the *main-room* was covered with signs, the head and hands of the protective demons being conspicuous, while the 8 emblems of *happiness* (शान्तिः) were worked on colours, four on the front and four on the back of the tent."—*Ibid.* इहैव—अत्र भवने । शान्त्याः प्रतिमूर्त्तयः, दैत्यस्य च मस्तकम् अत्र भवने अङ्कितमासीदित्यर्थः । ऊर्द्ध्वं—सदमतः ऊर्द्ध्वदेशे (roof).

सुवर्णभाण्डै रजतस्य पात्रै-
 रधिष्ठितञ्चापि मनुष्यगात्रैः ।
 मध्ये च लामागणहेमवेदिः
 तत्सङ्ग राज्ञो वियद्भभेदि* ॥ ८२ ॥
 सुचारुहेमाङ्गुलिवेष्टनाद्यै-
 स्तिब्बत्रदेशप्रभवैश्च वाद्यैः ।
 ढक्कादिकानामपि ताडितानां
 त्विष्ठाटनं यत् तरवारिकाणाम् ॥ ८३ ॥
 (विशेषकम् ।)
 तिब्बत्रदेशोद्भवस्तुजातं
 गृहे यद्येष्टं परितोऽत्र भातम् ।
 आकर्षयन्ती प्रथमा नृदृष्टी-
 दिङ्मगामियं नूतनिकेव सृष्टिः ॥ ८४ ॥

"The interior displayed a complete Lama Altar with magnificent specimens of ecclesiastical work in gold and silver plate. On the walls were ancient emblems of embroidered priestly robes surmounted by aprons of carved human bones." विद्यति नभसि यत् अक्षं मेघः कङ्कितोति तथोक्तम् ।

"Scattered about were quaint swords, handsome rings, enormous trumpets and various curios from Thibet." अङ्गुलिवेष्टनम्—अङ्गुरीयम् (rings).

"The Camp was one of the brightest and most interesting in Delhi. This was the first occasion on which a complete Thibetan Camp had been seen in the plains of India,"

वस्त्रालयेऽस्मिन् गुणराजिभाजा-
 मभन्महान् कोचपतिर्हि राजा ।
 स्वाधीनतायामयमेव भूपः
 सर्वाग्रतो यः प्रथमः स्वरूपः * ॥ ८५ ॥
 अभ्रेष्टकाशुभ इवातिपन्या
 गृहाग्रतो यस्य च दुःखहन्ता ।
 अद्यापि योऽसौ चलतां सुखाय
 प्रादुर्भवत्येव सुदीर्घकायः † ॥ ८६ ॥
 वंशावतंसो भुवि यस्य वंशो
 गिरौशवंशस्य स कश्चिदंशः ।
 योऽद्यापि लोकैरिति गीयमानः
 राजाऽत्र लण्डेश्वरतुल्यमानः ‡ ॥ ८७ ॥
 वंशे यस्य पुरा पुरारिरचिते नीलाचले निर्मले
 जातेनैकमठो नृपेण महताऽकारि श्रिया कर्मठः ।

* पञ्चमिः कोचविहारपतेः पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Cooh-
Behar) वर्तते (८५—८६) । अस्मिन्—प्रदेश इति यावत् ।

† अतिपन्याः—“न पूजनात्” इत्यनेन समासानी न । “अतिरतिक्रमश्च च” इत्यनेन ‘अतिः’ पूज-
नार्थकत्वम् । अतिपन्याः—A good road. असम्—Talc. इष्टकाचूर्णान्यभचूर्णैः सह
सिन्धुक्लृप्त्य पुरीवर्तिनि मार्गे प्रदत्तान्यासन् इत्यर्थः ।

‡ गिरौशवंश्यादि—शिववशप्रभवोऽयं राजा इति पुराणौ कथानुसन्ध्या ।

प्राक् स्पर्शाश्लमयी मनोभवगुहागुप्ताऽप्यगुप्तेव सा
 कामाख्या स्वयमस्ति यत्र परमाराध्या शिलाख्यासने * ॥८८॥
 शुभ्रे योऽसौ मनोज्ञे किरणमुखरितैरूर्वरक्षेत्रकल्पे
 मुक्तादान्ना च हीरैरिह पटभवने लोचनानन्दभूमौ ।
 केशैर्वैशप्रवेशैर्मरकतखचिनैरिन्दुवन्मिन्दुरूपे
 लोकारण्ये ससैन्ये नरपतिमहसा दिद्युते कौचभूपः † ॥८९॥

गेहं यदीयं करिणां हि देहैः

प्रियाभिरासादितगात्रलेहैः ।

पीतं सितं रक्तिमभापरीतं

नीलं तथा चारुनिभं करीतम् ‡ ॥ ९० ॥

आसीद् यद्देहमध्ये नयनमधुविलासनेकमातङ्गलीला,
 धूली वासन्तहांलीवदरुणवसना मूर्त्तिमत्यागतेव ।
 स्तम्भे स्तम्भे च तस्मिन् रजततरुघटाकारकान्तिं दधाने
 शोभाराजिर्न नष्टा नववसनद्यता भाभिराकाशगाभिः § ॥९१॥

* अस्मैव राज्ञः वंशे पूर्वजातेन केनचिद्रूपेण नौलाचली देव्याः कामाख्याया मठः निर्मितः प्रतिष्ठितश्च इति कथा श्रूयते । यस्य वंशे जातेन रूपेण पुरा मठः अकारि— इत्यन्वयः ।

† “The Maharaja of Cooch-Bihar displayed gorgeous dresses and jewels.”—*Bengalee*.

‡ अधुना काशीनरेशस्य पटभवनं (Camp of H. H. The Maharaja of Benares) वर्ण्यते (९०—९२) ।

§ नयनानां सत्त्वन्मे मधुमयविलस्वरूपा अनेकगजलीला आसीत् । वसन्तकालीयह्रीलीवत् रक्तवसना धूली तत्र गेहे आसीत् । तस्मिन् गेहे रक्तवर्णैकचूर्णधूलीनां प्रादुर्भावे सत्यपि सन्धानां धवल-

खद्योतैर्हीरकीरैः सति दिनकिरणे यत्र खेलायमानैः
 साङ्गं वैयाघ्रचर्माष्टमिव विदधत्कञ्चुकञ्चापि गात्रे ।
 मुक्तानक्षत्रसङ्घैर्भुजगमिव पुनर्मस्तकस्यापि वेष्टम्,
 राजा रेजे च तस्मिन् शिवद्रव स शिवानन्दनामाटवीस्यः*॥६३॥
 (विशेषकम् ।)

वस्त्रालयेनैव मयूरभञ्जो

विभतिमन्यस्य नृपो बभञ्ज ।

तेनैव चाधःकृततद्विवादी

रराज चास्मिन् त्रिपुरेश्वरादिः† ॥ ६३ ॥

इत्थं तत्तत्प्रदेशे करकमलनलव्यक्तसौन्दर्यभाजां
 राज्ञीनां पद्मिनीनां कनककदलिकास्तम्भसम्भावितानाम् ।
 वक्त्रैः क्षुभ्रत्ययोजैर्नयनशफरिकाखेलनैः सङ्ग-तत्तत्
 प्रादन्यासप्रवाहं सितसिचयपयःफेनपुञ्जं सरोऽभूत्‡ ॥ ६४ ॥

च्छटा न नटा इति चित्रमिति ताव्यर्थः । वासन्तेति—‘सन्धिवेली’त्यादिना अण्, अन्यथा कालात्
 ठञ् स्यात् । होलीति—होलाकाशब्दस्य प्रतिरूपकः शब्दः ।

* भानन्दाटवी—भानन्दवनम् । शिवस्वानन्दवनम्—काशीत्यर्थः । काशीनरपतिं शिवरूपेण वर्षयति ।
 वेष्टं विदधति इत्यन्वयः ।

† मयूरभञ्जपतेः (Camp of H. H. The Maharaja of Morbhanj), त्रिपुरेश्वरस्य च
 (Camp of H. H. The Maharaja of Hill-Tipponah) पटभवनाभ्युल्लिख्यन्ते ।
 तेनैव—वस्त्रालयेन । अधःकृततद्विवादी—तिरस्कृतनिन्दकः ।

‡ अधुना तत्तत्पटभवने निवसन्तीनां राज्ञीनां किञ्चिद्वर्षना क्रियते । सरोवररूपेण च नृपतिपटभवन-
 समूहं वर्षयित्वा, पटभवनविवरणं समाप्यते । कमलनलः—मृणालदण्डः । तत्तत्सङ्गं सरोवरवत्
 अभूदित्यन्वयरीतिः । पद्मिनीति नारीणां जातिभेदविशेषः । सितसिचयः—धवलवसनम् ।

सङ्क्षेपतः प्रकटिता अवण्यदिदानी-
मित्येव वस्त्रभवनस्य समाम्निवाणी ।
काव्याङ्गद्विभयतो न निवेदितं यन्
क्षन्तव्यमेव विदुषा सदयेन तत्तत् ॥ ६५ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये दिक्षिमहोत्सवे खण्डकाव्ये
षट्वासभवनवर्णनी नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

सार्द्धद्विक्रोशदूरे प्रकटपटघटावासतो दर्शनीया
सैन्यप्राचीरशोभा शतशतवसना पञ्चवर्णा दिदीपे ।
सैन्यैर्या युग्मषट्कैर्दशशतसहितैर्वैष्टिता भीमरूपै-
स्तन्मध्ये कान्तिकान्ता गृहगतमहसा लक्षिता सा सभासीत्*॥१
गङ्गारामाभिरामाकृतिरजनि सभा लज्जिताकारहृष्या
तुङ्गा शुक्लप्रभाभिर्ध्वजपटकलसैः सर्वशिल्पैकरम्या ।

* सभागृह-(Durbar-Amphitheatre)-वर्णना आरभ्यते (१-२२)। "The Amphitheatre is on the site of that constructed for Lord Lytton in 1877, and closely resembles it in its horse-shoe shape. The Imperial Dais has been placed in the upper end instead of at the centre." युग्मषट्कैरित्यादि—Twenty-six thousand soldiers along the Durbar Road and round the Amphitheatre (Vide note on stanza 25),

स्तम्भारम्भैरनेकैस्तदुपरिनिहितैः केतनाडम्बरैः स्वैः
शत्रोस्तत्कृत्य गर्वं पतपतवचसा साह्वयन्तीव सर्व्वम्* ॥ २ ॥

द्वितीयेन्दुर्यद्दत् त्रिदिशि करजालैः सितनिभ-
स्तदाकारा स्फारा समजनि सभा दिव्यविनिभा ।
चतुर्थस्तत्कोणः किमपि न दधौ, केवलनभो-
वह्निस्त्वेकः स्तम्भो ध्वजपटपताकाद्युतिधरः† ॥ ३ ॥

द्विपञ्चाशच्चूडां लघुलघुशरीरां विदधती
तथा गुर्व्वीमुर्व्वरां कनककिरणं षष्ठवतिकाम् ।
शतस्तम्भं षष्ठ्याधिकमपि च लौहद्युतिधरं
सभा सा तुङ्गासीत् नवशशिकलाकान्तिधवला‡ ॥ ४ ॥

दृष्येच्छन्ना चायःफलकवसनैर्मूर्द्धनि यथा§
तथा सर्व्वाङ्गेषुपि द्युतिशतवती या च महती ।

* "In spite of the huge circumference of the structure, its acoustic properties are admirable." गङ्गाराम.—Rai Bahadur Gungaram, C.I.E., Executive Engineer.

† सभायाश्चतुर्थः कोणः मध्यभाग इति यावत् किमपि न दधौ. अपि तु केवल-नभः दधौ, *i.e.* शून्यता दधौ । द्वितीयाचन्द्रवत् अर्द्धवृत्ताकारप्रभा सभाया आसीदिति भावः । सभाः—*i.e.* The Royal Flag staff

‡ "This gigantic structure with its *white* roof and its golden-crested dome and its cupolas, has been a conspicuous landmark for many a mile around." लौहमयास्तम्भाः काष्ठाकादिता आसन् इति द्रष्टव्यमत्र ।

§ दृष्येच्छन्ना इति—निम्ने भूतले इति द्रष्टव्यम् । सर्व्वाङ्गं लौहफलकावतमपि च श्वेतवसनाकादित-मासीत् ।

स्वयं गङ्गारामो जगति धृतनामध्वनिरसौ
 यदीयाध्यक्षोऽभूत्कथमपि न सा दृष्टिसरसा ? ॥ ५ ॥
 दिशि प्राच्यां द्वारं शतमितकरेणायततरं,
 सयुग्मं दिग्द्वारं दधदपि च पश्चात् द्युतिधरम् ।
 परं स्तम्भाद्वाद्यं, तदपि च सहस्रद्वयमितै-
 नृणां हस्तैर्यत्र ध्वनिरजनि संग्रामरवजित्* ॥ ६ ॥

संसङ्गेहान्तरुद्यल्लघुगृहमुद्भूद्दर्शनीयं तदैकं
 शोभासाम्नाज्यमध्ये प्रथममिव, न यत्तुल्यमन्यन्न मेने ।
 गङ्गारामस्य कर्तुर्मतिभिरुपचिते तत्र लावण्यकुण्डे
 कैः कैथरैतं न गात्रं तरुणमरुणभाद्योतमानार्घ्यपात्रे ?† ॥ ७ ॥

इयं हि नृपतेः सभा रजतशुक्लवर्णप्रभा
 दशद्विविमिताध्वना स्फुटकपाटरूपानना ।
 इयं प्रवरशिल्पिना रुचिरहेमरत्नासना
 विभक्तरथचत्वरी बद्धतरश्रिया भास्वरी ॥ ८ ॥

* पूर्वदिग्भागे पुरतः शतकरायतं द्वारं राजप्रतिनिधिः प्रवेशार्थम् । पश्चाच्च द्वादशसंख्यकानि द्वाराणि
 दर्शकादीनां प्रवेशार्थम् । स्तम्भात्परं—दृतीयश्रीकोक्तस्तम्भस्य पश्चात् । वाद्यमिति—“The
 massed bands within the Amphitheatre were stationed round the
 Flag-staff in the centre of the arena.” ध्वनिरजनि—घोषणासमये इत्यर्थः ।

† लघुगृहम्—i.e. The arena, under a canopy of cupolas. “The great cupola
 surmounting the Dais, with its vast dome in white and its golden
 spire is distinctly conspicuous.” अस्मिन्नेव “लघुगृहे” राजप्रतिनिधिः राजभातुष
 उपवेशनस्थानं रचितम् ।

इयं सुविषदाकृतिः प्रवरकारुणा स्तम्भिता
विलोक्य भुवि यां जना हृतधियः परं स्तम्भिताः ।
इयं लवणवारिधेर्भुवि कलार्द्धचन्द्रप्रभा
हयक्षुर इवोत्तमा किमपि चारुकारुर्नवा * ॥ ९ ॥
इयं नृपगणोज्ज्वला स्फुटितहेमखण्डोत्पला
भ्रमद्भ्रमरशुञ्जिता कुसुमचित्रभापुञ्जिता ।
जयध्वनिशुभस्वना वसनरागभांस्वज्जना
महाधनजनावृता रुचिभृता श्रिया सत्कृता† ॥ १० ॥
इयं सकनकावलीद्युतिसुखट्टया राजितं
वरासनमुपेयुषी नृपशरीरविभाजितम्‡ ।
सदच्छमुक्कुरत्विषा परिगृहीतलोकानना
विभाशतवती सती विहितसर्व्वसम्मानना ॥ ११ ॥
इयं किल महोदधिर्हयगजादियादोऽङ्किता
वृहज्जनकथाजला द्युतिकदम्बकेलौक्षिता ।
गजादिरदकाकिनी मनुजवेगवातायिता
सुवर्णरजतच्छटावङ्गलरत्नभूषान्विता§ ॥ १२ ॥

* कारुः—Artist स्तम्भिता—स्तम्भविश्रिता कृता । रुचिभृताः—विस्मयात् जडाकृताः, paralysed, i.e. astonished. हयक्षुर इव—Vide note on stanza 1.

† धनिकभवनस्थितोद्यानरूपेण सभां वर्णयति ।

‡ नृपाणामासनानि द्विरस्ययान्यासन्निति द्रष्टव्यम् ।

§ समुद्ररूपेण सभां वर्णयति चतुर्भिः श्लोकेः । काकिनी—Cowrie or shell, कौडीति भा.प. । किलैत्यलौके ।

नृणां शिरसि शोभिते मुकुटचन्द्रविम्बोज्ज्वला
 दृहत्कलकलध्वनिध्वनितसर्वदिङ्गुण्डला ।
 कषायवसनाभ्रभृत् नरखराश्लशोभासरित् *
 नरेन्द्रमुखपङ्कजा विविधसर्पमत्स्यध्वजा ॥ १३ ॥
 क्वचित्कलकलावली सघनवारिवाद् ध्वनिः
 पदोत्थितरजःखनिर्ध्वनिकराग्निवाणाग्निः † †
 वपुःस्थवरकञ्चुकस्फुरितशुक्तिमुक्तान्विता
 महासुदृढतायता शकटयानवेगातता‡ ॥ १४ ॥
 लसत्शयनमन्दिरद्युतिविला च शय्याशिला
 नृणां चरणचारणोत्थितरजःसमूहाविला †
 अहो नयनदर्शने मनुजदृष्टवेलावनी
 सुभीमकलनादिनी मरकतश्रिया पावनी§ ॥ १५ ॥
 नृणां हृदयकन्दरे सुचिरलग्नवार्त्ताव्रजा
 भविष्यति दिनेऽपि या, समदहस्तिदृन्दध्वजा ¶ ।

* नरादीनां शोभा एव सरिरस्थानीया ; समुद्रे नद्यः पतन्तीति प्रसिद्धेः । नरेन्द्रमुखान्वेव पङ्कज-
 स्थानीयानि, सागरे पद्मवर्णनं कविसमयप्रसिद्धमिति द्रष्टव्यम् । ध्वजा एव सर्पमत्स्यस्थानीयाः ;
 लपमितसमासीऽत्र पदे द्रष्टव्यः । सागराञ्चन्द्रोद्भव इत्यपि द्रष्टव्यः ।

† समुद्रे वज्रनिर्घोषः, अत्र च अग्निवाणानां (= Canons) ध्वनिः ।

‡ समुद्रादस्यतमुद्गतम् ; अत्र सुदेवास्यते तेनायता विस्तृता । वेगैरातता व्याप्ता इत्यर्थः ।

§ समुद्रे विलसन्ति; अत्र शयनमन्दिरद्युतिरेव विलस्थानीया । शय्या एव शिलास्थानीयाः । समुद्रे
 शैलाः सन्तीति प्रसिद्धम् । विला—तटः । मनुजा एव तटस्थद्वयमयवनस्थानीयाः । विलावनी-
 त्यत्र तत्पुरुषसमासः द्रष्टव्यः, अन्यथा बहुव्रीहौ कृतेऽनुपसर्जनात् ङीषभावापत्तेः ; तेन इयं सभा
 विलावनस्तु रूपिणीत्यर्थः ।

¶ इयं भविष्यति कालेऽपि नृणां हृदये चिरलग्नवार्त्ताव्रजा ; एतत्कथां न मनुष्या विस्मरिष्यन्तीत्यर्थः ।

इयं ध्वजपटाङ्किता विविधरत्नभूषान्विता
निरस्तविपदागमा द्युतिसहस्रनाकोपमा ॥ १६ ॥
विघूर्णितमहाभटा सनरराजकान्तिच्छटा
वृहज्जयकथागमा रुचिरवेणुवाद्योद्यमा ।
प्रवेशपथरक्षकैर्मनुजदुर्धियां भक्षकै-
र्महोत्सवरवैर्घना स्फुरितरागरक्तासना * ॥ १७ ॥
अलङ्कृतमहापथा तदुपरि श्रियाऽनोरथा†
चतुर्दिशि शशिच्छटाघटितचारुशाखापथा ।
नृणां भुवनमण्डलेऽनिमिषचक्षुषां यत्कथा‡
क्व साम्प्रतमुपागता ? न च विभाति नष्टव्यथा ! ॥ १८ ॥
(एकादशभिः कुलकम् ।)
नृपेऽप्यगसि दण्डपे विलसितेऽत्र भूखण्डपे§
पुनः पुनरभौक्षिते सदसि तत्र सन्मण्डपे ।
नृपानृपघने जने स्थितिरभून्मुदैकासने
न कोऽपि नियमो यतः पदमगात्तदानन्दतः ॥ १९ ॥

* रागः—अनुरागः । रक्तासना—The blocks were covered with red cloth.

† अनस्—Cart ; रथः—Any vehicle in general.

‡ विषयादनिमिषचक्षुषां, यत्कथा यस्याः सभायाः कथा आसीत्, अद्यापि चास्तीति शेषः ।

§ अगसि अपरत्रि दण्डपे (दण्डं पाति रक्षतीति) दण्डं विधातरि, “यथापराधदण्डे” इत्यर्थः । भूखण्डं भूविभागं पाति पालयतीति भूखण्डपः । इदमे नृपे तत्र सभाया पुनः पुनः दण्डकै-
रभौक्षिते सतीति शेषः । आनन्दतः कोऽपि नियमः नर्यादा पदं न अगात्, “आनन्दे नियमो नास्ति” इति भावः ।

यथाविहितमादरं सकलमेवमीयुर्जनाः

प्रसन्नवदनाः सुखं परममापुरुच्चासनाः ।

मिथो विलसदाग्रहाः,* विलसिताश्च पाणिग्रहाः,

जनेषु न च निग्रहाः, सुखिनराः स्फुरद्विग्रहाः ॥ २० ॥

अस्मिन् सङ्गनि कूर्मपृष्ठसदृशे चन्द्रातपालङ्कृते

माल्यग्रीवसुवर्णकुम्भनिकरा मूले च रम्भातरोः ।

आनिन्द्युर्मुदमद्भुतां भुवि नृणां पार्श्वद्वये वर्त्मनोः

स्तम्भाः† सूर्यमरीचिभास्वरविभा, यत्तोरणं श्रीघनम् ॥ २१ ॥

अग्रेस्तम्भमदौपयद्विमरुचिः सूर्यश्च नक्तन्दिनं,

यं राजध्वजमब्रुवन् जनगणास्तुङ्गं पताकाश्रितम् ।

योऽयं वायुविघट्टनात् ठनठनह्वण्टो न वण्टश्च यः

सिंहाक्रान्तमुपान्त्यमस्य च पुनर्धत्ते स्म तारापथम्‡ ॥ २२ ॥

द्विषट्सहस्रैरधिकैश्च सैन्यैः

सभागृहद्वारमशोभि चान्यैः ।

सर्वत्र “आसन्” इति शेषः । आग्रहः—श्रीत्सुक्त्वसासनपरिग्रहे इत्यर्थः । पाणिग्रहाः—परस्परं हस्तसर्द्वनम् (Hand-shaking) । निग्रहः—Aversion, disliking. विग्रहः—देहः ।

स्तम्भाः—वस्येति शेषः ।

राजध्वजः—The Flag-staff (*vide stanza 3 above*). ठनठनह्वण्टः—ठनठनशब्दकारिणी चण्डा यस्मिन् इति तथोक्तः । यश्च न वण्टः—*i.e.* न चन्द्रः ; दीर्घ इत्यर्थः । उपान्त्यम्—Vicinity. अग्रेस्तम्भं—यस्य ध्वजस्येति शेषः । अग्रेस्तम्भमित्यत्र अनुक्तसमासः, अग्रे स्थितं स्तम्भमित्यर्थः ।

क्रोशाद्द्वंद्वरे खपुरीव शोभा

तेस्तैरभून्नेत्रशतप्रलीभा * ॥ २३ ॥

अहो किमपि भावली समधिका च तत्रार्चितां

बभञ्जरिह ये पुनर्धनवतां वृहद्गर्वाताम् ।

न च स्म परिलक्ष्यते नृदृशि तेषु किञ्चित् त्रपुः

तदा विपुलकान्तिभृत्किमपि चारुहेम्ना वपुः ॥ २४ ॥

सैन्यस्थानन्तरं भूस्तदुपरि शतशो दर्शकाः प्रादुरासन्

गोलन्दाजाख्यसैन्यैः पदकृतगतिभिर्वाहनावाहनैश्च ।

तत्पञ्चाकुञ्जरश्रीरवनजनयुता स्वर्णरौप्यास्तृतासीत्

बुद्धेः कौशल्यवीर्यैर्ध्वनितगललसङ्घट्टया कुण्डया च† ॥२५॥

अध्वैकः किल केम्पनामनगरात् लम्बीदरः सुन्दरः

प्रागाद्द्वारमपूर्वपर्वसदसो यो दीर्घपृष्ठश्रिया ।

* राजप्रतिनिधिः सभागृहप्रवेशात्प्रागेव सैन्यसञ्जा, दर्शकसङ्घलीनाश्च प्रवेश आसीत् ; तदेव सम्प्रति वक्तुमारभ्यते । “The troops numbering about 37,000 men assembled at Delhi were drawn up on the plane opposite the entrance to the Amphitheatre and along the road from the Viceregal Camp to the Durbar.”
“The ruling chiefs present sent their troops and retinues to the place of the Durbar.”

† “The elephants and the bulk of the retinues were disposed on the plane to the South-west of the Amphitheatre, while the mounted men lined the Prince’s Road and the Review Road leading to the Durbar.”
“दर्शकाः” इत्यादि—“The Amphitheatre was filled with 12,000 spectators.”
अवनजनाः—आधीरणाः ।

लोकानां तरणिञ्च पर्वजलधेरक्षौहिणीसंख्यकं
 शोभापर्वसमग्रमात्मवपुषा यो धारयन् संस्थितः* ॥ २६ ॥
 यद्वाक् भुवि सिन्धुराजदलने वीरैः कृताभ्रालनैः
 सैन्यानां रथचक्रघर्घररवैराधमानिता मेदिनी ।
 तद्वत्तत्र तदध्वनि ध्वनिरभूत् निर्घातजिह्वारुणो
 यानैर्यानमलङ्घयच्च सहसा दिक्चक्रमाक्रम्य सः ॥ २७ ॥
 (युग्मकम् ।)

आरात्यञ्चि मदिश्यनेकसुप्रमान्येकाधिकैकादश-
 द्वारान्यद्भुतदर्शनानि विबभुर्नृणां प्रवेशे तदा ।
 तैस्तैरेव महोदया विविशुरप्युच्चैः सभामण्डपं†
 पाञ्चात्तत्रा मनुजाश्च खँप्रभृतयश्चीनाश्च जापानतः ॥ २८ ॥

वहिर्नृणान्तत्र सभा प्रवेशं

निवारयामास विना नरेशम् ।

एकैकमीयुर्नरराज्यभाज-

स्तेनैव पूर्णः स च सत्समाजः‡ ॥ २९ ॥

* अधुना सर्वेषां सभादृष्टप्रवेशवर्णना प्रसूयते ; तत्राद्यौ प्रवेशमार्गं निर्दिशति, प्रवेशार्थिनाञ्च पथि यात्राकालरवादि कञ्च वर्णयति (२६—२८) । अध्वा—i.e. The Durbar-Road (Vide Canto II. 23—24). अर्धौहिणीसंख्यकं शोभासमग्रं धारयन् स्थितः—“Along either side of the Durbar Road will be massed the troops of the Imperial service cavalry, mounted infantry, corps cavalry, Royal Horse Artillery &c. &c.”

† “Spectators reached their places at the back of the Amphitheatre leading to the Blocks.” (Vide stanza 6, note.)

‡ सभादृष्टप्रवेशनिघम आसनग्रहणप्रणाली च कथ्यते (२९—३४) । “Guards were post-

लसत्त्रिषा द्वारदृशा ततो जनं
 विलोकयामास अताभिवन्दनम् ।
 प्रवेशयामास तदाशु सैन्यकान् *
 सितस्त्रिताभा परिनष्टदैन्यकान् ॥ ३० ॥

(युग्मकम् ।)

सभा बभौ मण्डपमध्यगामिनी
 सुवर्णभूषाकलितेव कामिनी ।
 कुपक्षदृष्टेरभितो विरोधिनी
 कवीश्वरस्तावकवाक्त्रयोधिनी ॥ ३१ ॥

ते ते जनाः काञ्चनकान्तिमन्तः
 प्रदक्षिणेनैव सभां विशन्तः ।

प्रसूनवत्कञ्चुलिकाभिरामा
 विरोजिरे तां प्रति दृष्टिकामाः ॥ ३२ ॥

गजेन्द्रपृष्ठेषु निधाय खट्वाः
 केचिद्बभुः पीवरवीरपट्टाः ।

ed at the separate entrances at the *back* of the Amphitheatre leading to the various blocks of seats for high officers and Ruling chiefs”
 बहिर्नृणां—*i.e.* Outsiders who could not secure admission tickets, “बहिर्-
 पवन”मिति वत्प्रयोगः । समेति कर्तृपदम् ।

* सैन्यकान्—सैन्यायां समवेता इति सैन्याः ; *i.e.* Soldiers *in array* (अथएव पुलिङ्गे
 प्रयोगः, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्) । समेति कर्तृपदम् ।

ययुः समेत्याथ पुनः सहद्वं
 लौहाध्वना यामुनतीरघट्टम् * ॥ ३३ ॥
 किञ्चिच्च दूरेऽपि तथा नदूरे
 प्रभा च शोभा च समं पुपूरे ।
 सर्वञ्च तत्तन्न मिथो विरोधि,
 वाष्पौजसा यन्निकटे व्यबोधित ॥ ३४ ॥

विद्रोहाद्घट्टनिर्मितादिह पुरा येऽरक्षयन्निलिश-
 स्तेष्वद्यापि च भूतले कतिपये जीवन्ति दृष्ट्वा जनाः ।
 तेषामद्य सभाप्रवेशसमये जाग्रद्विषादस्मृतिः
 सद्यः कर्षितलोकदृष्टिरभवत् ज्यायांश्च वंशीध्वनिः † ॥ ३५ ॥

* स्त्रीकवयेन प्रसङ्गतः उत्सवार्थं निर्मितानां लघु-लौहशकटानां (Light Durbar Railway) कथामपि किञ्चित्कथयति । “The Delhi-Durbar-Light-Railway opened for traffic on the 1st December ; the first station being the Kashmir-gate and the last within a few yards of the Polo-ground.” “It carried 102,098 passengers from first to last.”—*Government Despatch*.

† नदूरे—अत्र नजर्थस्य ‘न’शब्दस्य सुप्पुपेति समासः ; नञ्समासे तु नलोपः स्यात् । वाष्पशकट-प्रसादात् दूरता सामीप्यञ्च तुल्याकारं बभूवेति भावः । यत्—यस्माद्धेतोः ।

‡ अधुना सभाप्रवेशादिकं कथयितुमुपक्रमते । तत्रादौ सिपाही-विद्रोह-निवारकाणां सेनानां (Veterans of the Mutiny) प्रवेशप्रवेशनादिकं कथयति (३५—३८) । “At 11-15 A. M., the Surviving Veterans of the Mutiny, both European and Native, marched into the Amphitheatre by the front door, to the block allotted to them, the massed bands within the arena playing a suitable march.” इति—*i.e.* इरानान्, The English. जाग्रद्विषादस्मृतिः—“Imperial India felt the thrill of proud eye-moistening pity in that straggling band of survivors of those who kept India in its evil day.”—*Englishman*.

चत्वारिंशज्जनानां परिणतवयसां मध्यतः संविभातं
 सैन्यं तत्तत्सहस्रद्वयमथ बधिरं हन्त ! काणञ्च खञ्जम् ।
 केचित्तस्मिन् सकन्याः स्खलितपदगतेरन्यमेवाश्रयन्तः
 श्वासन्यासैश्च कण्ठे षरघरवचनाः पङ्क्तवः कालतोऽन्ये * ॥ ३६ ॥
 ये पूर्वं नृपमान्यसैन्यजलधौ यादोघटाः संस्थिता-
 दस्यूनामपि दस्यवो, विप्रदि सन्नृणां सहायाश्च ये ।
 ते चामी वत ! नष्टयौवनमदा जाग्रद्गदा नीरदाः
 काले शुक्लकचीकृता रुरुचिरे यश्यां दधन्मुष्टयः † ॥ ३७ ॥

ते सञ्चक्रुर्नवमिव सदस्तत्परागं विरागं
 सद्यो वाद्यैः पलितचिकुरा नापि हर्षेर्न दुःखैः ।
 श्रुत्वा गीतं तदतिमधुरं धारयन्तोऽश्रु नेत्रे
 संसारस्याघटनमसकृत्सस्तरुस्ते सदःस्थाः ॥ ३८ ॥

(कलापकम् ।)

अथ प्रवेशोचितवेशराशी-
 राक्षां शुभेऽङ्गे प्रभया व्यभासि ।

* "The entrance of the Veterans, some of them *limping* and feeble, but proudly erect and be-medalled, produced an immense impression, the great assembly cheering them to the echo." "An old sepoy was *carried in* by British officers because he was feeble."

† यादोघटा इव संस्थिता जलधौ इत्युक्तेषां । नीरदाः—निर्दशनाः, गलितपदकाः ।

गतञ्च तस्मिन् वरदाधिराजः

काश्लौरराजोऽपि तथा रराज * ॥ ३९ ॥

आसीन्महीश्वरपतेः प्रदर्शः

समस्तराज्ञां समनःप्रहर्षः ।

निजामराज्यस्य नरेन्द्रराजो-

ऽप्यभूत् श्रिया रञ्जिततत्समाजः ॥ ४० ॥

आसीत् त्रिवाङ्कुरपतेः सदसि प्रवेशः

स्वर्गोऽमरोष्विव लसत्सु च यो धनेशः ।

यो वङ्कुराङ्कुरचयैरिव चारुरेखं†

सत्कञ्चुकञ्च विदधे विकसन्मदूखम् ॥ ४१ ॥

वस्त्रैर्दृता प्रेक्षितनेत्रमात्रा

सभादिदृक्षारचिताङ्गयात्रा ।

प्रौढापि भूपालनरेन्द्रनारी

बभौ नराणां नयने कुमारी ॥ ४२ ॥

सुवर्णचन्द्रार्द्रकलाव्यपात्री-

मेकां स्वहस्ते दधती सुगात्री ।

* अथना भारतीयदृष्टपतीना प्रवेशोपवेशनादिकं कथयति (३९—४५) । “Ruling Chiefs, as they arrived, were met on alighting by officers of the foreign department and the military officers on duty, who conducted them to their seats.” “The Ruling Chiefs, Heads of Local Governments &c. reached their seats by the steps at the *back* of their Blocks.”

† वङ्कुरः—वक्ति कौटिल्ये इत्यस्य औषादिकम् उरुचप्रत्ययान्तं रूपम् ।

ददौ नृपायैव च योपहारं

तामेव, कृत्वा चरणप्रचारम् * ॥ ४३ ॥

(युग्मकम् ।)

इत्यादयोऽन्येऽपि नरेन्द्रवर्य्याः

तैस्तैश्च वेशैर्विहिताङ्गचर्य्याः † ।

उद्दीपयामास सदो विशालं

शिरःसु तेषां नवरत्नजालम् ॥ ४४ ॥

इत्थं भूषाच्छटाभिः कलितसुवपुषो लक्षलक्ष्मीविलासै-

रन्येऽप्येवं नरेन्द्राः प्रमुदितमनसो रेजिरे संसदन्तः ।

अन्योऽन्यस्पर्द्धयेव द्रविणशतघटासज्जिता रज्ज्विताङ्गी

स्वर्गादभ्येत्य दुर्गात्किमु किरणसरिद्राजसंसत्प्रविष्टा ? ‡ ॥ ४५ ॥

मध्ये क्षीणास्तुहिनधवलाञ्चारुधम्मिल्लवत्यः

पार्श्वे भर्तुः सदसि विपुले क्लृप्तहैमासनेषु ।

* "Amongst them was a dainty *little* figure, veiled heavily in blue, which passed and bowed the Viceroy and when it reached the Duke of Connaught bent and touched the feet of England's Royal Prince : It was the *Begum of Bhupul.*" या सुवर्णपात्रमेकम् उपहारं ददावित्यर्थः । "She presented a richly jewelled gold-box as "Nuzzar."

† 'विहिताङ्गचर्य्याः'—बभूवुरिति शेषः ।

‡ "The *costumes* of the Chiefs were marvels of richness in material and colour. Their jewels were priceless, consisting of diamonds, pearls and emeralds."—*Englishman.*

अम्भोजानां सरसि वदनैः कान्तकान्तिं दधानाः
 ज्योत्स्नास्नाता इव शुशुभिरे तत्र पाञ्चात्तप्रनार्थ्यः * ॥४६॥
 तासां श्वेतविशुद्धमर्म्मरशिलापट्टप्रभाभासुरे
 भाले चन्द्रकलेव चारुमुकुटज्योतिःकदम्बद्युतिः ।
 कण्ठे लम्बितकाञ्चनाञ्चितचमत्कारस्य हारस्य च
 श्वेताङ्गादुदिता प्रभा धवलितं चक्रे पटीमण्डपम्† ॥४७॥
 संस्थायेषत्स्फुरितनयना काञ्चनीं देहयष्टिं
 हैमे पीठे ज्वलितमुकुटां लक्ष्मिचैकलक्ष्या ।
 प्रावारेणाचरणकमलं भूयसा संवृताङ्गी
 रेजे राज्ञी सदसि कमला तत्र भूपालराज्यात्‡ ॥ ४८ ॥
 यामासाद्य पुरा धराविजयिनी चाङ्गीसने सादरं
 मानार्थ्यर्धनसम्पदा सहचरीवोच्चैः समाप्रीणयत् ।

* सम्प्रति पाश्चात्त्यनारोणां भारतीयनारीणाञ्च (The European and Indian Ladies) उपवेशनादिकं कथयति (४६-५०) । For some of the European ladies present at the Durbar, see note under stanza 51. धम्मिल्लः—Braided and ornamented hair, tied round the head, and intermixed with flowers, pearls &c. (Prof. Wilson.) चारुधम्मिल्लवत्यः—अत्र 'सर्वधनीति'वत्समाप्ती द्रष्टव्यः, "हंसचिह्नदुकूलवान्" इत्यादिवत् ।

† मर्म्मरशिला—Marble slab ; श्वेतशिलापट्टवत् उज्वलधवली भाले इत्यर्थः । कदम्बाकारज्योतिषां द्युतिरित्यर्थः । हारस्य प्रभा, श्वेताङ्गाच्च समुदिता प्रभा—इत्यन्वयरीतिः । मुकुटम्—Tiara.

‡ भूपालनामकराज्यस्य महिष्यान्तत्र सदसि उपवेशनप्रणालीमुल्लिखति । "The Begum of Bhupal took her seat amongst the Indian Princes with her veil on, and this was a very noticeable feature." आचरणकमलम्—इत्यत्राव्ययीभावसमाप्ती द्रष्टव्यः । प्रावारेण—अङ्गवस्त्रेण ।

या जग्राह जनिञ्च केशवकुले ख्यातेऽभुवो मण्डले
 सा चास्मिन् दृष्टे प्रियेण सहिता राज्ञी विहारेऽश्वरी* ॥४६॥
 अन्या भारतवर्षभूपवनिताञ्चान्यैरदृश्याना-
 नानारत्नशतच्छटाभिरुभिर्या दुर्निरीक्ष्याः स्वतः ।
 पञ्चात्तत्र सदोऽन्तरे जवनिकामध्ये सुखोच्चासने-
 ध्वासीना दृष्टुर्नृपप्रतिनिधे राज्याभिषेकक्रियाम्† ॥ ५० ॥
 सार् किञ्चार् शुशुभेऽत्र सूदनजयी तत्रैव सेनापतिः
 ते चान्ये परराष्ट्रगैश्च सचिवैः साङ्गं उचेशादयः ।
 नासीत्तत्र च मानरिक्थगरिमा, नीचैस्तथैकासना-
 स्तस्मिन् राजमहोत्सवे नवभवे तद्वत्समाना जनाः‡ ॥ ५१ ॥

- * एतेन कीर्तिविवारेण्यः तत्र सदसि उपवेशनञ्च कथयति । Her Highness the Maharani of Cooch Behar took her seat with her husband among the Indian Princes. चराविजयिनी - i.e. Queen Victoria ; केशवकुले - The Maharani of Cooch Behar is the daughter of the famous Keshab Chandra Sen.
- † अन्यासां राजरमणीनां जवनिकान्तराले उपवेशनादिकञ्च कथयति । "The most notable ladies present behind the *Purdah* (Screen) were H. H. The Maharani Gaikwar, H. H. The Maharani of Mysore and some other Royal ladies from Travancore, Bhawalpur &c." नृपप्रतिनिधेः कार्जुनस्य पश्चात् विलम्बित्या जवनिकाया मध्ये इत्यर्थः ।
- ‡ अयना सेनापतेः (Lord Kitchener), प्रतिनिधीनां (Representatives of Foreign Powers), राजपुरुषाणाञ्च (English Officers) प्रवेशोपवेशनादिकं कथयति (५१) । सार् किञ्चार् = Lord Kitchener. उचेशादयः = Duchesses ; some of the European Ladies, who were present at the Durbar, were these :—Duchess of Marlborough, Miss Lieter, Lady Law, Lady Dickson, Mrs. Copleston, Duchess of Portland, Lady Ibbetson, Lady Elliot, Miss Ather-ton and others.

राजस्वसा भुवि पुरा सुषुवेऽत्र यच्च
 सोऽभून्मुदा गतिविदीपितराजमच्चः ।
 मान्यान् ननाम नमनाहं जनान् स तूच्चैः
 संवेष्टितञ्च जनदृक्कुसुमैः सगुच्छैः * ॥ ५२ ॥

भ्राता नरेन्द्रस्य ततः समागात्
 सैन्यं ससज्जं बद्धभूविभागात् ।
 तस्मिन् प्रविष्टे धृतवत्प्रणामे
 लेडी च तस्यैव रराज वामे† ॥ ५३ ॥

तत्प्रज्ञाद्दुद्गान्पुत्रप्रतिनिधिस्तद्राजसिंहासनं
 गात्रोत्थानमथाकरोच्च जनता दृष्ट्वा च तं पार्थिवम् ।
 तत्राभूत्करतालिकाध्वनिरपि ज्यायांश्च तन्मानतो
 नालीकाग्रमदर्शयञ्च सहसाऽगण्डानि सैन्यान्वपि ॥ ५४ ॥

* एतेन राजस्वस्यपुत्रस्य (His Royal Highness the Grand Duke of Hesse) प्रवेशीप-
 वेशनादिकं कथयति (५२) ।

† अथाधुना श्रीमतो राजप्रतिनिधिः (Lord Curzon) राजभावञ्च (Duke of Connaught)
 सभ्नीकस्य प्रवेशीपवेशनादिकं कथयति (५३—५४) । “Their Royal Highnesses
 the Duke and Duchess of Connaught left the Viceregal Camp with
 an escort of one squadron of British and one squadron of Native
 Cavalry at 11-15 A. M. As the Royal Carriage reached the point
 where the road turns into the Amphitheatre, their Royal Highnesses
 were received with a salute of 31 guns. As their Royal Highnesses
 drove into the arena and approached the dais, the guard of Honour
 in front of dais presented arms and the bands within the arena played
 the National Anthem.”

एकत्रिंशद्वनिरपि तदा सानलेभ्यो नलेभ्यो
 राज्ञोऽयासीज्जयजयरवैर्दुन्दुभिस्ताडितञ्च ।
 पर्वारम्भे जलनिधिजले यादृशः स्यात्तरङ्ग-
 स्तादङ्गन्ये सदसि परितः शब्दराशेः प्रसङ्गः * ॥ ५५ ॥
 तस्मिन् गौतमजागरीत् सुमधुरैरिंराजिवाद्यादिभि-
 र्यस्मिन् प्राञ्जलयो नृपाः प्रमुदितास्तच्छ्रोतुमग्रेसराः ।
 यावत्तद्भुवि तावदेव परितो दण्डायमानाञ्च ते
 नानावर्णविकस्वरामतितरां प्राचीरशोभां दधुः† ॥ ५६ ॥
 विवेश च प्राकृतमण्डपाध्वना
 वाद्यैरगद्यैर्नवडिण्डिमस्वना ।
 शब्देन सुग्धीकृतसर्व्वसज्जना
 नरेन्द्रसेना मुखरा सुशोभना‡ ॥ ५७ ॥

- * "His Excellency the Viceroy left the Viceregal Camp at 1 ^{ततः} A. M. with an escort of one British Cavalry Regiment, the Imperial Cadet Corps, Body-Guard and a Regiment of Native Cavalry. All present rose as the Viceroy entered the arena and remained standing until he had taken his seat. As His Excellency approached the dais, the Guards-of-Honour in front of dais presented arms, the massed bands played the National Anthem and a Royal salute of 31 guns were fired."
- † "गीतम्"—The National Anthem. "All present rose, as the National Anthem was played." (*Vide* notes above.)
- ‡ नरेन्द्रसेना—The Imperial Cadet Corps. "His Excellency drove into the Amphitheatre accompanied by the Cadet Corps and the Body-Guard, the remainder of the escort formed outside the arena." प्राकृतमण्डपाध्वना—By the front-door.

पुरञ्च पञ्चान्नृपपुत्रसेना
 दण्डायमानाऽत्र बभौ सुमाना ।
 इंराजिवाद्यान्यपि तेन तेन
 नेदुः सहस्रद्वयवादकेन * ॥ ५८ ॥

दृष्ट्वात्रैव च राजपुत्रपृतनामुच्चैः प्रफुल्लाननं
 ज्योतिःस्फुर्त्तिकदम्बितामसिलतामङ्गे दधानां च लाम् ।
 सर्व्वे हर्षजयध्वनिं विदधिरे तस्मिन् सदःस्था जनाः†
 साहेवा अपि यत्र सुष्ठुवदना जाताः सहर्षा इव ॥ ५९ ॥
 सर्व्वे कृष्णतुरङ्गमे धवलितव्याघ्रत्वगाब्द्यासने
 ते ते राजकुमारसैनिकगणा मानात् स्वतन्त्रासनाः ।
 श्वेताङ्गावरणे सुवर्णकुसुमं, मौलौ नभोवर्णजित्-
 सष्णीषञ्च, तथा हिरण्यकवचं रेजुर्दधानास्तदा‡ ॥ ६० ॥
 (युग्मकम् ।)

- * "The massed military bands, European and Native, exceed 2,000 performers."
- † "The Imperial Cadets received an ovation as they swung into their places *behind* the Viceregal and Royal party." "This beautifully mounted Corps with picturesque uniforms and blue turbans made a splendid picture, every trooper was of the Royal blood of India and they rode like princes"
- ‡ स्वतन्त्रासनाः—They were provided with seats just *behind* the Viceroy and the Duke. व्याघ्रत्वगाब्द्यासने—*i.e.*, Their Saddle-cloth of snow-leopard skin.

अधिष्ठिते राञ्चि समान्तराले*
 नरेन्द्रवन्देन समं विशाले ।
 सैन्यैरशून्यं प्रबभूव सर्व्वं†
 भिन्दद्रिपूणां हृदयस्य गर्व्वम् ॥ ६१ ॥
 द्वे तत्र विद्युल्लितिकानुमाने
 सुवर्णवेणीपरिदृश्यमाने ।
 भ्रातुर्नरेन्द्रस्य च, कार्ज्जनस्य
 लेडीो निषसे दृशि ते न कस्य ?‡ ॥ ६२ ॥
 प्रतिप्रणामे रचिते प्रणामे§
 लेडीद्वयं भर्तुरभूच्च वामे ।
 पुनश्च तोपध्वनिरुज्जगर्ज्ज
 नैकं नृणां कर्णमसौ ववर्ज्ज ॥ ६३ ॥

सार्वर्णस् परकीयराष्ट्रसचिवो राजानुमत्या ततः
 सङ्केतं स चकार कर्णमधुरैर्वाद्यैर्नकीबं प्रति ।

* श्रीमती राजप्रतिनिधिः सिंहासनीपवेशनमिदानीमुल्लिखते । (Vide also note under stanza 54.) "His Excellency, then, ascended the steps and took his seat on the throne, and the spectators resumed their seats."

† "A guard-of-Honour of British troops was drawn up within the Amphitheatre, in front of dais."

‡ लेडी—नाय्याविल्यथः ; i.e. Lady Curzon and Duchess of Connaught.

§ "Lady Curzon courtesied to the Duchess before taking her seat." इकी ववर्ज्जने, रौधादिकीऽयम् ।

तद्वाद्यञ्च निश्चय वादकगणो वाद्येन तस्योत्तरं
 दत्त्वा चैव जगर्ज वाद्यमुखरः कुर्वन् प्रतीक्षाञ्च सः * ॥६४॥
 सङ्केतेन च तेन सोऽपि च नकीव् तत्कालवेशोज्ज्वलः
 षड्भिर्लण्डनभारतीयमनुजैस्तत्रागतो द्रागभूत् ।
 आश्चर्या खलु सा प्रवेशघटना तद्वादकानां नृणा-
 मेको दक्षिणतो दिशस्तदितरो भागोऽविशद्वामतः† ॥ ६५ ॥
 (युग्मकम् ।)
 तस्मिन् वाद्यमगद्यमुच्छ्रितमभूद्यद्यौगपद्यं पुन-
 र्ब्रह्माह्वं समकम्पयन्, तदिव तत्, कुत्रोपमा तस्य वै ? ।
 एकत्रिंशद्भूध्वनिर्नलमुखात्, दिङ्घेदिनी कम्पिता
 लोकानाञ्च कुतूहलं कलकलस्तैस्ते रवैर्भैरवैः‡ ॥ ६६ ॥

* अधुना दरवारस्य काव्यारम्भः (Opening of Durbar) कथ्यते (६४-६८) । "At the conclusion of the sabar, the Foreign Secretary, with His Excellency's permission, opened the Durbar. The bands within the arena then sounded a summons to the Herald. The Herald with the Trumpeters replied with a flourish of trumpets." नकीव्—इति भाषा ; i.e. the Herald (Major Maxwell) वादकगणः.—i.e. The Trumpeters (vide next stanza). सार् बार्णस्—Sir Hugh Barness. स—सभागृहवाहद्वारं स्थितः वादकगण इति यावत् ।

† "The Herald, with the Trumpeters accompanying him, replied with a flourish of trumpets and rode up to the Amphitheatre." "The Trumpeters were 6 European and 6 Indian." तद्वादकानां नृणाम् (i.e. of the Trumpeters) एको भागः, अर्धः, दक्षिणदिशा, अपरः, वामदिशा सभास्थलं विवेश इत्यर्थः ।

‡ "They then rode to the front of the Viceregal dais, formed up and sounded another flourish." "The proud fanfare of trumpets sounded clearly and sharply."

“हिप् हिप् झर्”ध्वनिरिति तदानन्दतः प्रादुरासी-
 देकत्रिंशद्रवसहचरो वाद्यभाण्डैरतीव ।
 जातञ्चोच्चैर्ध्वनिरपि नृणाम्—“एडयार्ड-राज्यमेतत्”—
 वंशप्रोधादिकमपि तथा राजकृत्यञ्च वृत्तम् ॥ ६७ ॥
 कर्णे वर्णायमाना सकलजनमनःशान्तिरूपायमाणा
 सर्वस्थारावराशेरुपरि सुमधुराध्वानवीणायमाना ।
 तापे धारायमाणाऽन्तरसनिचयै राजभिः स्तूयमाना
 कण्ठैरुद्गीयमाना स्म जयति नृपतेर्वोषणा पद्यमाना† ॥ ६८ ॥

उत्तोल्य हस्तं नरराजराजे

दत्ते शुभाशीर्वचनं समाजे ।

तोपध्वनिर्द्राक् पुनरेव जातः

पुनर्बभौ सैन्यगणोऽपि भातः‡ ॥ ६९ ॥

* “The rattle of musketry from the troops outside, the fine rendering by the massed bands of the National Anthem, and the cheering of the troops were effective points in the magnificent ceremonial.”

† “The Proclamation rang out so that it could be heard in every part of the arena. It announced the coronation of the King-Emperor, that the event should be made known to India and celebrated at the present Durbar.”

‡ राजकीयवोषणासमये ध्वनीचीलनादिकं कृत्यजालं चतुर्भिः कथयति (६९-७२) । “When the Proclamation has been read, the Royal Standard was hoisted on the flag-staff in the centre of the Amphitheatre, the massed bands within the arena played the National Anthem, and all the spectators instantly rose from their seats.” “And after this, an Imperial salute of 101 guns was fired.”

परं तस्मिन् पश्चात् सदसि रचिते लोकखचिते
 बभौ वंशीनादो मधुरमधुरं नादितपुरः ।
 निनादे सर्वेषां श्रवणप्रुटगे तत्र च मह-
 त्यभून्नृत्यं ह्यत्यं नरचरणयोस्तत्क्षणादृशे * ॥ ७० ॥
 तस्मिन्नेव सदस्यधिष्ठितनृणामारात्ममागात् शनैः
 श्रोत्रे सूक्तमवाह्यमेकमपरं नेत्राज्जलं पातयत् ।
 पश्चात्तत्र जने च संसदि पुरा सम्माननाभ्युत्थिते
 कुर्वन्चोन्मनसं जनं घनमभूद्राजध्वजश्चोच्छ्रितः ॥ ७१ ॥
 नृपस्तम्भश्चासौ ध्वजपटपताकादिखचितो
 यदग्रे दाम्पत्यप्रणयमिलितौ द्वौ मृगपती ।
 नमन्तः सर्वे तं प्रतिनिधिरयञ्चापि नृपते-
 र्विमृष्ट्येनं भक्त्या नयनकुसुमैरागतजनाः ॥ ७२ ॥
 निषखौ सर्वेषामुपरि कनकाङ्गासनवरे
 पृथक् लेडीभ्यान्तौ कनडय स राजप्रतिनिधिः ।
 प्रसन्नाभ्यां, दृग्भ्यां ह्यतनृपतिमानाववचनौ
 स्फुरन्मानोन्नत्या नमितनृपतीन् नेमतुरिमौ† ॥ ७३ ॥

* तरचणदृशे—तन्महोत्सवदर्शनार्थम् । चणः—उत्सवः ।

† अथवा चतुर्भिः भारतीयनृपतीनामर्थनप्रया कथ्यते (७३-७६) । “The Foreign Secretary having asked permission to present the Ruling Chiefs present at the Durbar, the Chiefs in the order previously arranged, advanced to the

प्रणामार्घ्यन्यासैर्नृपतिसुदृगीक्षाम्बुजदलैः
 कथापाद्यैर्वाद्यैर्मनुजकरतालीध्वनिशतैः ।
 कनट् भ्राता राज्ञः, प्रतिनिधिरयं कार्ज्जन इह,
 प्रकृष्टार्चातुष्टौ सदसि मुमुदाते* नरपतीन् ॥ ७४ ॥
 दत्तार्घ्यसत्कृतिवरे च नृपार्घ्यवंशे
 का खल्वसम्भवकथा सकलावतंसे ? ।
 सिंहः स एव गजमूर्द्धि[†] विहारकारी
 तत्राक्षमः खरपतिः कटुशब्दधारी[‡] ॥ ७५ ॥
 त एते मानार्हाः क्षितिपतिपतेर्मानसुदगुः
 पृथक् क्लृप्तं चार्वासनमुपययुर्भूपतिगणाः ।
 अहो साहेबानां प्रकृतिरूपकारप्रसविनी
 न याऽन्येषां तुल्या जनकुशलकुल्या विजयते[‡] ॥ ७६ ॥
 तस्मिन् सन्ननि गद्यवाग्भिस्सद्भूत्या वक्तृतारूपिणी
 कर्णे कर्णरसायनं मधुमयी धारा ततः कार्ज्जनी ।

front of the dais in turn and briefly offered their congratulations to His Majesty the King-Emperor, through His Excellency the Viceroy who, with His Royal Highness the Duke of Connaught received them standing." "The total number of Chiefs presented was 98."

* मुमुदाते—णिजन्तगर्भोऽयं धातुः । "अकर्मकोऽपि क्रियान्तरान्तर्भावे सकर्मकः स्यात्" इति क्रमदीप्तरः ।

† तत्र—गजमूर्द्धि[†] विहारव्यापारे इत्यर्थः ।

‡ साहेबानाम्—भाषाशब्दोऽयं, i.e., Of the English, या—प्रकृतिरिति यावत् ।

यां श्रोतुञ्च सुदूरतोऽपि सहसा नाह्वानिताह्वानिता
 दूरादेत्य पिपीलिकेव जनता लग्ना च मग्ना बभौ* ॥७७॥
 सारांशो नृपतेर्गिरामयमभूत् शृण्वन्तु सर्व्वे जनाः
 सत्यं मङ्गलपर्व्वं तत्प्रतिनिधेरद्याप्यगद्यं ब्रुवे ।
 अस्मिन् पर्व्वणि राजभक्तिविदुषां काले जनानां मुदा
 हर्षद्व्यातनकृत् जगत्युपकृतिर्भव्येति नात्र द्विधा† ॥ ७८ ॥
 “लब्ध्वाङ्गां वणिजां गणाः कतिपये प्रागेत्तिजावेद्य-मुखाद्‡
 वाणिज्योन्नतितो धनार्थमधिकं भेमुञ्च भूभारतम् ।
 इराजा मिलिता मनोरथरथे सञ्चेष्टया सत्पथे
 लक्ष्मीमेकनृपाङ्गां विदधिरे कृत्वान्यहस्ताच्चुप्रताम् ॥ ७९ ॥
 “लक्ष्मीकृत्य वने वने षट्गपथं भेमुञ्च ये रेभिरे
 सर्वाङ्गे तिलकं तथा वनलतां कार्णे वहन्तः प्रियाम्§ ।

* अङ्गना दरवारगृहे प्रदत्ता नृपप्रतिनिधेर्वक्त्रता उल्लिख्यते (७७-८८) । “As the flourish concluded, His Excellency the Viceroy rose and *addressed* the Durbar.” “The Viceroy’s speech was a magnificent effort and was listened to with attention throughout, broken only by cheers and applause. In the course of it he read a gracious message from His Majesty, declaring the King-Emperor’s intention to follow in the footsteps of the Late Queen.” नाह्वानितेत्यादि—नञर्थस्य ‘न’शब्दस्य सुसुपेति समासः, नञ्समासे तु नलोपः स्यात् ।

† भव्या—“भव्यगैत्रे”त्यादिना कर्त्तरि निपातः । ब्रुवे—अहं वच्मि इत्यर्थः ।

‡ एत्तिजावेद्य—Queen Elizabeth. (*Vide* author’s “Vijayini-kāvyaam.”)

§ “To be Emperor of India is a noble title, for powerful empires extended and flourished *here*, while Englishmen were still wandering *painted in the woods* and when the British colonies were in the wilderness and jungles.” (This extract has been taken from the Viceroy’s speech at the State-Banquet at Delhi.)

दैवादेव च किञ्चिदुन्नतिमुपालभ्यार्द्धसभ्यास्ततः

साहेबाः क्रमशः सुसभ्यपदवीमूर्द्ध्नि स्थिताः साम्प्रतम् ॥ ८० ॥

“सभ्यत्वस्य च तस्य दिग्दिशि गतं मूलं न विज्ञायते,

स्थूलं यच्च पुनः पुनः परिचितं दिद्याद्य तन्नामितम् ।

किं तत् ? भारत*”मित्यधिष्ठितनृणां कर्णैर्द्धमात्रध्वनौ

हर्षादाकुलिता सभा समभवत् दत्त्वा करे तालिकाम् ॥ ८१ ॥

“द्रव्यैर्दिग्विजयं तनोति विविधैस्तैस्तैर्दुरापैश्च यत्

सम्प्रत्यस्ति च कः क्षितौ बलधरस्तज्जेतुमग्रेसरः ?† ।

तस्यैवास्य च भारतस्य भुवने सर्वोत्तमे गौरवे

किं कुर्यादुपकारमस्य नृपतिर्नास्त्रेकता चेन्नृणाम् ‡ ॥ ८२ ॥

(युग्मकम् ।)

“याचन्ते भुवि यादृशं नरपतिं राज्ये प्रजा दिग्गजाः

सर्वेषामयमस्ति तादृश इति व्याख्यायते कौर्न सः ? ।

* भारतमेव तस्य सभ्यत्वस्य मूलं, यदिदमद्यास्यत्करायत्तमित्यर्थः ।

† “Amid the crowd of noble suitors who through all the centuries have sought the hand of India, she has given it only to the *one* who has also gained her trust.” ‘यत्’—भारतमिति यावत् ।

‡ “It is difficult to give to them *more* than they already enjoy and *add* to a security whose inviolability is beyond dispute.” इराजैर्भारतस्य विविधानि हितानि सम्पादितान्येव, नास्ति क्षियदवशिष्टम् । यूयं सम्प्रतः मिथां मिलिता भवन्तु इति तावत्पर्ययैः । “एकता नास्ति चेन्नृणाम्”—Compare what the Viceroy said on another occasion :—“The one thing that holds us *together* is loyalty to a *common head*, membership of the same body-politic and *fellow-citizenship of the same empire*.”

दस्योस्तस्करतश्च शत्रुपटलात् यूयं समारक्षिता *
 यं सम्प्राप्य विभेति कोऽपि न पुनः कुत्रापि कस्मादपि ॥८३॥
 “इंराजा मित्रमेते, तदिदमपि च वः साम्प्रतं भाग्यचिह्नं,
 नेंराजेभ्योऽपि चान्ये ध्रुवमिति वचनं लालकाः पालका वा†।
 अन्ये जानन्ति किन्तत् परनृपकरगाः साम्प्रतं ये न सन्तः ?
 ते ते जानन्ति तत्तत्कुजननृपकरे भुक्तभोगाश्च ये ये ॥ ८४ ॥

“नरेन्द्रभक्ता भुवि भारतौकसो
 विसारि येषां परितोऽस्ति तद्यशः ।
 सदीर्घ्वरा शस्यवती च मृत्तिका
 महेशितुर्यैयमुदग्रकीर्त्तिका‡ ॥ ८५ ॥

“धन्यः स एव भुवने किल भाग्यभाजां
 शक्तो भवेत् स्थिरयितुं स च राजलक्ष्मीम् ।

-
- * “To the majority of these millions, the King’s government has given freedom from invasion and anarchy.”
- † “Under no other conditions can this future be realised than the unchallenged supremacy of the Paramount Power, and under *no other* controlling authority is this capable of being maintained than that of the British Crown.”
- ‡ “Rich in her ancient traditions, India is also rich in the *loyalty* which has been kindled anew in her by the West.”

यस्यानुरागवशग्न भुवि भारती भूः

यस्य प्रजाः समुदिता मुदिताञ्च यूयम् * ॥ ८६ ॥

“हितेभ्यो वर्तन्ते यदि च भवतां राजपुरुषा-
स्त याप्युच्चैरन्यद्वितमिह समुद्घुष्यत इति ।

ऋणत्वेनादत्तं वृधुषविधिना यन्नृपकुले-

र्न गृह्णीमस्तेभ्यो वृधुषमथ तत् चिर्वत समाः† ॥ ८७ ॥

“अद्यानन्दमयीकृते च विधिवच्छान्त्यादिकान्त्युज्ज्वले
सौराज्यायति भारते सुनियमैः सद्राजयोगेन च ।

काले चाभ्युदयः समुन्नततरो युस्माकमुद्गीच्यते‡

भूयादेव च राजकीर्तिरमला नित्यं चिरस्थायिनी” ॥ ८८ ॥

* “To have won such a dominion is a great achievement, to wield it by prudent statesmanship into a single and compact whole will be and is the greatest of all.”

† “It is difficult to give to the princes of India more than they already enjoy, * * * nevertheless it has been a pleasure to us to propose that Government shall cease to exact any interest for a period of three years upon all loans that have been made to the Native States.”
वृधुष—i.e. Interest. आदत्तम्—ग्रह्णीतमित्यर्थः ।

‡ “If we turn our gaze to the future, a great development appears with little doubt to lie before this country.” “The India of the future will under Providence be one of expanding industry, of awakened faculties, of increasing prosperity.”—*Extracts from the Viceroy's Address to the Durbar.*

एषा कार्जनवक्त्रता जनमनःसंलग्नभावं गता
 यामेनां न च विस्मरिष्यति जनो याक्द्वयस्तिष्ठति ॥
 कत्वैतन्मधुष्टिसुन्नतमतौ भूपे स्थिते कार्जने
 धन्यं धन्यमिति प्रहृष्टमनसां स प्रादुरासीद्भवनिः* ॥ ८९ ॥

इति सुदेश्वरतो जयमङ्गलं
 नरपतेञ्चक्रमे विलसद्बलम् ॥
 जनगणञ्च शनैस्तदनन्तरं
 निजनिकासमियाय सुखाकरम् ॥ ९० ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये दिल्लिमहोत्सवे खण्डकाव्ये

सभामण्डप-राजघोषणादिवर्णने

नाम् तृतीयः सर्गः ।

* "The Viceroy's speech was dignified, full of significance and worthy of the great occasion."

चतुर्थः सर्गः ।

एषा दिल्ली खचरनगरीवोपलप्रावराब्धा
वाह्ये तस्याः स्वपतिकुशलैर्निर्मिताट्टालिकैका ।
कक्षाणां या दश विदधती कुदसियोद्यानभूम्यां
दिग्द्वाराब्धा स्फुरति भुवि खे द्रव्यराज्युज्वलाङ्गी * ॥१॥
काश्मीरद्वारशोभां रचयति वपुषाऽद्यापि योद्यानभूमि-
दूरादाकाशनीचैः कुसुमशतवती नन्दनोद्यानभेव ।
यामेनां राजराज्ये भणति जनगणो कुदसिया कुदसियेति
द्राक्षाभ्राम्नातकाद्यैस्तरुभिरतिगुरुर्दृक्षवाटीव भाति† ॥ २ ॥

• प्रदर्शनीविवरणं प्रसूयते ; तत्रादौ प्रदर्शनीसद्वर्णना क्रियते (१-३) । “The Exhibition of Indian Art Manufactures stands in the Kudsia Bagh, 200 yards from the Kásmír gate, and it is a large, white, oblong building measuring 250ft. by 190ft.” प्रावरः—प्राचीरः, Enclosure.

† द्राक्षा—Grape ; भ्राम्नातकः—The hog-plum (spondias mangifera).

प्रपश्यतामियमिति शिल्पदर्शनौ
 धनुष्यत्रौ दशदिवसेऽपुरातनौ ।
 निरीक्षिता विपदि च हर्षवर्षणी
 नृणामभूत् स्मृतिविषयप्रकर्षणी ॥ ३ ॥
 धनुःषोडशाहे घटीयन्त्रवाद्ये
 तदैकादशे मानुषश्रोत्रखाद्ये ।
 अगात् कार्जनोऽसौ स्वयं शिल्पगेहं
 पुरासादितद्रव्यसम्पूर्णदेहम् * ॥ ४ ॥
 अयाट्-नाम-डाक्टर तदा तं सुदक्षं
 ययाचे च शिल्पालयद्वारमोक्षम् ।
 नृणां हस्ततालया करः सञ्जभाम्ये
 वृहत्तोपशब्दैर्धरित्री चकम्पे† ॥ ५ ॥
 तदागारं पश्यन् प्रतिनिधिरयं लगडनपते-
 र्जगादेमां वाणीमिति भरतराज्योपहतये ।

* ततः राजप्रतिनिधिना प्रदर्शनीद्वारीद्वाटनक्रिया (Opening of the Art Exhibition) वर्ण्यते (३-५) । "The Viceroy accompanied by His Royal Highness the Duke of Connaught arrived at 11-30, December 30th, and opened the Art Exhibition." घटीयन्त्रम्—घटिका, Clock.

† "The exhibits have been got together after infinite pains by the Director Dr. George Watt, who has rightly devoted his energy and care to the essentials of the Exhibition." तीप इति भाषा, नालीकास्त्रम् ।

क्रियन्तस्मारांशं मम भणितिरेषा कथयितुं

प्रष्टत्ता, बुध्यध्वं नरपतिमनः कौटुम्बिकं च * ॥ ६ ॥

“दृष्ट्वा हृष्टोऽस्मि यादृक् विविधमिदं भारतं द्रष्टुं जातं
तादृङ्नाहं कदापि ध्रुवमिति वचनं भूतपूर्वञ्च नूनम् ।

आगन्तुर्भारतं मे हृदि च कुसुमिता शिल्पदृष्टेः पुरा या
चिन्ता, सैवात्र तैत्रा रचयति सदितं पश्यतां शिल्पवेक्षणं ॥ ७ ॥

“अद्याप्याश्चर्यविद्या जयति, न च गता, शिल्पवित्पण्डितानाम्
उत्साहादेरभावेऽपि च समयभवे सूर्वरे भारतेऽस्मिन् ।

शिल्पानां रङ्गमञ्चः पतितजवनिको दृश्यते कारुकाणां !

सत्युत्साहे प्रदत्ते किमधिकवचसा नान्यजेया भवेयुः ॥ ८ ॥

“यावत्प्राप्ताऽ भरतपरिषत् तावदेवान्तरे मे

सङ्कल्पोऽभूद्दृदि परिधृतः शिल्पविद्योन्नतिभ्यः ।

* प्रदर्शनीद्वारीहाटनकाली राजप्रतिनिधिप्रदत्ता वक्तृता संसुल्लिख्यते (९—१६) ।

† भारतवर्षसागतस्य मे हृदि अस्य शिल्पोन्नये या चिन्ता संसुदिता पुरा, सैवेतत् शिल्पभवननिर्माणस्य मूलमित्यर्थः । आदौ कुसुमोद्गमः, पश्चात्फलप्रसव इति नियमः ।

‡ “In most Indian towns and in many Indian villages, there still exist the artificers who can satisfy the artistic as well as the utilitarian taste of their countrymen, and for the beautification of an Indian house or the furniture there is no need to rush into the European shows.” नान्यजेयत्यादि—ते कारुकाः (Artificers) अन्यदेशीयैः शिल्पिभिर्विजितुमशक्या- भवेयुरित्यर्थः । रङ्गमञ्च इत्यादि—The figure is taken from the theatrical stage. न च गता—न विनष्टेत्यर्थः ।

§ प्राप्ता—अधिगता, सद्येति यावत् ।

येषां नष्टं न नवरत्ननेखण्डपाण्डित्यमुच्चै-
 स्तेऽद्याप्यस्मिन् कृतिसुनिपुणाः सर्वदेशं जयन्ति* ॥ ९ ॥
 “प्रायः सर्वे समयसलिलस्त्रोतसा नीयमाना-
 धावन्तः सन्धनुकृतिपथे शिल्पिनो लण्डनादेः ।
 यन्नावल्या रय इह पुनः साम्प्रतं दुर्निवार्यो
 नास्त्युन्माहः प्रतिदिनमतः क्षीयते हस्तकार्यम्† ॥ १० ॥
 “अनुकृतिरूपकारं कं विधत्ते परेषां ?
 तुदति विघटयेद्या गौरवं देशजातम् !‡
 अपि कियदुपकारे द्रव्यसन्दर्शनीयं
 यदि भवति, तदा मञ्चेष्टितं मोदयेन्माम् ॥ ११ ॥
 “अन्यस्मान्नीष्टतोऽस्मिन् पुनरुपहृतं द्रव्यजातं गिरा मे
 द्रव्येणोच्चप्रयत्नैः कृतमधिकमत्तं भारतीयेन वेश्‍स§ ।

* “Ever since I have been in India, I have made a careful study of the industries and handicrafts of this country and I have lamented their progressive deterioration and decline.” ते कृति-सुनिपुणाः—ते भारतीयशिल्पिनः इत्यर्थः । विशेषेणैवार्थप्रतिपत्तौ न विशेषप्रयोगः । अस्मिन्—भारते इति यावत् ।

† यन्नावल्या रयः—यन्तसमूहस्य वेगः प्रसरः इति यावत्, दुर्निवार्यः सम्प्रति । यन्नावली—Machinery ; हस्तकार्यम्—Manual industries.

‡ “No national art is capable of continued existence, unless it satisfies and expresses the wants of the nation that has produced it.” “Indian art will never be revived by borrowing foreign ideals, but only by fidelity to its own.” या—अनुकृतिरिति यावत् ।

§ I laid down that I wanted only the work that represented India, and its traditions, and the instincts and beliefs of the people.” वेश्‍स—इदं शिल्पागारम् ।

सर्वे पश्यन्तु शोभां पुनरपि महतीं भारतीयाञ्च कौर्त्तिं *
यामिच्छामो वयञ्च स्थिरयितुमसकृत्स्वार्थतोऽन्यार्थतो वा ॥१२
“सार् ओयाट् अयहञ्च इयमिह निपुणं यत्प्रयोगेष्वतिष्ठत्†
पञ्चस्यस्मिन् सुयोगे बद्धलनरपतौ दर्शिता दर्शनीयम् ।
उन्माहायाल्पमस्मिन् स्फुरति नवनवं भारतीयं सुशिल्पं‡
बध्नन्तुन्यैश्च साङ्गं परिकरमसकृत्तत्स्थिरत्वे क्षितीयाः ! ॥१३॥
“यन्त्रैर्हस्तः परास्तः कतिपयशरदः स्यास्यतीत्येव यन्त्रं
कालोद्भूतञ्च यत्स्यात् विरमति न च तत्, कः क्षमस्तन्निरोधे?
जापाना भारताद्या यदनुकृतिविधौ साम्प्रतं सन्निषस्याः
प्रोज्झत्यात्मप्रदेशोद्भवनवरचानान्यसृष्टिं भजन्ते ! § ॥ १४ ॥

- * “To show to the world of what India is still capable and, if possible, to arrest the process of decay.” “It is meant to show what India can still imagine, create or do.”
- † “I accordingly sent for Dr. Watt and I appointed him my right hand for the purpose. यत्प्रयोगेषु—शिल्पकौर्त्तिप्रयोगेषु, शिल्पकौर्त्तिररचयार्थमित्यर्थः । “अतिष्ठत्” इत्येतत्क्रियापदस्य कर्त्तृपदं “इय”मित्येतत्पदम् । इयम् = i.e. Dr. Watt and myself.
- ‡ “When it was settled that we were to hold this great gathering at Delhi, at which there would be assembled representatives of every province and state in India, it struck me that here at least was the long-sought opportunity of doing something to resuscitate these threatened handicrafts.” दर्शनी—i.e. प्रदर्शनी ।
- § “We are witnessing in India only one aspect of a process that.....is rapidly extinguishing the *manual* industries of China and Japan. Nothing can stop it. The *power-loom* will drive out the *hand-loom*.”
कतिपयशरदः—कतिपयवर्षान् व्याप्य इत्यर्थः । अत्यसृष्टिं—परदेशीयद्रव्यजातमित्यर्थः ।

“विद्युत्पक्षो जयति समये हस्तसम्भूतपक्षं
दोस्तन्त्रञ्चानमति शिरसा यन्त्रतन्त्रं समन्तात् ।
विद्युद्यानैस्तुरगशकटं जीयते हीयते वा

कालस्रोतः शतमुखमिदं कः क्षमस्तद्विजेतुम् ? * ॥ १५ ॥

“पाश्चात्ते शिल्पजाते रचयति हृदयान्युत्तमे न्यस्तदृष्टि-
र्मन्दामन्देषु नेत्रं रचयति न, पुनर्याचते चाल्पमूल्यम् ।

द्रव्याणां फल्लुकानां भरतभुवि जनो मोहितश्चाकचिक्यैः

कस्मात्प्राचीनशिल्पं नवभवसमये प्राप्नुयाद्दीर्घमायुः ?† ॥ १६ ॥

“इंलखानामिदानौ नवनवविधिना वर्द्धिते यन्त्रकार्ये

दोःस्तम्भो जात एव ध्रुवमिति गणितं तैस्तु तन्नेति मन्ये‡ ।

तादृश्यां तद्दृश्यामहह ! समयतः का कथा भारतानां ?

वैलास्यं येषु सभ्यक् विलसति सततं, हा ! दरिद्रा च सुद्रा ॥ १७ ॥

* “The hand-pulled punkha is being replaced by the electric fan and the steam-car is advancing.” “All that is inevitable.” दोस्तम्—Hand-loom ; तन्त्रं—तान्त्र इति भाषा । विद्युत्पक्ष.—Electric fan.

† “And in an age which wants things *cheap* and does not mind their being *ugly* and which is never happy unless it is *deserting* its own models and running about in quest of something *foreign* and strange, we may be certain that a great many of the old arts and handicrafts are doomed.” फल्लुकानाम्—तुष्कानाम् ।

‡ इंलखानाम्—इंलखदेशीयजनानाम् । दोःस्तम्भो जातः—Handicrafts have been doomed. तैः—भारतवर्षवासिभिरित्यर्थः ।

“हा ! लोका बहवो विदेशरुचयस्ते ते नृपा बालिशाः
 क्रीणन्त्येव घनव्ययात्परकरात् द्रव्यञ्च येऽभ्यागतम् ।
 अस्थाने वत ! हापयन्ति घनिनो मुद्रां व्ययस्रोतसा
 यस्याः सञ्चयने, विदन्ति न क्व तत्, किं दुर्लभं भूतले * ॥१८॥
 “क्षीणापि प्रबलायते बह्वगुणा सख्या च भ्रूस्वर्चरा
 नानाजातिविजातिजातमनुजान् पुण्यानि वा लीलया ।
 उन्नाहं यदि किञ्चिदद्य लभते सा क्लिन्नभिन्ना, पुन-
 र्नूनं पूर्ववदेव चाशु भविता, सख्योक्तिरेषा हि नः”† ॥१९॥
 इत्युक्त्वा विरते नरेन्द्रमुकुटे राज्योपधे कार्ज्जने
 धन्यो धन्य इति ध्वनिः करयुगात्ताली मुदाऽप्युद्वभौ ‡ ।
 ‘चित्तं यस्य विभाति भारतहिते तद्वहता तादृशी-
 त्याभाष्यैव जनाः स्थिताः कतिपये केचिच्च गेहं गताः ॥ २० ॥

आश्चर्या गेहशोभा स्थपतिमतिद्वता दन्तिदन्तादिजातै-
 र्द्रव्यैस्तैस्तैरुदारैर्विरचितरचना दारवैः कारवैश्च ।

* “If Indian art is to flourish, it can only be if the Indian chiefs and aristocracy undertake to patronise it. So long as they prefer to fill their palaces with flaming Brussels-carpets, with Tottenham Court Road-furniture,.....I fear there is not much hope.”

† “All they want a little stimulus and encouragement.” सख्या च भूः—इयं भारतभूमिस्ति यावत् ।

‡ “The speech was punctuated at intervals by bursts of applause, specially when Lord Curzon spoke ofthe folly of the wealthy Indians neglecting arts of their own people.” गेहं गताः—प्रदर्शनोद्दृष्टान्तरं गता इत्यर्थः ।

धातुद्रव्यं पुरस्तात् तदनु गुरुतरा हीरहारादिभूषा
 काचानां चत्तिकानां पुनरपि दृष्टदां भाण्डजातानि तानि* ॥२१
 त्वग्भाण्डं शङ्खशृङ्गप्रभृति बद्धविधं गिल्टिकाख्यातमन्यत्
 सौची चैवापि नानाकुसुमितलतिकास्पद्भ्या चित्रितेव ।
 गेहं वा पर्वतो वा किमिदमिति तदा पश्यतां भ्रान्तिरासीत्
 विभ्रल्लावण्यमन्यत् फलकुसुमयुतः किं नु कल्पद्रुमो वा ! ॥२२
 बभुञ्चेष्टावन्तो मणिगणपरीक्षासु कुशला-
 गणेशा लालान्ता इह परशुरामप्रभृतयः ।
 तथा ताराचन्द्रोऽपि च जङ्गरिसंज्ञः सहचरै-
 रमीषां सर्वेषां भवनविदिताग्रैव वसतिः† ॥ २३ ॥

* सञ्जाति प्रदर्शनौद्योगे स्थापितानां विविधानां शिल्पद्रव्याणां वर्णनं प्रस्तूयते । तत्रादौ डाब्बां द्रव्याणां श्रेणीविभागः नामोद्धेख्य क्रियते (२१-२२) । “The division is into 10 main classes : We have in Class I. Metal-wares and Ornaments ; Class II. Stone, Glass, Earthenwares ; Class III. Wood-work, Class IV. Animal Products :—Ivory, Horn, Shell, Leather, Class V. Lac, Lacquer ; Class VI. Textiles ; Class VII. Dying and Printing ; Class VIII. Embroidery, Braiding and Lace ; Class IX. Carpets, Rugs, &c. ; Class X. Fine Arts, e. g. Sculpture, Painting, Book-illustration. Each class has numerous subdivisions.”—*Watt's Delhi Exhibition.*

† These three stanzas (23-25) speak of the “Jewellery-Court” arranged to allow of a selection of Indian Jewellers to display *in person* specimens of their best work.” जहरिः—इति भाषा, Jewellers. The list of selected Jewellers is :—Messrs. Ganeshlál and Sons of Agra, Messrs. Tárachánd Parashráam, Messrs. P. Orr and Sons of Madras, Badareedás Rái Báhádoor of Calcutta, Messrs. Motilál Dayábhái & Co. of Bombay, Sugamchánd and Subhagachánd of Jeypur, and others, भाषा—Agra.

पि. यर्. व्याख्यं सन्साद्या विपणिनिपुणास्ते जङ्गरयो
जगत्स्मिन् ख्याता जनसदसि राजप्रतिनिधेः ।

जना बाह्यादूराः कति च बदरीदाससहिताः
समेता मान्द्राजात् नवविपणिसज्जामरचयन् ॥ २४ ॥

अभूत्स्मिन् गेहे सुमतिमतिखालञ्च जङ्गरि-
र्दयाभायी ख्यातां विपणिभुवि बम्बानगरतः ।

अभूतां रत्नानां सुगमसुभगौ द्वौ च जङ्गरौ
निषेवाते पण्यं द्रुतमिदमरण्यं जयपुरात्* ॥ २५ ॥

तदागारे द्वारे विलसदुपचारे निशि दिवा
दृषङ्गौरीमूर्तिः परमरमणीया विरुच्ये ।

न तादृक्शौन्दर्यं नृदृशि मुकुरे विम्बितमभूत्
शिरोरत्नं कीर्त्तयति यदिदं शिल्पविदुषाम्† ॥ २६ ॥

एका तत्र च बालवत्ससहिता मूर्तिर्गवी सुन्दरी‡
शुक्ला सा च दृषन्मयी च दृष्टे तन्मन्दिरान्तर्जनैः ।

* बम्बा—Bombay, जयपुर—Jeypur.

† पाषाणनिर्मितद्रव्याणां विवरणं ददाति (२६—३२) । These stanzas (26-32) refer to the *Stone-ware Exhibits* that are found preserved in the Main or Sales Gallery and in the Loan Collection Gallery. जयतीति कालनिरपेक्षतया वर्तमाने प्रयोगः ।

‡ "The Jeypur and Jodhpur marble idols, figures &c. are worthy of study, and amongst the latter a large model of a cow and calf is specially commendable."

वाटी-याल-रिकावमित्यभिहितान्यन्यानि चित्राणि च *
 द्रव्याणीक्षणतश्च यानि सहसा निघ्नन्ति चक्षुर्गतिम् ॥ २७ ॥
 अस्मिन् प्रस्तरबुद्धमूर्तिरपरा, सा प्रेक्षणीया पुनः
 तैस्तैर्द्रव्यवरैर्दृषद्विरचितैः सा वीक्षिता सम्भवौ ।
 मर्म्मर्-प्रस्तरमूर्तिचारुघटने विख्यातसुख्यातिका
 नान्ये सन्ति सुशिल्पिनो जयपुरात्ते यादृशास्तादृशाः ॥ २८ ॥
 आश्चर्या भुवि बुद्धमूर्तिरियमप्यत्युत्तमाऽमानवी
 शिल्पागारमलङ्कृतं खलु यया तज्जातया सुश्रिया ।
 ईषद्भ्यानपरायणा सवसना क्लृप्ते च पद्मासने
 यां संवीक्ष्य च कोऽत्र शुष्कहृदया भक्तप्राग्गमनार्द्रताम् † ॥ २९ ॥
 (युग्मकम् ।)
 भूभ्यां ताजमहालमित्यभिधयाप्युद्ग्रैवकर्णञ्च यत्
 पाषाणेन तदत्र निर्मितमभूत् सन्मन्दिरं मन्दिरे ।
 यत्सौन्दर्यविलोकनेन जनता जाता पुरा स्तम्भिता
 तद्वत्तत्र समीक्ष्य विस्मयरसाक्रान्ता न के वाऽभवन् ‡ ॥ ३० ॥

* "In the section devoted to jade and porbecc marble will be found a series of cups and saucers of exquisite workmanship and finish." वाटी-याल-रिकावित्यादयः भाषाशब्दाः—Cups, plates, saucers &c. &c.

† दृषद्विरचितैः बुद्धमूर्तिर्वर्णिता हाश्याम् (२८-२९) ।

‡ "The alabaster model of the *Taj of Agra* is much admired." This was made by a Delhi-artist.

पौष्पं भाण्डमदर्शि तत्र च पुनर्गोयालियर्भूमितो
वर्णैश्चित्रविचित्रितं मुकुरवत्स्वच्छं प्रभाभासुरम् ।
नानाधातुविभक्तिभाण्डरचनातात्पर्यचूडामणे-
स्तद्देहस्य कथैव कैकमुखतो वक्तुर्विनिष्पद्यते ?* ॥ ३१ ॥
आग्रातच्चतुरङ्गखेलनगृहं द्वात्रिंशता कोष्ठकै-
र्व्याप्तं तप्तसुवर्णभादिघटितैः सर्वाङ्गगौरास्तुति ।
बालक्रीडनपुत्तलानि च पुनर्नानाविधैर्वर्णकै-
रानीतानि च तत्र चारुसूदने कोष्ठञ्च यैर्दीपितः† ॥ ३२ ॥

काश्मीराद्भरिभाण्डं प्रकटितमभवत् ताम्रधातोस्तपोच्च
प्राज्यैस्तत्रैव तुम्बीसदृशगलधरैस्तत्फलस्थूलगर्भैः ।
कुम्भैः संख्यामतीतैरपि लसदृष्टतप्राशनारम्भपात्रै-
र्द्रव्यैस्तैस्त्रैर्विचित्रैरथ नवरचितैः सोऽथ पूर्णः प्रकोष्ठः‡ ॥३३॥

* "The Gwalior *flower-vases* and other articles made of Sand stone are very excellent." तद्देहस्य—प्रदर्शनीगृहस्य ।

† This stanza speaks of the Chess-table from Agra, 32 compartments of which were all of white stone. कोष्ठः—प्रकोष्ठः, room.

‡ विविध-धातव-पात्राणां विवरणं ददाति (३३—४०) । These stanzas refer to the *metal-wares* preserved in the Sales Gallery and the Loan Collection Gallery. "There will be found three well-marked forms of *ornamentation* in the *tinned copper* of Kásmír and Peshwar, such as the designs of rosettes spirally arranged on a black back-ground. Of enamelled and *niello-wares*, from Kásmír has come a large assortment of copper and brass enamels and a smaller and finer series of *silver*. The designs are the Shawl and the modern plane-leaf and

ब्रह्मेत्याख्यातदेशाज्जनपदजनतो राजतं पात्रमेकं
 वाटीत्याख्याप्रसिद्धं लसितजनगणे सङ्गतं तत्र गेहे ।
 यस्मिन् नानाविचित्राः कुशलकृतिकृता मूर्त्तयः सन्निविष्टा
 काष्ठां यच्चारुकारोः स्मृशति गुणगुरोर्वाग्वप्रयं नात्र कृत्वा*॥३४
 धालादिनाम्नी कनकस्य पात्री
 शय्येव सा किं स्वपतां सुगात्री ? ।
 यत्रोपधानं रजतादिपात्रं
 लौहं कटाहादि तयातिमात्रम् ॥ ३५ ॥
 चूडामणेरुत्तमपुरुषस्य
 भूहंसवंशप्रभवस्य तस्य ।
 जन्मादिष्टत्तान्तगतैश्च चित्रं
 व्यलोक्य पात्रेषु च तत्प्रविचित्रम् ॥ ३६ ॥

rosette." तुम्बी —Long gourd (cucurbita lagenaris), लाल इति भाषा । तस्फल-
 स्थूलगर्भैः—तुम्बीफलवत् पृथुमर्च्चैरित्यर्थः ।

"A splendid display of gold and silver will be found in the Main
 Gallery. The series from Burma are of specially high merit and
 beauty." काष्ठा—पराङ्माह्वानम्, Excellence, superiority. कारुः—Artist.

"The copper and brass wares are engraved, etched, rapoussed or other-
 wise ornamented. Copper rapousse of Jeypur are better finished and
 cheaper." अतिदृढदाह्नित्वात् "स्वपता शय्येव सा कनकस्य पात्री"ति उपप्रेक्षिता । धाल—
 स्यालम्, Caldron &c.

The six stanzas give examples of the ornamented and rapousse works
 upon the metal-wares mentioned above. षड्भिः श्लोकैः स्यालादिपात्राणां गानेषु
 यानि चित्राणि आसन्, तान्येव कथयतीति द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषस्येत्यादि—श्रीरामचन्द्रस्येत्यर्थः ।

रामं वीक्ष्य दधाव वक्त्रविक्रटा सा ताडका राक्षसी
 हत्वा तां, स्मरवैरिणो दृढतरं रामेण भग्नं धनुः ।
 वैदेहीकरपीडनात् परतरं रामेण रामार्हिनं
 सर्व्वं तत्र * विचित्रमूर्त्तिभिरभूत्सुन्दरिणं शिल्पिना ॥ ३७ ॥
 रामो दण्डकमथ्यगाच्च विपिनं ताताञ्जया सीतया
 यस्मिन् सूर्पणखा बभावभिमुखी रामे सक्रामाकृतिः ।
 निष्प्राणे खरद्रुषणे, स्वभगिनीं संवीक्ष्य निर्नासिकां
 चुक्रोधाथ दशाननो निरशनस्तच्चिन्तयाऽभून्निशि ॥ ३८ ॥
 वैदेहीहरणे जटायुमरणे तेनैव सम्पादिते
 रामश्चापि वने वनेऽभ्रमदवाक् सीतां समन्वेषयन् ।
 क्षाराब्धेर्निगडं ततः समभवत् लङ्केश्वरस्यागसा
 योऽसौ पर्व्वतसंक्रमं हृदि वहत्यद्यापि सोद्यद्ध्वनिः ॥ ३९ ॥
 सीतोद्धारमथाकरोत् स भगवान् वंशेन हंसोपमः
 कृत्वा रावणकुम्भकर्णनिधनं योऽगादयोध्यां ततः ।
 एतत्सर्व्वमदर्शयत्प्रतिमया रामस्य रामायणं
 तस्मिन् शिल्पिवरो नृविस्मयकरं स्थालीस्थले निर्मले ॥ ४० ॥

एवञ्च चित्राण्यथ सर्व्वगात्रे

पात्राणि धृत्वा सद्ने सुपात्रे ।

* तत्र—पूर्व्वोल्लिखितानां स्थावादिपात्रानां गात्रे इत्यर्थः । रामेण रामार्हिनम्—श्रीरामचन्द्रेण परशुरामार्हिनम् ।

रेजुः पवित्राणि च तानि तानि

स्वया श्रियानीतनवप्रभाणि ॥ ४१ ॥

(षड्भिः कुलकम् ।)

बुलन्दनगराद्भूत् वरगला सुतुङ्कोदरी

घटी घटघटान्विता द्युतिमती मृदां पीवरी ।

अलावुसदृशी पुनर्विविधकुण्डभाण्डान्विता

नरेन्द्रविहिताक्षया वरगृहं तदेकं श्रिता * ॥ ४२ ॥

आसीना गङ्गगङ्गिका विमलनक्षयुता धूमपानस्य पात्री

रत्नश्रेण्येव भक्त्या प्रणमितचरणा स्वर्णरौप्यैः सहासीत् ।

यन्मूल्यं लक्षमुद्रा दिशि दिशि विकिरच्चारुभाभासमाना

नान्या यस्याः समाना वियति गृहभुवस्तत्र कोष्ठे स्फुरन्ती ॥ ४३ ॥

निगुम्फितैका कनकस्य रज्ज्वा

स्वजातये स्मार्पयतीव लज्जाः ।

सुक्तामणिस्रक् युगलप्रकारा

त्विषः स्म सम्पुष्यति याऽऽधुदाराः ॥ ४४ ॥

द्विनिर्मितद्रव्याणां विहतिः क्रियतेऽनेन । This stanza refers to the *pottery* and *toy* models. "The best known styles of Indian pottery are Bulandshahar, Rampur, Peshwar, Multan and Vellore. The Lukhnow models are of highest artistic value."

सुवर्णादिनिर्मितद्रव्याणां साधारणवर्णना क्रियते (४३—४६) । These stanzas describe some special *jewellery* articles displayed in the "Jewellery Court" alluded to in stanzas 23, 24 and 25 above. गङ्गङ्गा—भाषाशब्दीऽयम्, *i.e.* Hooká. नक्षम्—*i.e.* Pipe.

युक्तारचितं मालां (Necklace) वर्णयत्यनेन ।

हिरण्यैः सर्वाङ्गं खचितमिव तत्रैकमुकुटं
जितञ्चक्रे सर्व्वं, नृपतिधनगर्व्वं स्रु वृद्धति ।
यदीयाङ्गे हीरं त्वसितमणिकौरं किल जयत्
त्विषा डिम्बाकारं नरनयनमुद्रां वितनुते * ॥ ४५ ॥
हिरण्यशकटं वनात्प्रकटभावमानन्दतः†
समागतमिदं स्थले करिणि चारुदन्तोऽज्वले ।
तथैव तरवारिकाप्रभृतिरस्त्रशस्त्रावलीः‡
बभौ जयपुरादितो विविधवीरहर्षस्थली ॥ ४६ ॥
लौहवर्म्मं च‡ तथा समागतं
वीरदेहसदने यदायतम् ।
यच्च धारयितुमक्षमोऽधुना
यत्र भान्ति पुरुषे न तद्गुणाः ॥ ४७ ॥

सुवर्णनिर्मितं मुकुटं (Diadem) वर्णयत्यनेन । असितमणिकौरं—विहगाकारेण निर्मितमसित-
मणिं (Sapphire) जयत् इत्यर्थः । निजतेजसा चतुर्गतिं हन्ति तत्सर्व्वदेव इति भावः ।

The first two lines refer to the golden *Howdah* from Benares. वनादान-
न्दतः—मानन्दकाननात्, काशीप्रदेशादित्यर्थः । Price—Rs. 5,000.

प्राचीनानां युद्धोपकरणानां विवरणं ददाति (४६—४७) । The cut steel and mail
of Jeypur, Jodhpur, Udaipur and Hyderabad are referred to by the
two stanzas (46, 47). "The art of steel carving has all but disappeared
from India." "In the Loan Gallery are to be seen admirable series of
examples of this art."

दृढा च नानाविधचर्मपादुका ।

हयादिभूषा च समुन्नतांशुका * ।

समेत्य लोका ददृशुर्मुदावहे

सुसज्जितां तामथ तन्महामहे ॥ ४८ ॥

तस्मिन् सन्मणिरत्नपात्रमधिकं विद्युल्लतागात्रवत्
नेलोन्मीलनतां विडम्बयति यत् तत्तच्च सम्पश्यताम् ।

काचैराचरितानि तानि च पुनर्नक्तं प्रदीपार्चिषा-

मासङ्गाच्छतदीप्तिमन्ति परितः सञ्ज्ज्वलुज्योतिषाः† ॥ ४९ ॥

अलैकः प्रतिविम्बधारिमुक्तरः कोणैश्चतुर्भिर्युतः

दृष्टः स्वच्छतरः स चारुरचनैः काचैः सुतुङ्गाद्यतिः ।

यं तञ्चाप्यथ पश्यतां मुखगतच्छाया भवेत्केवला

ब्रूते किन्तु गिरं न तत्र मुखरे नृणां मुखेऽपि स्थिते ॥ ५० ॥

अलैवैका गृहभुवि पुनः सर्वदक्षप्रकोष्ठे

बौद्धी मूर्तिर्घृतशतरुचिर्द्रव्यगोयूथगोष्ठे ।

* चर्मनिर्मितद्रव्याण्युल्लिखन्ते । "In Ahmedabad, Surat and Baroda, a remarkable industry exists in carving rhinoceros hides. Shields, caskets and other subjects are made in hide half-an-inch in thickness."

† काचनिर्मितद्रव्याणां विवरणं ददाति (४९—५१) । These stanzas (49—51) refer to the collection of glass-wares and mosaics 'तानि'—प्रसिद्धानि द्रव्याणोऽर्थः ।

वर्णाञ्चित्राः समुक्तरदृषन्मन्दिरे मन्दिरान्तः

सम्यक्काचैर्मनुजजनयने तत्र कामं विभान्तः * ॥ ५१ ॥

सज्जाऽशनानां† खलु बौद्धमूर्त्तौ-

रासन्नदेशे जठरप्रपूत्तैः ।

मेमाख्यनार्यो विद्धुः प्रयत्ना-

नत्वैव काञ्चिद्भुतचारुरत्नाः ॥ ५२ ॥

बेल्लारेर्बहुधा कपाटनिचयास्तद्वन्महीश्वरतः

पञ्जाबाच्च तथा विचित्रफलका काष्ठक्रियामूर्त्तयः ।

छादो गेह्वरस्य तैरपि जनैः कोष्ठे कृतः शिल्पिभि-

र्यन्सादृश्यकथा न चास्ति जगतीत्येवानुमानं मम‡ ॥ ५३ ॥

* "In the alcove of the room is a perfect example of pure Burmese work in the shape of a shrine of *various-coloured glass mosaic* copied from a pagoda in Rangoon." दक्षप्रकीर्ण—दक्षिणस्या दिशि वर्त्तमाने प्रकीर्णे ।

† This refers to the alcove of the room which served the purpose of a refreshment-room, the walls of which have been panelled with a series of steering *chairs*, taken from river boats. अशनानां सज्जा—*i.e.* Chairs &c.

‡ काष्ठनिर्मितद्रव्याणां विवरणं ददाति (५३—५६) । These stanzas give description of the splendid display of articles under *Wood-work* which might be divided into *two* sections, *viz.* Architecture and Furniture. "Dispersed throughout the Exh'... ulding will be found certain small rooms, balconies &c. which... reproductions of work in wood from the Punjab, Bombay, Burm... Madras." "The Bellary door, the Mysore door, the Punjab-room are referred to by this sloke." "The outer windows and facade of the Punjab-room are modelled upon the Sikh-patterns of wood-carving." छादः—Roof; क्वद एव छादः ।

चतुःसिंहोपर्थं चतमधिकमात्मद्युतिततिं

स्वयं संविभ्रद्यो जनदृशि महाविस्मयकरः ।

समायातो ग्रीष्मालय * इह तथैकञ्च रुचिरो

मठस्यांशस्तद्वत् भरतपुरतो गुर्जरभुवः† ॥ ५४ ॥

नेपालाद्गृहरत्नमेकमुदभूत् तद्वत्तिवाङ्करतः‡

काथीहारभुवञ्च दारुचितो दृष्टो गृहांशः पुनः§ ।

ब्रह्माख्यादपि काष्ठकारुपुरुषैर्नानाविधा मूर्त्तयः॥

स्तद्वद्योधपुराद्भवाख्यनगरात् खट्वाद्यो दर्शिताः॥ ॥ ५५ ॥

* This summer residence came from Mysore, price—Rs. 437.

† "Passing round the gallery to the extreme right, there is found a sandstone facade. This was intended as the residence of the court-barbar, some 80 years ago. With the permission of H. H. the Maharaja of *Bharatpur*, portions of this home have been conveyed to Delhi." "*Guzrat* room is designed to exemplify the *Jaina* style of architecture and ornamentation."

‡ "*Nepal* model House will be found against the western wall of the main-hall. It is a faithful copy of one of the palaces in *Nepal*. The style is *Chinese*." "Alongside of the *Jodhpur Jharoka* is a section of a house given by the Maharaja of *Travancore* which is identical with the houses of the people of the state."

§ "It has been specially contributed by the Maharaja of *Bhavnagar* and is intended to demonstrate all the best features of an 18th century *Rajput* Chief's house in *Kathiawar*."

¶ "It is not until the *Burmese* room is reached that the quintessence of fragile and delicate wood-carving stands revealed. The numerous articles of *furniture* are selected to exemplify the best features of *Burmese* art."

॥ खट्वाद्यः—*i.e.* Articles of furniture, such as cabinets, book-cases, escriptoires &c. collected in *Madras*-room.

महीशूराद्द्रव्यं विविधममलं चन्दनवन-

द्रुमोद्भूतं वाक्सप्रभृतिनवनाम्ना परिचितम् ।

तथा सिन्दूरादेरधिकरणजातञ्च शतशः *

कलायाञ्चातुर्यं प्रथयति च यत् शिल्पविदुषाम् ॥ ५६ ॥

अनीता नरकामिनौप्रतिकृतिचित्रा मगैर्निर्मिता

काष्ठानाञ्च तथा बभावविकलं नानाफलं क्वचिमम्† ।

यद्दृष्ट्वा प्रकृतं कृतं फलमिति व्याख्यातमासीन्नृणां

वक्तुं नैव हि शक्यते च तदिदं नाद्यापि यद्विस्मृतम् ॥ ५७ ॥

ढक्कातः खलु शङ्खनिर्मितमभूत् शङ्खादिकं भूषणं‡

नानालङ्कृतयो निबद्धरुचयो वङ्गादिभूयोषिताम् ।

काकिन्यादिद्वतञ्च चारुमुकुराकारादि नानाविधं

द्रव्यं तत्र विभासि कञ्च कुशलः संख्यातुमेतत्पुनः ॥ ५८ ॥

तरुणमरणवर्णं, धावितानेककणं

नवनवमतिरस्यं, भूभृतां गात्रगम्यम् ।

* "Samples of the finest collection of *Sandal* wood have come from *Mysore* &c. The idols from *Mysore* and two or three cabinets are of a most exceptional high order." "From *Vizigapatam* have come horn veneered over *Sandal* wood *boxes*." वाक्स—Boxes. "Mysore stands pre-eminent for inlaid wood-carving and sandalwood."

† Refers to the wooden figures and wood-made fruits from *Burma*; *Rutlam* and *Ratnagiri* and other places. नगाः—The *Burmese*.

‡ शङ्खनिर्मितद्रव्याणि वक्ष्यन्ते । Refers to the *Shell-works* of *Dacca*.

बद्धविधनिभयासीत्तत्र काश्मीरमूलं
 जनदृशि परिभातं शालनाम्ना दुकूलम् * ॥ ५९ ॥
 कमलकुसुमलेखानिर्म्मितं चारुवर्णं
 किमपि च परिभास्वत्पुष्पवहृत्तर्पणम् ।
 कृतिष्ठु सुनिपुणैर्यत्नवक्रार्थेण नीतं
 तदपि वसनमुच्चैः शालनाम्ना परीतम् ॥ ६० ॥
 धवलमरुणमेवं, यत्नवद्भूपसेवं
 किमपि च खलु पीतं, शालशब्दं भुवीतम् ।
 यदभिखचितगात्रो गौरवाढ्यः समाजः
 तदिह किल दुकूलं शिल्पगेहे रराज† ॥ ६१ ॥
 न केवलं शीतमिदं निवारयेत्
 धृतं जनानां बद्धमानमानयेत् ।
 निषेव्यते यद्गुणिनां प्रहर्षणै-
 र्धनव्ययैश्चापि धनोन्नतैर्जनैः ॥ ६२ ॥

* काश्मीर-शालवस्त्राणां वर्णना क्रियते (५९—६३) । These 6 stanzas refer to the superb series of *Káśmír Shawls* lent by the Maharaja of Káśmír. "The walls and ceilings of the Hall are covered with beautiful specimens of Carpets, of which one of the largest in blue and gold, have been specially made in Káśmír."

† शालेति शब्दम् इतं तदुकूलं रराज इत्यन्वयरीतिः ।

काश्मीरदेशोऽस्य जनेर्विधाता
 रोमावली पाशविकाऽस्य माता ।
 भ्राता पितुस्तस्य तथान्यदेशः
 स्वयञ्च वस्त्रान् सकलाद्विशेषः * ॥ ६३ ॥
 नानाविधाकारमभिप्रयातं
 यदेव भास्वद्भुवने विभातम् ।
 सर्वेषु वस्त्रेषु च यद्विशालं
 तदेव भाति स्म गृहेऽत्र शालम् ॥ ६४ ॥
 (पङ्क्तिः कुलकम् ।)

रत्नाढ्या मणिहीरकाञ्चनचमत्काराद्यतिर्गालिचा-
 ख्याता लौकिकतल्पपट्टमृत्तिप्रीविकापि या भूतले ।
 सायस्मिन् वरदेश्वरस्य नृपतेः कोषात्समभ्यागता
 यन्मूल्यं द्यतिभिस्त्रिलक्षगणिता मुद्रेति सङ्कीर्त्तयते† ॥६५॥
 कौषेयाणि च राङ्गवाणि च तथा क्षौमाणि पट्टानि च
 प्रादुर्भूतसुवर्णविन्दुखचितान्यन्यानि वस्त्राणि च ।

* अस्य शास्त्रनामकदुकूलस्य जनेः प्रसवस्य विधाता कर्ता काश्मीरदेशः ; काश्मीरदेशप्रभवमिदमित्यर्थः ।
 पाशविका पशुसम्बन्धिनी रोमावली अस्य माता ; पशुलीनः जातमिदं, पशुलीमनिर्गमितमित्यर्थः ।
 अन्यदेशः अस्य पितुः काश्मीरस्येति यावत् भ्राता भवति सम्बन्धेन ।

† "On the walls of the Loan Collection Gallery will be seen the famous Pearl Carpet of Baroda. This is woven on a field of Pearls, the pattern being in turquois, emeralds, rubies and diamonds. Its cost is about Rs. 3,00,000 (or £20,000)." गालिचेति ख्याता, भाषाशब्दीऽयम्—
 Carpet.

ईयुर्मातृदहादितोऽमृतसरात्कामं महीधूरतो
 सुल्तानादविमुक्ततो मुरशिदाबादाच्च बम्बास्यलात् ॥ ६६ ॥
 आरङ्गाबाद्भूमेर्विलसितमभवत् “साहि”संज्ञं दुकूलं
 कार्पासानां तयोच्चैरपि च मणिपुरात् मूल्यवद्भूरि तद्वत् ।
 ठानादिः क्षौमवस्त्रादिषु च कुशलतां दर्शयामास गुर्वी
 तद्वद्युक्तप्रदेशादपि च सुनिपुणा ये पुनावासिनश्च * ॥६७॥
 (युग्मकम् ।)

दृष्टाऽस्मिन् रुचिराकृतिः किल जगद्वाढ्याञ्च शुभ्वा नवा
 मूर्त्तिश्चारुतरेभदन्तरचिता तद्दर्शनीमण्डपे ।
 कालीं पूजयतस्तथा मुरशिदाबादात् समभ्यागता
 तत्रैका खलु चित्रकार्यविदुषा मूर्त्तिञ्च सन्दर्शिता† ॥ ६८ ॥

* नानाविधक्षौमवस्त्रादीनां वर्णना करोति (६६-६७) । These two stanzas describe the collection of silk and other *Fabrics*, Muslins and *Embroidery* and Braiding works. “The most important centres of the Indian art silk manufactures may be said to be, Amritasar, Multán, Máldah, Mursidábád, Aurungábád, Benares in the United Provinces (युक्तप्रदेश), Mysore, Tháná (ठानादि), Pooná, Bombay, Manipur &c. &c.” अविमुक्ततः—काशीप्रदेशात् । “Of the *mixed* fabrics, the most curious are the applique of Manipur.” “Gold wire and embroidery is largely made in India.” “साहि”संज्ञमिति—साहीति कौषेयवस्त्रविशेषाणां प्रसिद्धा संज्ञा । This priceless piece of solid gold embroidery was placed in the Loan Collection Gallery, कौषेयाणि—Silken ; राजवस्त्राणि—Woolen ; क्षौमाणि—Linen.

† मजदन्तनिर्मितद्रव्याणां विवृतिं करोति (६८-७१) । “Few articles are handled with greater skill and neatness in India than *Ivory*. There are numerous important centres in each of which the carvers have attained high proficiency.” The more important are Mursidábád, Moulmín, Travancore, Delhi and Mysore,

धूमैः सर्जरसस्य गन्धगरिमण्युज्जृम्भमाणे * त्वरा
तत्रासीद्बलिकर्म यूपनिकटे तत्पश्यतां दर्शने ।
ह्यागच्छेद्मथाकरोत्प्रकृतवच्छेत्ता पशूनां पुनः
साद्याप्यस्ति ममान्तरे स्मृतिप्रथे मूर्त्तिञ्चमत्कारिणी ॥ ६६ ॥
(युग्मकम् ।)

धवलकिरणजालं तत्पुनस्ताज्महालं
पुनरपि दृष्टशोऽस्मिन् पार्श्वगद्रव्यमालम् ।
गजदशनकृतैका संस्कृता पाटिनाम्नी
हिमकिरणसवर्णा संस्थिता तत्र धाम्नि† ॥ ७० ॥
शय्यानामपि मार्जनी च धवला मातङ्गदन्तोत्थिता
तत्रासीद्य दर्शकस्य हृदयं विस्माययन्ती रुचा‡ ।
त्वग्भाण्डं विविधं हयोपकरणं तच्चर्मवर्मादिकं
वीराणामपि गात्रभूषणशतं तस्मिन्भूत्सृजितम् ॥ ७१ ॥
नानाचित्रपटौ—तथात्र श्वरीवेशान्विता पार्वती
हस्ते चारुधनुः शराञ्च दधती बम्बा-पुना-भूमितः ।

* गन्धगरिमणीति—“तत्र” (मन्दिरे) इत्यस्य विशेषणम् । उज्जृम्भमाणे इति—“यूपनिकटे” इत्यस्य विशेषणम् ।

† एतत्ताज्महालमन्दिरमपि गजदन्तनिर्मितमासीत् । पाटिनाम्नी—*i.e.* The beautiful ivory *Sítal-páñi*.

‡ इतः पथ्येनं गजदशनकृतद्रव्यविवरणं प्रदत्तम् । For the last two lines, *Vide notes on stanzas 46-47.* “Baroda stands out prominent for its carved *rhinoceros hide shields* and Tanjore for its carved *steel weapons*.”

अन्या मन्दिरगामिनी करतले गन्धाद्यपात्रं वह-
 न्येकं दृष्टिपथे बभौ समुदिता या शिल्पकीर्तिः परा * ॥७२॥
 आलोक्यारनृपेण दत्तमुदभूत् पुस्तं गुलिस्ताभिर्घणं
 मूल्यं यस्य च पञ्चसप्तसहिता सुद्रा च लक्षाभिधा ।
 तद्वत्पण्डितजानकी समददात् मूर्त्तीश्च रामायणीः-
 रायातः शिशुखेलनानि च पुनर्दृष्टानि सृष्टानि च ॥ ७३ ॥
 विख्याता भुवि भारते सुरशिदामादस्य पान्तर्गता
 वैषाणोत्थितकारुणात्म्यमुदला खाण्डगङ्गिकाङ्गी च भूः ।
 पत्नी च चिचिना, चिवाङ्कुरमपि प्रह्वप्रदेशः पुन-
 र्मुङ्गेर् श्रीनगरं जलन्धरधरा तद्वच्च मान्द्राजभूः ॥ ७४ ॥

- * चित्रपटानि वर्णने । The poet now gives a description of the *Fine Arts*. "Fine Arts may be referred to two sections : (a) Statuary and castings in marble, brass, bronze &c. and (b) Flat decoration, as pictures, binding &c." "On the left is exhibited for the first time and represents Parvati as Shabari, the forest or Bhil-woman. That on the right is a Hindu Lady walking to the temple." "This was shown at the Paris Exhibition."
- † Perhaps one of the most attractive features of the Exhibition may be said to be the collection of *ancient books*. Of these, special mention may be made of the *Gulistán* from Alwar, kindly lent by the Maharaja. This copy is valued at Rs. 1,75,000." "A single page was written in a fortnight and the whole work in 12 years. The borders were painted by Natha Sha and the illustrations by Gulám Áli Khán."
- ‡ "Rái Báhádur Jánakínáth Paṇḍit of Delhi has contributed a most interesting series of 72 pictures illustrative of the scenes in the *Rámáyana*." *These extracts have been taken from Dr. Watt's Handbook of Delhi-Exhibition.*

एतस्मादपि देशतोऽपि विजनग्रामादितो वान्यतो
 वैषाणानि भवन्ति शिल्पविदुषां द्रव्याणि भोग्यान्यहो ।
 इत्यादि प्रचुरं तथा रतलमाहृष्टं बभूवाद्भुतं
 निःसादृश्यवचोऽथ रत्नगिरितो द्रव्यञ्च काष्ठोद्भवम्* ॥७५॥
 युष्मकम् ।)

न जात एतादृश उत्सवोऽन्य-
 स्तद्दर्शको यच्च स एव धन्यः ।
 न लोकयिष्यन्ति पुनश्च सन्तः
 यत्तादृशं सर्व्वभुवं भ्रमन्तः ॥ ७६ ॥
 द्रव्यं तथेत्यादिकमन्यदन्य-
 दन्यप्रदेशादपि यत्तदन्यत् ।
 निवेदितं किञ्चिद्विदं समाप्तं
 समाप्यभूहृष्टिपद्यं यदाप्तम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये दिक्षिमहोत्सवे खण्डकाव्ये
 शिल्पप्रदर्शनीविवरणो नाम
 चतुर्थः सर्गः ।

* वैषाणद्रव्याणां वर्णना क्रियते (७३-७४) । These two refer to the *Horn* wares (73-74). "In *Ratnagiri* Bison-horn is carved in candelabra, table ornaments, Card-trays &c. Peacock-feathers are worked up into fans, boxes and other articles." रतलमात्—Rutlam. विजनग्रामात्—Vizianagram. खागडा—Khágrá in Mursidábád ; पत्नी च त्रिचिना—Trichinápally.

पञ्चमः सर्गः ।

इत्थं दिल्ली नृपद्यतमहव्यक्तशोभासहस्रा
पर्वप्रेक्षाप्रमुदितजनक्षिप्तदिव्यख्यवस्रा ।
नानादेशात् जनपदगतेर्लुप्तजम्बालमाला
सर्वोत्कृष्टा समजनि रुचा सुन्दरी श्रीविशाला * ॥ १ ॥
तत्कार्य्याणां कियदपि पुराष्टत्तमात्रोत्सुकाना-
मस्माकं नो वचनगरिमा केवलोत्साहगानाम् ।
येषां दिल्ली न नयनगता, तेन येषां विषाद-
स्तेषां मोदादियमपि कथा, याच्यते सत्प्रसादः† ॥ २ ॥
(युग्मकम् ।)

* महः—उत्सवः । दिक्संख्येयादि—दशदिवसमित्यर्थः । जनपदगतेः—लोकानां दिल्लीं समागतानां चरणचाराणादित्यर्थः । जम्बालः—कईमः (mud, clay) ।

† राव्याभिवेकाज्जीभूतानां विविधानां कृत्यानां (Durbar Functions) किञ्चिद्विवरणं दातुमुप-
क्रमते । तत्कार्य्याणाम्—दिल्लीं सम्पादितानां विविधकृत्यानाम् (Functions) । पुराष्टत्तेत्यादि
—ऐतिहासिकं विवरणं लिपिवद्धं कर्तुमुत्सुकानामस्माकमित्यर्थः । अस्माकं (i.e. कविः) वचन-

आक्रीडनस्य भुवि, रथ्यतरे सुवारे
 वाद्यैः सहस्रशतसैन्यगणप्रचारे ।
 इराजराजपुरुषैः कृतसन्निवेशे
 ब्राह्मी स्तुतिः समुदियाय च तत्प्रदेशे * ॥ ३ ॥
 विभ्यत् सूर्यस्तुहिनकिरणो धावतः प्रत्यहं खे
 विश्वप्राणः पवति पवनः सन्ततं यद्भयेन ।
 दूरं सर्वे प्रणतशिरसा तं स्मरन्तः प्रणेसु-
 र्गीतिस्तस्य स्तुतिमुखरिता सा वियत्युत्पपात ॥ ४ ॥
 अङ्गं तत्र प्रणतपुरुषेणेरितं, चापराङ्गं
 सैन्यश्रेणीमिलितवदनैः स्निग्धमुज्जीयमानम् ।
 द्वैधं भिन्ना परिणतफला पूतसूक्तिः पुराणी
 प्रादुर्भूता मधुरमधुरं वाद्यदौर्घीकृताङ्गाः † ॥ ५ ॥

गरिमा वाक्पटुलं नास्तिव इत्यर्थः । इयं कथा—कीर्त्यते इति शेषः । याचते—अस्मान्भिरिति शेषः । तत्कार्याणाम् इयं कथा इति सम्बन्धः ।

* दिङ्ग्रां सम्पादितानां विविधानां क्रत्यानां मध्ये, आदौ परमेश्वराराधनरूपं शुभकृत्यम् (State Church Service) उल्लिखति (३-६) । “His Excellency the Viceroy attended DIVINE SERVICE to-day (Jan. 4, Sunday) at 11 A. M. The service was held on the western Polo-ground. There was a large attendance, and the scene was most impressive.” वाद्यैरित्यादि—“The Massed Bands—British only—were on the grand Band’s stand.” सैन्यगणैत्यादि—“The troops were drawn up on the north and south sides of the Polo-ground.”

† तं—परमेश्वरमित्यर्थः । गौतिक्रमेत्यादि—“The effect of the prayers and responses that rolled across the plain was most effective.”

‡ “The service was opened by the Psalm “Dominus Regnavit,” very finely

सम्पाद्यैवं प्रणतशिरसा कृत्यमैशं विधिज्ञो
 दारैः सार्द्धं प्रतिनिधिरयं लग्दनेशस्य भर्तुः ।
 कल्याणाशीर्वचनरचनैस्तत्र गम्भीरघोषैः*
 रानन्दोत्थैर्जयजयरवैः पूजितोऽभ्यर्चितञ्च ॥ ६ ॥

महोत्सवेऽस्मिन् पुनरप्यभून्नवो
 हविर्भुजो नक्तमहो ! महोत्सवः ।
 हिरण्यशुक्रद्युतिभास्वरान्तरे
 द्विसंख्यकाहेऽप्यथ सौरवासरे† ॥ ७ ॥
 दिल्लीया वहिः प्रान्तरभूप्रदेशे
 नृपाज्ञयाविष्कृत-तद्विशेषे ।
 अपूरि लोकेः सहसा स्थलन्तत्
 अभीक्ष्णयाऽनेकशताननं यत् ॥ ८ ॥

rendered by the choir of soldiers." "A hymn was sung and the words were taken up by the standing congregation." प्रणतपुरुषेण—One of the Ministers. पुराणी सूक्तिः—The Psalm. वैधं भिन्ना—अस्या अहं याजकेनीचरितम्, अपराहं मिलितैः सैनिकपुरुषैः ; अतएव द्विधा भिन्ना । वैधमिति द्विधाशब्दात्स्वार्थिकः अञ् ।

बाशीरित्यादि—Refers to the *Sermon* delivered by Bishop Copleston and to the *Thanksgiving* pronounced by him.

प्रसिद्धीङ्गीक्षणं (PYROTECHNIC DISPLAY) क्विञ्चित्कथयति (७—१३) । "There was a superb display of Fire-works this night (Jan. 2) on the Maidan in front of the Jumma Masjid." नक्तम्—रात्रौ । हिरण्यशुक्रेत्यादि—This line refers to the grand illumination of Delhi on the same evening.

शून्ये हिरण्यं कुसुमं पवित्रं
 क्वचिद्भ्रमद्भातमतीव चित्रम् ।
 क्वचिच्च चन्द्रातपवत्प्रकाशे
 नानाननो वङ्गिरलञ्चकासे * ॥ ९ ॥
 ततः खधूपस्य च सम्प्रसारणं
 वियद्वभ्राष्ट्रकदम्बकाननम् ।
 उड़ोरुड़ोः सृष्टिरुड़ोरुड़ोः पुनः
 प्रदर्शितः कारुण्यं† महान् गुणः ॥ १० ॥
 महोत्सवोऽस्मिन् ज्वलिते खधूपे
 तारावतारे सति चैकरूपे ।
 विदुर्न ताराः स्म वियत्प्रचारा-
 स्ताराश्च तस्मिन् ज्वलनावताराः‡ ॥ ११ ॥
 लसंस्तरस्तत्र सुवर्णवर्णः
 फलत्फलैर्ध्वस्तमलैः सपर्णः ।
 मुहूर्त्तमात्रं स वियद्विहारी
 समापतज्जर्भरशब्दकारौ ॥ १२ ॥

* “डलयो रलयोश्चैव शसयोर्ववयोक्षया । वदन्तेषां हि सावर्ष्यमलङ्कारविद्दी जनाः ॥” इति ‘नलीदयकाव्य’-व्याख्याने श्रीमन्निरुपुञ्जपादभास्करानन्दप्रतवचनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

† कारुण्यम्—Messrs. Brock & Co. of the Crystal palace were in executive charge of the Fire-work-display.

‡ विदुः क्ष—लौका इति शेषः ।

शून्ये च षड्मूर्त्तिरधिष्ठिताऽभूत्
 द्विया परास्तेव च तत्र विद्युत् ।
 नारीभिरेषोज्वलितोज्ज्वलाभिः
 सुवर्णचन्द्रप्रतिमेव भाभिः * ॥ १३ ॥

गात्रावनद्भववर्मलसन्मणीनां
 संक्रीडनं रणरसाद्यमनीकिनीनाम् ।
 संसद्गृहे समजनि त्रिमिते शुभाहे
 तद्दर्शनोन्मवसमाहृतनृप्रवाहे † ॥ १४ ॥

निष्पादिनो भटपतिसम्भृताज्ञया
 प्रतस्थिरे रणभुवि संयदिच्छया ।
 द्युते तथेङ्कित इह सुप्तये, हयाः
 क्षणाच्च ते भुवि सुषुपुर्गलद्भयाः ‡ ॥ १५ ॥

* षड्मूर्त्तिः—Refers to the colossal fire-portraits of the Duke and Duchess of Connaught, Lord and Lady Curzon, the King and Lord Kitchener.
 नारीभिः—नारीयौभिः स्त्रीमूर्त्तिभिः ।

† अथना सैन्यक्रीडाप्रदर्शनं (ASSAULT-AT-ARMS) कथ्यते (१४-३३) । “The Assault-at-Arms took place in the Durbar Amphitheatre (on the 3rd and 5th), where some 8,000 spectators assembled. The Viceroy and the Lady Curzon being among those present.” त्रिमिते—“इतिविषये संख्यावाचकशब्दस्य पुरणार्थत्वम्” इत्यनेन पदसिद्धिः, त्रिभागवत् ।

‡ “The 8th Bengal cavalry gave a really grand *cavalry display*, their final charge at the gallop, their lances in the rest, being magnificent.” संयत्—युद्धम् ।

हयाञ्च ते भुवि शयनं समाश्रिता-

श्चकाशिरे हतगतयो यथा मृताः ।

तिरोहिता हयवपुषा च ते जना-

नलध्वनिं बद्ध विदधुर्गतस्वनाः * ॥ १६ ॥

जनोऽपि कस्तुरगघटां ततः शनैरुपानयन्

द्रुतं ययौ स एकलः स्मितमकलो मृदु स्तयन्† ।

स्वपृष्ठगं विना जनं द्रुतगतयोऽर्वातां वराः

प्रदुद्रुवुर्विलङ्घितद्रुमदणगर्त्तसङ्कराः ॥ १७ ॥

(विशेषकम् ।)

मृदान्तलाह्वटोद्भृतिः कथमिव सस्मवेच्च ? तत्-

परीक्षणं ददुर्भटा निजकृतविक्रमैर्महत् ।

चतुर्हलै रणस्थले समरबुधैर्जनैस्ततः

परीक्षणे सति च हृदां बभौ मुदां चयस्ततः‡ ॥ १८ ॥

द्रुमे भटाः सुदूरतः सुजवनवाजिराजिता

रणस्थलं त्रिविशुरहो स्वविक्रमैः समन्विताः ।

* ध्वनिं—बन्दुक-ध्वनिम् ।

† एकलः—एकाकी । मृदु स्मितं स्तयन्—Cognate verb. अकलः—Silent, taciturn. स्थित-

‡ "The Tent-pegging match was won by the 15th Bengal Lancers
चतुर्हलैः—Regiment from each of the four commands. "The 3rd Bengal
cavalry captured the second place."

मृदान्तलान्ततः शनैर्वहिरलमानयन् घटीः
 ववाशिरै रयाद्वयाः, तनुरपि नाभवत् त्रुटिः * ॥ १९ ॥
 ऊङ्गध्वनिस्तदाऽभवत् जयजयरावमिश्रितः
 कृते परीक्षणे ततो जननिकरोऽपि विस्मितः ! ।
 अमी भटा रणोत्कटा रजतपरिच्छदानगुः
 तदा नृपान्मुदान्वितादिति सकला जना जगुः† ॥ २० ॥
 (विशेषकम् ।)
 ततः शिखा लसच्छिखाः श्रुतिगतवाद्यसङ्गमाः
 शनैः शनैः पदे पदे विलसितपादचक्रभाः ।
 करद्वये च सुङ्गरं सितमथ पीतमप्यलं
 दधुर्भृशं सितस्मिताः पुनरपि चोत्तमं बलम्‡ ॥ २१ ॥
 चमूपतेरथेङ्गिताद्द्वयमपि तन्नृणां ततो
 हठाद्भून्नगाकृतिः, § स्मयोऽपि तत्सभाङ्गतः ।
 तर्यथा शिरस्तनुर्गुरुः शनैश्च मूलतो,
 युगं युगं भटस्तथा तदा बभूव सन्ततः ॥ २२ ॥

तनुरपि—दुद्रापि, खल्पापि । ववाशिरै—वाश शब्द ।

“The cup presented by the viceroy for the riding and jumping competition among the mounted branches of the service was won in fine form by the 5th Dragoons.” रजतपरिच्छदम्—Silver-cups. रवएव रावः, प्रज्ञादिभ्योऽण् ।
 “The Club-swinging of the 15th Sikhs was much admired. The white-robed Sikhs in huge diamond-shaped formation did clever and pretty work and were warmly applauded.”

नगाकृतिः—वक्त्राकारेण शिखाः सञ्चिता अभवन्, “शैलवच्चौ नगावगौ” इत्यमरः ।

ते ते लोकाः सपदि परितो मुद्गरं घूर्णयन्तो
 ऋम्पैरुद्ध्वं सुदृढवपुषो विस्मितास्तेन सर्व्वे ।
 तेषां शिञ्चां समरसदने नन्दयन्तो जनौघाः
 के के नास्मिन् जहसु*रधिकं भारते जन्मभाजाम् ॥२३॥
 (विशेषकम् ।)

अनञ्चयोऽथ षड्भितोऽप्यनडुहि सङ्गतोऽगमन्
 रणस्थलेषु यः पुराऽनत्तं द्विषन्मुखेऽवमत् ।
 भटेङ्गितैस्तुलोपमः कृतञ्च संसदीक्षया
 मरुच्चलस्तृणत्रजो यथा तथा सुशिञ्चया† ॥ २४ ॥
 जलैस्तथाग्निभिर्यथा प्रकटितधूमकेतना
 मरुद्गतैरपि त्वरा ततिरनसामयोऽध्वना‡ ।
 अनांसि षट् रणस्थले सदस्वतां दिदृक्षया
 ययुः पलादपि द्रुतं भटगणचारुशिञ्चया ॥ २५ ॥

* जहसुः—भानन्देन इत्यर्थः ।

† "The Musical Drive by "J" Battery Horse Artillery, was warmly received." "The graceful evolutions and clever manipulations were most effective." "First at a walk, then at a trot and canter, the gun's teams circled right and left, in and out, performing most intricate movements." तुलोपमः कृतः—अतिलघु तत्र सञ्चार इत्यर्थः । संसदीक्षया—सदःस्थित-जनानां दर्शनार्थम् ।

‡ यथा लौहध्वना धूमध्वजविशिष्टा अनसान्तिः (i.e. the Railway Carriages) वायुवत् चलति, तथा अत्रापि अनांसि ययुः इति भावः ।

प्रदुद्रुक्ः सभास्थलादृषनिचयास्ततो बलात्
 यथा भवेदुडोर्गतिः क्वचिदपि शून्यतः स्थलात् ।
 क्वचित्तदार्द्धचन्द्रवत् क्वचिदपि गोलडिम्बवत्
 क्वचित्ततस्ततो भ्रमत्परशकटं व्यलङ्घयत् ॥ २६ ॥

(विशेषकम् ।)

ततो भटा जजृम्भरे परिषदि लगडनस्थलात्
 जनाश्च तान् तदागताः परिदृष्टुः कुतूहलात् ।
 क्वचित्तदैकघोटकः क्वचित्प्रयो दश क्वचित्
 ननर्त्त तत्र वाद्यतः, समुत् बभौ नृणाञ्च चित्* ॥२७॥
 ततः पुनानिवासिनो निष्पादिनः समागताः
 परीक्षयाश्चचालनं प्रचक्रिरे तदा तताः ।
 समुद्बभौ कुतूहलान्तरमुखतः स्मयच्छटा
 ततोऽजनि क्षणान्दृणां करतलतालिकाघटा† ॥ २८ ॥
 ययुश्च रङ्गमण्डपं हयकृतवेगिनो भटाः
 प्रतोदकं जिहीर्षवः स्वशिक्षया बलोत्कटाः ।

“This describes the musical and graceful evolutions of the 15th Hussars and 4th Dragoons.” “They mounted alternately on grey and then on bay Arabs.” सुदा आनन्देन सह वर्तमाना इति समुत्, चित् बभौ इत्यर्थः ।

† “The Poona horse gave a remarkable display of equestrian skill. The sowers galloping in hanging down from the saddle, picking up things off the ground, others standing on horses’ backs doing sword exercise.”

चलन्सु तेषु वाजिषु प्रसुप्तिभावमन्विता
 जनास्ततोऽर्धतः परे निषेदुरुत्थिताः स्थिताः ॥ २६ ॥
 भटोऽपि कः स्ववाहने निजपदमेकमुन्नयन्
 परं पदं परतुरगे ततो दृढं समर्पयन् ।
 ययौ, जगौ च कोऽपि वा रणजयगीतमुत्तमं
 चकार तन्मदोऽन्तरे तडिल्लतासमं क्रमम् ॥ ३० ॥
 अथाऽस्वपद्मोऽपि कः स्वतुरगष्टमन्दिरे
 न चापतत्, ततो जनास्तमपि च संववन्दिरे ।
 सुशिक्षितस्ततोऽपि कोदृढतरशिक्षितैर्हयै-
 र्मुदां तलादुपानयत् निपतितयष्टिकां रयैः ॥ ३१ ॥
 (कलापकम् ।)
 अथैन्द्रजालिकां क्रियां करपदनिर्मितां भटाः
 व्यदर्शयन् सभाग्रतो निजतनुमुल्लसत्पटाः ।
 समुद्रपश्चिमे तटे विरचितमन्दिरान् जना-
 नभीक्ष्य केऽथ नाभवन् च न च विस्मिताननाः ? * ॥३२॥
 इत्थं क्वचिममथक्चिममिव प्रेक्षावतामग्रतो
 नीतं युद्धमनामिषं भटचयैः कैः कैश्च धावद्भयैः ।

* "Colonel-Hill's *Gymnastic staff* astonished the vast assembly with an admirably executed series of physical feats."

आञ्चर्यां पुनरिन्द्रजालरचनामिंलण्डमल्लोत्थितां
नापश्यन् खलु ये त एव च जना व्यर्थेक्षणा भूतले ॥ ३३ ॥

देयानियाम इति नामधरे च गेहे

वस्त्रादिधारणमिथःक्रियया स्फुटेहे ।

अङ्गि त्रिभे, ध्रुवमुपाधिविहापनाद्यैः

शब्दो बभूव मधुरः किल गीतवाद्यैः * ॥ ३४ ॥

तत्रैव सर्वजनगात्रलसत्सुवर्णै

गेहे च रक्तसरसीरुहचारुवर्णै ।

विद्युद्द्युतिस्फुरणभिन्नमरीचिलोके

लेभे नरो वरमुपाधिगतं विलोके ॥ ३५ ॥

(युगमकम् ।)

उपाधिवितरणमपि (THE INVESTITURE CEREMONY) किञ्चिदर्थयति (३४-३६) । "The Dewan-i-Am last night (Jan.3) was the scene of almost as historical an event as the great Durbar. In the stately hall of the Mogal Kings, a Viceroy of India with a Royal Duke by his side conferred decorations on a large number of European and Indian subjects of the King Emperor." ईहा—चेष्टा । त्रिभे—द्वतीयपरिमिते, "द्विधिविषये संख्यावाचकशब्दस्य पूरणार्थत्वं," त्रिभागवत् । वस्त्रादिधारणेत्यादि—Refers to the blue and white robes of the Star of India which the Duke of Connaught wore and the dress of the Viceroy with the great star of the Master of the Order shining upon his breast and also to the gorgeous uniform and dresses of the kings. गीतवाद्यैः—Refers to the blasts of trumpets and the rattle of kettledrums of the Heralds.

रक्तसरसीरुहेत्यादि—"The red-pillared walls and roofs were illuminated with thousands of electric lights which hung in clusters from the above." नरः—जातावेकवचनम् ।

।हादूराश्च रायाः कति कति मनुजाः केऽपि राजीभवन्तः
 गैयायीत्यादिवाचं स्थलमपरजनाः स्युर्महाराजसंज्ञाः ।
 गपुः शारादिसम्मानितपदमुच्चितं भूतिभाग्यानुकूल्यात्
 श्रीश्रीराजप्रसादात्कति कति च जना निर्गताधीनुपाधीन्*॥३६

मासे च पूर्वकथिते विधिवत्तदानीं
 तस्यैव सप्तमदिनस्य निगृह्य पाणिम् ।
 दत्त्वेव युद्धविदुषां हृदयेषु लज्जाः
 प्रादुर्बभौ नृपतिसैनिकयुद्धसज्जा† ॥ ३७ ॥
 गेहञ्च तत्क्षणत एवमपूरि लोकै-
 राश्चर्यभा समुदिता मनुजावलोकैः ।
 राज्ञः सहोदरसमागमनात्परत्र
 दृष्टं नृपप्रतिनिधेरपि यानमत्र‡ ॥ ३८ ॥

तेवासिनीपाधीनां कतिपयसंज्ञां निर्दिशति । श्रीश्रीराजप्रसादादिति—“The Viceroy invested them in the name of the King-Emperor with the insignia.”
 “Among those who were honoured were the Chiefs of Charkhari, Cochin, Miraj, Nabha, Shahpura Sirmur, Sirohi, Tehri and Travancore, the Khan of Dir, the Mirs of Hanza and Nagar and the Mehtar of Chitral.”—*India Govt. Despatch of 12th June, 1903.*

भारतीयदृष्ट्याणां क्वचित् रणसज्जाप्रदर्शनं (REVIEW OF INDIAN RETAINERS) वर्णयति (३७—८७) । This review took place on Jan. 7. “None of the Durbar-functions has been held under more ideal conditions. The show itself could hardly have been more fascinating or more admirably arranged.” “Some 40 states sent contingents.”

“Their Excellencies and their Royal Highnesses arrived at 11-30 A. M.” वङ्गिहम्—The Amphitheatre.

सर्वाग्र एव सहयाः पृतनाः प्रवीणाः
 रङ्गस्थलं द्रुतमगुर्वपुषा च पीनाः ।
 कोलापुरस्य, शिवजेर्भुवि तुङ्गवंश-
 जातञ्च यन्नरपतिं जनता शशंस * ॥ ३६ ॥
 एकः करौ गिरिवद्रुर्ध्वमुखीं पताकां
 पृष्ठेऽवहत् स इह गैरिकवर्णराकाम् ।
 यैषा पुरा शिवजिसंयति निर्मिताऽभूत्
 साऽद्यापि भाति तदनीकपतेर्महामुत्† ॥ ४० ॥
 रेजुञ्च विंशतिमिताः सुनिषादिनस्ते
 शस्त्रं निगृह्य रविभोज्ज्वलमेव हस्ते ।
 पश्चात् शतञ्च विततं भुवि सैकमानं
 नृणां सविंशमुदभूच्च सुदृश्ययानम्‡ ॥ ४१ ॥

- * प्रथमतः कनविंशतिशीकैः बम्ब्यास्यप्रदेशीय-(Bombay-states)-रणसञ्जाप्रदर्शनी कथ्यते । तत्रादौ कोलापुरनरपते रणसञ्जां वर्चयति (३६-४३) । “The procession began with the Bombay states, Kolhapur coming first.” यन्नरपतिं—यस्य कोलापुरस्य नृपतिं शिवजेः (The Great Sivaji) वंशधरमिति जनता प्राह स । कोलापुरस्य वर्चमानः भूपालः शिवजेर्वंशधर इति द्रष्टव्यम् । जनता—“याम-जन-बन्धु-सहायेभ्यस्तत्” । शशंसति शसु सुता-विव्यस्य खिटि ।
- † यैषा—पताकेति यावत् । सा पताका तस्यानीकस्य पत्युः कोलाधिपतेर्महामुत् आनन्दस्वरूपिणी-त्वर्थः । शिवजिसंयति—शिवजिज्ञतपुष्टे निर्मिता याभूत् इत्यर्थः ; “स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद-युवः” इत्यमरः ।
- ‡ सुनिषादिनः—अशारीहिसेना रेजुरित्यर्थः । पश्चादित्यादि—सुदृश्यं यानं गमनं यस्य तन्नृणां सविंशं सैकमानं शतम् उदभूत् ; पदातिसेना एकविंशतिसंख्याका उदभूदिति तात्पर्यार्थः ।

अन्यः करौ च दृष्टो पुनरुद्धतारिः
 स्वर्णातपत्रसहितो रणवेशधारी ।
 शौर्यच्छटा न तु भटेषु च तेषु सन्ति,
 कालेन केऽपि लघवो न जना भवन्ति ? ॥ ४२ ॥
 भ्रमं भटस्य निचयः स च लेडिजानिं
 राज्ञः सहोदरमपि प्रणमन् तदानीम् * ।
 अन्तर्हितो नयनतो नयनाभिरामः
 संसत्पदात् स्वशिविरं त्वरितं जगाम ॥ ४३ ॥

कच्छेन्द्रस्यापि सैन्यात्प्रथममथ सप्तरैक एव द्विदन्त-
 स्तत्रैव द्वे पताके नरपतिकुलसञ्चिङ्गयुक्ते विचित्रे ।
 एका व्याघ्रेण, मत्स्येन च पुनरपरा स्वर्णदेहेन दृष्टा,
 शोभाश्चर्या च कापि द्युतिशतमुखरा, तां न शक्तोऽस्मि वक्तुम्†
 ॥ ४४ ॥

तस्मिन्निराजिवाद्यं नवतिमितनृणां वादकानां प्रवृत्तम्,
 हो-हो-हो-शब्दवन्तः प्रवभुरतितराभिंलिशस्तन्निशम्य‡ ।

* लेडिजानिं—लेडिः जाया यस्य तं, जायाशब्दस्य जानिरादेशः । सूपम्—*i.e.* Lord Curzon ;
 राज्ञः सहोदरम्—*i.e.* The Duke of Connaught.

† ततः कच्छ-रूपते रणसज्जां कथयति (४४-५०) । “Kolhapur was followed by a
 varied gathering from *Cutch*.” कुलचिङ्गम्—*i.e.* National emblem ; एका—
 पताकेति यावत् ।

‡ इल्लिशः—*i.e.* इंग्लिशदर्शकाः, *i.e.* The English spectators ; जहसुरित्यर्थः ।

उघ्राणां द्वादशानामुपरि सुमधुरं श्रोत्रपेयञ्च पश्चात्
 श्रुत्वा वंशीनिनादं परिषदथ ततो मोहितेवाविरासीत् ॥४५॥
 उद्रेष्येतेषु रेजुः कति कति च नलास्त्राणि, तद्वत्पताकाः,
 संख्यावन्तश्चतुर्भिर्दशभिरपि बभुर्वाहिनौरक्षितारः* ।
 तत्पश्चाद्भूमिं विविशुरथ तथा सादिनो वाजिपृष्ठे
 राक्षसिङ्गेन युक्तां मरकतखचिते धारयन्तः पताकाम् ॥४६॥
 रेजुस्तेषामनु† द्राक्सुदृढमथ लसल्लौहवर्णप्रयोगा
 मौलावुष्णीषमेवं ध्वजमपि च तथा सैनिकाः सन्दधानाः ।
 स्कन्धे भास्वान् चतुर्णां सुदृढदण्डुहां रत्नराज्यङ्किताना-
 मासीदेको रथोऽपि क्षितिपतिविपुलैश्वर्यसज्जासृष्टः ॥४७॥
 तस्मिन् दण्डायमानाः कतिपयपुरुषा रक्तवस्त्रावृताङ्गाः
 कोऽप्युच्चैर्वंशदण्डोपरि च निजतनुं न्यस्य सन्दृश्यमानाः ।
 चर्मैकस्मिंश्च हस्ते कठिनमसिलतामन्यदोर्गृह्यमाणां
 धृत्वा चत्वार उच्चैः स्फुरितमुखरुचः सैनिकाः संविरेजुः‡ ॥४८॥
 द्वात्रिंशत्संख्ययाऽगुर्विलसितगणनास्तत्परं मध्यरङ्गं
 वीरां द्राग् आरवीयाः समरभुवि नृणामङ्गरक्षानिमग्नाः ।

* नलास्त्राणि—बन्दुक् इति भाषा । चतुर्भिर्दशभिः संख्यावन्तः—*i.e.*, चतुर्दशसंख्यकाः देहरचक-
 पुरुषा इत्यर्थः । रङ्गभूमिं—सभामण्डपम् ।

† तेषामनु—तेषां पश्चात् ; “पश्चात्सादृश्योरनु” इत्यमरः । अन्यत्सुगमम् ।

‡ वंशदण्डोपरौत्यादि—“Two men armed with sword and shield, striding aloft
 on stilts some ten feet high.” चर्म—Shield. तस्मिन् दण्डायमानाः—तस्मिन्—
 पूर्वश्लोकीको रथे इत्यर्थः ।

तेषामेषां करालं विद्यतमथ तथा प्रेक्षणं प्रेक्ष्य सर्वे
के के नासञ्च भीता यदनु गिरिसमं हस्तिमल्लत्रयञ्च * ॥ ४९ ॥
तस्मिन् वाद्यं प्रकाण्डं दशमितपुरुषैस्ताडितं यस्य भाण्डं
सूङ्गाणां धावितानां शतमपि च नृणां संख्यया सप्ततिञ्च ।
तत्पश्चात् हस्तिमल्ले कतिपयपुरुषास्तोऽपि मल्लाः समासन्
इत्येषा कच्छभूपस्य च समरकथा या च दृष्टा मया प्राक् ॥५०
एकं “सेरे”ति नाम्ना प्रथितमथ तथा राज्यमन्यत् “मुक्काल्ला”
ते द्वे क्षुद्रे च राज्ये जगति निवसतामारवान्तःप्रदेशे ।
तस्मैन्यान्यश्वसङ्घैरनलनलधराण्येत्य रङ्गप्रदेशं
चक्रुर्दुर्पेण सर्पं, पुनरपि ननृतुर्वाद्यतालैरुदारैः † ॥ ५१ ॥
चतुःषष्टीर्यष्टीः पृथगिह भटानामथ वराः
भ्रमन्तो घूर्णन्तः पुनरपि पतन्तो विदधिरे ।
रणे निग्रोवाद्यैर्न च रणकथा, केवलममी
जनाङ्गे विन्यस्तं सुखमुखमकार्षुञ्च हसितैः ‡ ॥ ५२ ॥

* हाविंशदित्यादि—हाविंशत्संख्याकारवदेशीयवीराः (The Arabs) अगुस्तत्र । यदनु इत्यादि
—येषामनु पश्चात् हस्तित्रयम् आसीदिति शेषः ।

† सेर-मुक्काल्लादेशानां (Sher and Mukalla) रणसज्जां कथयति (५१-५२) । आरवान्तः-
प्रदेशे—Sher and Mukalla are two provinces in Arabia. अनलनलानि—
कामानानि, guns and canons. निवसताम्—जनानामित्यर्थः, सन्वसे षष्ठी ।

‡ निग्रोवाद्यैः—The African Negroes. सुखस्य सुखं जनाङ्गे विन्यस्तम् अकार्षुः, तद्वद्वां सर्वं
सुखिनः ह्यास्मत्तयञ्च वभूवुरित्यर्थः (Humorously said) ।

महोत्सवराज्यात् ददर्शाथ सैन्यं
प्रदृष्टं रणे यस्य किञ्चिन्न दैन्यम् ।
दृष्टं नीलवस्त्रैस्तुरङ्गासनन्तत्

विजेतुं महोत्सवमण्डलं किं समुद्यत् ? * ॥ ५३ ॥

जुनागड़नबाबतो विविधसैन्यमासीन्मुखं
यदीयविकृतं मुखं भयमदात् जनायोन्मुखम्† ।
ततश्च वरदेश्वरान्पवराच्च सेनाघटा
गतिं व्यरक्षयद्रणे परिविभातशौर्यच्छटा‡ ॥ ५४ ॥
सुवर्णरजतीकृतं तदपि तस्य यानद्वयं
विनापि वचनव्ययं वदति राजरिक्थव्ययम् ।
न यानमपरं पुनः क्वचिद्भूच्च यानोपमं§
सुवर्णमयमद्भुतं प्रथयति स्म चित्तभ्रमम् ॥ ५५ ॥
यद्वाहितं बलधरैरनडुत्पतङ्गै-
राजादरेण विलसन्मणिरत्नसङ्गैः ।

* महोत्सवराज्ये (Mysore) रणसञ्ज्ञायुल्लिख्यते अनेन । ददर्श—लोक इति शेषः ।

† श्रीकाञ्चन जुनागड़ोत्सवपतेः (Junágarh) रणसञ्ज्ञां कथयति ।

‡ अपराद्धादारभ्य वरदाधिपते (Baroda) रणसञ्ज्ञां वर्णयति (५४-५७) । "The Baroda section was noteworthy for the gold and silver guns on gilded and silvered carts drawn by bullocks."

§ तदयानम् उपमा यस्य ; ईदृशमपरं यानं कुत्रापि नासीदित्यर्थः ।

यस्मिन् सुवर्णरचितञ्च नलस्य शस्त्रं *

यद्वाहकोऽपि विलसत्परमञ्च वस्त्रम् ॥ ५६ ॥

(युग्मकम् ।)

कामानसञ्जकनलः कनकावदात-

स्तस्मिन् प्रसुप्त इव चास्तरो विभातः ।

मानञ्च सर्व्वनृपतेर्मुखतः प्रपद्य

योऽभीक्षितो रणमुखे प्रवभूव सद्यः ॥ ५७ ॥

बोम्बाय्प्रेशिडेन्सेर्नृपतिगणभटावेक्षणात् द्रागधस्ता-
दासौन्मध्यप्रदेशस्य च मनुजपतेः सैन्यसन्दर्शनं प्राक् ।

सर्व्वग्रे सिन्धियायाः समजनि नृपतेरागमः सैनिकानां

रौष्यैर्वस्त्रैस्तुरङ्गाः परिषदि च गता वाहका नीलवस्त्रैः† ॥ ५८ ॥

तत्पश्चात् होलकारात् युगलशरमितैर्वाजिभिः सज्जिताङ्गै-
रिन्लिश्वाद्यैरनेकैर्मुखरितमभवत्तन्मदःस्थानमुच्चैः ।

दीला स्कन्धे च लोला कनकविरचिता सज्जिता वाहकानां

गात्रेऽप्युच्चैर्भटानां हरिगतवपुषां चर्मवर्मच्छटा च‡ ॥ ५९ ॥

रेवाख्यान्नीवृतोऽगात्कटकशतमथ भ्राजमानं सुवर्णै-

स्तस्मादेको रथोऽपि द्वितलपरिचितो, यस्य चूडाऽष्टसंख्या ।

* नलस्य शस्त्रम्—नालिकास्त्रम् (Canon) ।

† मध्यप्रदेशीय-(Central India)-रणसज्जाप्रदर्शनी समदशझोकैः कथ्यते । तत्रादौ सिन्धियायाः (Seindhia of Gwalior) नृपतेः रणसज्जावर्णनं करोति ।

‡ होलकारनृपतेः (The Holkar of Indore) रणसज्जां वर्णयति अनेन झोकैः । हरिगतवपुषां —अत्रारोहिणामित्यर्थः । दीला छटा च—इत्युभयत्र प्रादुर्बभूवति शेषः ।

दोलाश्रेणी च तस्यां समरभुवि बभौ वेषिता वाद्यभाण्डैः
 शोभाया बह्वरण्यं जनमुखकुसुमं कार्जनस्याग्रतोऽभूत्*॥६०॥
 तस्मिन् तुङ्गे तरङ्गे खनिजमणिरुचां, हस्तिपृष्ठे नृदृष्टे
 सैकासीत् स्वर्णखटा गरुडमणिरिव,† व्याघ्र एकश्च मूर्द्ध्नि ।
 यस्मिन् भेरी पताका ध्वजमपि च तथा वाद्यक्रुद्धाद्यभाण्डं
 तत्पञ्चादन्यसैन्यं, तदनु तनुतरास्ते पुनर्हस्तिवर्गाः ॥ ६१ ॥
 पञ्चादेको रथोऽपि द्वितलपथगतश्चित्रशय्यादिसज्जः,
 स्वर्णाद्या यद्गवाक्षाः कुसुमकलिकुलैः कोणवन्तो महान्तः ।
 मूर्त्तीनां मानवीनां पटगतवपुषां मेखलाशोभितानां
 सादृश्यं प्रोद्ब्रहन्तः कविभणितिमुखाद्दूरतो ये विभ्रान्तिः‡ ॥६२॥

विचित्रभूषाऽद्भुतभासमुच्चयः

शतं शतं सैन्यगणाः पदातयः ।

जजृम्भिरेऽस्मिन् भटरत्नसङ्करे

पुनः पुनश्चैव नवप्रभाधरे ॥ ६३ ॥

द्वयं रथस्याद्भुतचारुदर्शनं

चकार पञ्चात्सहसा पदार्पणम् ।

* रेवाधिपतेः (Rewa) रणसज्जां कथयति (६०-६६) ।

† गरुडमणिः—Emerald.

‡ कविभणितौत्यादि—i.e. Which defies description. ये—गवाक्षा इति यावत् । पटगत-
 वपुषाम्—वस्त्रोपरि सूत्रकार्येषु विरचितानामित्यर्थः ।

उदीरितं यच्छकटेति संज्ञया
 सुकारुणाऽकारि च यत्सुशिञ्जया ॥ ६४ ॥
 ततोऽप्यधावत् खलु दन्तिनां दश
 श्रुतं पुरैषाञ्च जनैर्दृष्टदृशः ।
 बह्वप्रकारं तुरगप्रदर्शनं
 हठाद्भूत्सूर्जनृनेचकर्षणम् ॥ ६५ ॥
 एकच तस्मिन् लघुहस्तिपृष्ठे
 कुमार एकः शुशुभे नृदृष्टे ।
 निरीक्ष्य तं वाक्कुसुमस्य वर्षं
 सर्वं प्रचक्रुः सहसा सहर्षम् * ॥ ६६ ॥
 अर्चति नाम्नाऽस्त्ययमल्पदेश-
 स्तद्राजतस्तादृशयुद्धवशः ।
 'आश्चर्यमाश्चर्यमिदं' जनानां
 जातो रवोऽभूच्च ससैनिकानाम्† ॥ ६७ ॥
 विभञ्च रत्नकवचं करिराजराजः
 कुञ्जे नृणां मरकतास्तरणो रराज ।

* "The baby elephant which made its little sensation in the State-Entry, repeated its success amid loud plaudits."

† अर्वाधिराजस्य (Orcha) रत्नसन्नां वर्णयति (६७-७२) ।

कर्णोऽस्य कुण्डलमलङ्कुरुते स्म गात्रं
 यो दन्तिनां विजयते स्म सुभाग्यपात्रम् ॥ ६८ ॥
 दृष्टो बभौ समरसौमिन् गिरेः समानः
 स्वर्गेश्वरस्य स करीव विराजमानः ।
 अर्च्चाधिराजवरकुञ्जरकुञ्जरस्य *
 भषा तुलां न भजते भुवनेषु यस्य ॥ ६९ ॥
 सौवर्णशृङ्खलमुपास्य च तस्य पादं
 लोकान्तिकं पतदियाय जनो विषादम् ।
 सौवर्णनूपुरघटाऽस्य पदे सरावा
 यस्मिंस्तता रजतमण्डलजाश्च भावाः† ॥ ७० ॥
 अत्रैव लोकशशिनां मिलिते च हृष्टे
 कुम्भीर एक उदियाय सुवर्णखटुं ।
 अर्च्चाधिराजकुलचिह्नमिदं गजेऽस्मिन्
 जिह्वा च यस्य चपला ज्वलति स्म तस्मिन्‡ ॥ ७१ ॥

* अस्मिन्कुञ्जरशब्दः प्रायस्त्ववाचकः । “सुररूपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” इति कोषः ।

† अस्य पूर्वोक्तगजस्य पादमुपास्य सौवर्णशृङ्खलं कर्तुं, लोकान्तिकं पतत् बभूव; सदःस्वजनानां समीपे शृङ्खलधारी गजः उपससार इत्यर्थः । ततो हि जनः विषादम् इयाय प्राप, भयादिति शेषः । रज एव रावः, स्वार्थिकः अण् । यस्मिन्—पदे इत्यर्थः ।

‡ “Orcha’s fish-head emblem with wagging crimson tongue being a great success.”

दोलान्तरे करिवरे नवजातरूपे
 रेजे कविद्वयमपि ज्वलनस्वरूपे ।
 रङ्गाङ्गनेऽपि रणरङ्गकरा न चात्ता
 विख्यायते स्म भुवि येन शुभेति वात्ता * ॥ ७२ ॥
 ततो दातिया-धार-साम्धार-राज्यात्
 तथा चारखारेगंडान्नारसिंहात् ।
 गडाद्राजपूर्वाद्दहो सैन्यराजिः
 पृथग्वेशभूषावलीभिर्यराजि† ॥ ७३ ॥
 एको गजश्च रुरुचे किल दातियातः
 भूपं ननाम शिरसा, वपुषा विभातः ।
 उत्तोल्य पादयुगलं स ततश्च शुण्डं
 रत्नच्छटाशतविदीपितनीलतुण्डम्‡ ॥ ७४ ॥
 राजगडहस्तिवरपृष्ठशकटोपरि-
 खर्णतरुसीन्नि शतधाम्नि करिसुन्दरी ।
 क्षोभयति सा स्म भुवि दन्तिगणकामदा
 हस्तिनिकरानिव सुरूपशतसम्पदा ॥ ७५ ॥

* कविद्वयम्—Two Royal Bards. येन—कविद्वयेनेति यावत्. शुभेति वात्ता—रणजयगौतिः ।

† Dātīā, Dhār, Sāmthār, Chārkhāri, Rājgar, Narasinhgarh—these are all Central India States which participated in the procession.

‡ "Dātīā had a dancing elephant whose performance in front of the dāis gave immense delight." भूपम्—i.e. कार्ज्वनम् ।

एकस्ततो जयपुराद्दृशेऽथ दन्ती,
 स्कन्धे वहन् स रुरुचे रणवैजयन्तीः ।
 पञ्चाच्च वाजि-गज-वर्णितसैन्यशोभा
 प्रादुर्भव परितो नयनप्रलोभा * ॥ ७६ ॥
 शिरोदेशे कृष्णायसरुचिक्रिरीटानि विदधत्
 तथाङ्गे वर्णाणि च्छुरितशतरङ्गीनि युगपत् ।
 सदर्पं संसर्पत्परिषदि, बिकानीरनृपते-
 र्बभौ दृष्टं सर्वैस्तदिह नितरामुद्रकटकम्† ॥ ७७ ॥
 आलोयारनृपस्य चित्रमुदभूत्सिंहासनस्थान्तिके
 वाजिक्रीडनमङ्घ्रिभङ्गिसचिरं तन्मण्डपाभ्यन्तरे ।
 एकञ्चैव रथोऽपि तत्र दृशे, यो तुद्यमानः शनै-
 र्मातङ्गैर्बलदृप्तनीलवपुषा विस्माययद्विर्जनान‡ ॥ ७८ ॥

* सन्धति षड्भिः स्त्रीभिः राजपुतनाख्यप्रदेशीय-(Rājputanā-states)-रणसज्जां कथयति ; तत्रादौ जयपुराधिपतेः रणसज्जामितेन वर्णयति । वाजिगजैत्यादि—64 men in chain-armor, 5 horses and 3 elephants were most conspicuous from *Jeypur*.

† अनेन बिकानीरनृपतेः (Bikānir) रणसज्जां वर्णयति । “50 Camel sowers in armour from *Bikānir* were vastly admired.” तत्—प्रसिद्धार्थे । परिषदि—तत्र सभामण्डपे । तथा अङ्गेऽपि वर्णाणि विदधत् इत्यन्वयः । “पिण्डं कालायसमयसौ”त्यमरः ।

‡ आलोयारनृपतेः रणसज्जां कथयति (७८-७९) । “*Alwar's* elephant-car (रथः) was an enormous affair, drawn by four huge animals in chain armour.” “Two of *Alwar's* horses gave a cunning exhibition of hind-leg performances before the Viceregal chairs,” विस्माययति;—*Vide* पाणिनिः १।२।६८ ।

लौहैः कृतं तत्करिणाञ्च वर्म्यं
 प्रपश्यतां हृद्गमभूच्च शर्म्यं ।
 इराजिवाद्येन च तेन तेन
 न विस्मिताः कोऽत्र बभूस्ततेन ? ॥ ७६ ॥

(युग्मकम् ।)

बुन्दीतो दृष्टशुर्मटान् बह्विधैरुद्वैर्गजैर्घोटकै-
 र्वाद्यैश्चापि जना दृहह्वनघटारावस्वभावध्वनीन् ।
 गङ्गाग्मःकलसीं वहंश्च पुरुषो गन्धर्व्वपृष्ठासने
 कञ्चित् सैन्यगणे रराज वपुषा विद्योतयन् वाहिनीम्* ॥८०॥
 कोटा कोटिरुचिं ततान सदसि स्काट्लण्डवाद्यादिभिः
 साहेबा अपि यां निरीक्ष्य जहसुः सर्व्वे च तेऽन्ये जनाः ।
 नागासैन्यमनन्यविक्रमतया ख्यातञ्च भूमण्डले
 दृष्टं तत्र निरातपत्रमभयं स्कन्धे वहत्केतनम्† ॥ ८१ ॥
 ब्रह्माख्याद्दृष्टशुर्मगेन्द्रकटकान् भूषादिविद्योतितान्
 वंशोष्णीषधरानयःशकटगान् स्वर्णादिदोलान्वितान् ।
 तस्मिन्नुच्चकुतूहले करिगले सैन्यस्थले चोज्ज्वले
 घण्टाठन्ठनमुद्बभौ च मधुरं कुत्रापि यन्नेदृशम्‡ ॥ ८२ ॥

* This refers to the horsemen of *Bumli* with the Chief's Ganges water.

† "In the *Kotá*-section the most remarkable feature was half-a-dozen *Nágás* or military ascetics." स्काट्लण्डवाद्यादिभिः—The famous Scottish Bag-pipes.

‡ ब्रह्मदेशीयराजसत्त्वां कथयत्यनेन । The *Shuns* (in *Burma*) provided a fascinating

काशीराजभटास्ततः समगमन्, चित्रो यदाङ्गुली-
बह्वङ्गो बद्धकेतनो बद्धजनो बह्वासनप्रेक्षणः ।
वंशीवाद्यघटा च, सापि मधुरा न क्वापि चैतादृशी
याता श्रोत्रपुटे, निपीय भुवि यां सर्वं सदो विस्मितम्* ॥८३॥

टेरीतोऽप्यथ वीरभूमिबलयात्पञ्जाबभूमभृतां
शीताद्रेरनुगह्वरात् दृष्टशिरे सैन्यान्वगण्यानि च* ।
सैन्यानि प्रबभुर्वभौ च रणभूमिन्दोरनामादितः
कामं योधपुराच्च युद्धकुशला रेजुः शिखानां गणाः* ॥ ८४ ॥
लोहारोश्च तथा ततो दृष्टशिरे टङ्कात् गडात् कृष्णतो-
भालोयारमहापुरात्प्रचलिताः केचित् फरिदूकोटतः ।
शोभा हेमरुचा बभूव करिणां हारैरुदारैर्वरै-
रश्वानामपि तद्देव महती हेमादिरज्जूद्भवाः* ॥ ८५ ॥

(युग्मकम् ३)

काष्ठां तत्र रणश्रियां भटचयैस्तैर्दन्तिभिस्तैर्हयैः

पस्पर्शार्थबलैर्विजित्य सकलं द्राक् पातियालेश्वरः ।

variation with their extraordinary head-dress and sun-shades and the richly blended colours of their dresses." टन्ठनमिति—Onomatopoeic word.

काशीनरपतेः (Benares) रणसज्जां वर्णयत्यनेन । निपीय—शुला ।

श्रीकाञ्चनं ततः पञ्जाबप्रदेशीय-(The Punjab-states)-रणसज्जां किञ्चित्कथयति । टेरी—Tehri. दृष्टशिरे—जनैः इति शेषः ।

श्रीकसापराज्जेन सिखप्रदेशीय-(The Sikh-states)-रणसज्जां बह्वङ्गुलीं चारभते । भिन्दोर-नामादितः—i.e. Jhind and Nábhá. योधपुरात्—i.e. Jodhpur.

तामेव सिखप्रदेशीयरणसज्जामनेनापि श्लोकेन स्फुटयति । Loháru, Tonk, Kishengarh, Jhálwár and Faridkot—these are all Sikh-states.

काश्मीरस्य नृपोऽपि कृत्रिममुखभ्राजिष्णुलामादिभिः

केश्याहमकारयत् रणभुवो नृत्यादिवेगव्रजैः* ॥ ८६ ॥

एते† मिथः सुमश्रुरैश्च तथा विशालै-

रङ्गस्थले ननृतुरेव च वाद्यतालैः ।

उल्लङ्घ्य रज्जुमपि दीर्घतरां सुवर्णा-

नत्वा नृपं स्वशिविरं ययुरुच्चकर्णाः ॥ ८७ ॥

(युग्मकम् ।)

एषैव तत्र खलु भारतभूप्रभूणां

सज्जा रणस्य कथिता विलसद्गुणानाम् ।

इंराजराजरणखेलनपर्वं सर्वं

सङ्कीर्तये दमितशत्रुसमूहगर्वम्‡ ॥ ८८ ॥

सज्जाख्या राजकीर्तिः समररसघटां नाटयन्ती नवम्याम्

अष्टाहे जानुयारेरजनि गुरुदिने प्रान्तरे दिङ्निभूम्याम् ।

हाभ्यां पातियालेवरस्य (Patialá), काश्मीरराजस्य (Kásmír) च रणसज्जां वर्णयति ।
“The Sikh-states were remarkable for the perfect condition of their men and animals; this is still more true of Patiala; Patiala's contingent was almost the finest of the entire show.” “Indescribable figures of Kashmiri dancing musicians wearing masks of demonic design were remarkable.” काष्ठाम्—पराडाष्टाम्, अतिशयिता शोभाम् ।

एते—पूर्वस्त्रीकीर्ताः कृत्रिममुखधारिणः लामादय इत्यर्थः ।

अधुना इराजसैन्यानां रणसज्जां (THE REVIEW OF TROOPS) कथयति (८७-८८) ।
“On the 8th January, a Grand Review of the whole body of troops assembled was held on a level plain in the vicinity of the Camps. There were present about 34,000 troops of all ranks under H. E. The Commander-in-chief.”

यत्नाभूत् स्तम्भ एको नरपतिरचितः केतनाङ्गुलीतो *
 दाम्ना भूषावलीनां रथ इव चमरीपुच्छतन्तूपवीतः ॥ ८६ ॥
 घण्टानृत्यञ्च तस्मिन् व्यरचयदभितोऽवेतनो विश्ववायु-
 र्हस्तेनेवाजुहाव क्षितिनगरजनं वैजयन्तीपटेन ।
 सर्वाः सेनाश्च तत्र प्रतिनिधिमभितोऽभ्यन्तरे भक्तिभावा-
 दागत्यागत्य शश्वत्परिणतशिरसा म्भेमुरेन प्रणेमुः† ॥ ८७ ॥
 चञ्चुङ्गाकिरीटद्रुतगतिरभसोद्विक्तरक्तच्छवीना-
 मेकत्वापातवेगध्वनितदशदिशामश्वपृष्ठे चमूनाम् ।
 कामानानाञ्च तद्दृष्टवतवपुष्पां, तत्र पादातनूणां
 यश्यन्तो दर्पसर्पानपि च जनगणा विस्मिताः के न जाताः? ‡
 ॥ ८९ ॥
 राजादेरर्थयोगात् बृटिशपदनताः सैनिकाः केचिदन्ये
 येषामग्रे प्रतस्थे रसनटनपटुः पातियालेश्वरादिः ।

* स्तम्भ एवः—Refers to the Flag-post or the Grand-stand on which the Royal Standard hung, before which, line after line of horse, foot, artillery filed. मानरे—i.e. On the Review-ground (vide Stanza 26, Canto II).

† All the troops while marched past, saluted the flag, and His Excellency the Viceroy. आजुहाव—स्वर्गाधीभावान्नात्रात्मनेपदम् ।

‡ "Those who saw the review will never forget the Gallery of picturesque and stirring pictures it presented." 'दर्पसर्पा'नित्यस्य पदस्य—अथपृष्ठस्य-चमूनां, कामानानां, पादातनूणां—इति प्रत्येकमन्वयः । आपातः—परिपतनं, धावनमित्यर्थः । दृष्टवतवपुष्पां—दृष्टव्ये स्थापितानाम् ।

येषां संख्यैव नासीत्, समरभुवि पुनः साहसोज्ज्वलितानां
तेषां कैवाळ वाक्ती? विलिखितमपि किं? का कथा वर्णनीया?#
॥ ६२ ॥

“पलो”नाम्नी क्रीडा समरसदृशी कौतुकमयी

सदा विख्याता या सुखशतमुपेता निजगुणैः ।

समारब्धा साऽभून्वमहनवाहोऽद्भुततरा

यदीक्षायामस्यामहमहमिकां नेयुरथ के ?† ॥ ६३ ॥

ससज्जं तत्पक्षद्वयमिह मनोमोदमदघात्—

पुरालोयारास्ते धृतपरिकरा योधपुरिभिः ।

परः पक्षस्तस्या—मणिपुरभटेनैव सहिता

विलोचीस्थानस्था दृढवसनकच्छा भुवि बभुः‡ ॥ ६४ ॥

This stanza describes the review of the “Imperial Service Troops,” who filed past in alphabetical order. “The contingents from Alwar, Bhupal, Bikanir, Gwalior, Jhind, Nabha, Patiala and Sirmur were led past by their chiefs or other members of the ruling family.” पातिशलिचरादिः— Compare :—“At their head their boy chief, the eleven years old Mahara- raja, clothed in samite and pearls of great price, bearing himself with surprising dignity.”—*Englishman*. राजादिः—भारतीयदृषायाम् । सैनिकाः— समवेतार्थेद्योतनत्वात्पुंलिङ्गता ।

शेषदिवसे सम्पादितां “पलो”नाम्नी क्रीडा (THE POLO-TOURNAMENTS) किञ्चि- दपि कथयति (६३—१०३) । “Enormous crowds of spectators assembled this afternoon (Jan.9) to witness the last series of Games on the Polo-ground.” “For the first time in Indian history might be seen on the same ground the Game of Polo, as still played in the remote mountain states of Hanza and Nagar on one side of India and Manipur on the other, and as borrowed from them and developed by the English.”—*Despatch of 12th June 1903*.

तत्रादौ हाथी क्रीडायाः परापरपक्षान् निर्दिशति (६४-६५) । “Four games were in

इह क्षेत्रे भूयः प्रणयनिरतः कुर्वन्परः
 पुरा गिल्लिट्वासी हयशिरसि पक्षोऽयमपरः ।
 जनानामानन्दं मनसि सृजता चित्रलभुवा
 नृणां सार्द्धं, येनाविरभवत्सौ क्रीडनयुवा * ॥ ६५ ॥
 अहो धावन् घूर्णन् दिशि दिशि सरङ्गं स्वयमतन्
 तदालोयाराणामधिपतिरपि श्रीमति हये ।
 विपक्षे सङ्गोभं, महति निजपक्षे जयमुदं,
 जनानामौत्सुक्यं हृदि च, जनयामास युगपत्† ॥ ६६ ॥
 जयादालोयारा मिलितवपुषो योधपुरिभिः
 समाजगमुर्हर्षध्वनिमथ चलल्लोहगुटिकाः ।
 इयं क्रीडा क्रीडामनयदपरेषां हृदि पुरा
 विपक्षाणां पक्षः स च समरदक्षोऽपि न जयी† ॥ ६७ ॥
 (युगकम् ।)

progress, namely :—(1) Polo, between Manipuri teams and Baluch teams ; (2) Polo, Chitral vs. Gilgit ; and (3) the final in the international Polo between Alwar and Jodhpur ; and (4) Football.”—*Englishman*.

* अयं क्रीडनयुवा युवकजनीचिक्क्रीडिति यावत् आविरभवत्तदुर्ध्वभावित्यर्थः । चित्रलभुवा—चित्रलपदेशः सूर्जन्यास्थानं यस्य तेन । नृणिति जातावैकवचनम् ।

† पक्षान् निर्दिश्याधुना तामिव क्रीडां वर्णयति । तत्रादौ हाश्यामालोयारीयपुराणां क्रीडा वर्णते । The International Polo-tournament was won by the Alwar-team. “Alwar won easily by 7 Goals and 5 Subsidiaries, the Maharaja of Alwar playing brilliantly.”—*Englishman*. विपक्षाणां पक्षः—i.e. योधपुरीयः पक्षः ।

अहो ! ह्रस्वा वीरा मणिपुरभुवः कुर्हन्बुधा
निषङ्गाद्यैर्युक्ता लघुलघुतुरङ्गोल्पतनवः ।
तुरङ्गास्तदाहा इयमपि पुनर्वा मनवपुः
कृतास्फालं सालङ्कृतमनयदाक्रीडनपदम् * ॥ ६८ ॥
मलोक्रीडासृष्टिं प्रथममिव ते संव्यरचयन्
'जनाः कोऽमी'त्येवं ध्वनिमुपगता विस्मयपरैः ।
जनानन्दं चक्रुः परबलजयं ते च विदधु-
र्भ्रमन्तः स्वैर्गैर्घवलतरघूलीघवल्लिताः † ॥ ६९ ॥

साहाय्यं वावलम्बं समरभुवि ह्यारोहणादिक्रियायां
नेमे सम्प्रार्थयन्ते रणमुखमुखराः सिंहदर्पं दधानाः ।
ह्रस्वा देहेन सत्यं रणशिरसि पुनर्विक्रमैर्दीर्घदीर्घाः
स्वाकारैर्नैव कार्यं फलति, फलति तत्केवलं विक्रमेण ॥१००॥
(विशेषकम् ।)

* विभिः मणिपुरीकपुरुषाणां क्रीडा वर्यते । "The Manipuris played the game 6 a side. The players made a pretty sight and played a good fast game in spite of the *small size* of their ponies." तदाहाः—अचारोहिषः ; कर्मणश्च ।

† "The Manipuris may be said to be the *originators* of the game of polo. They are awfully smart and swift players." Vile also the extract from the Govt. of India's Despatch given under stanza 93.

‡ The peculiarity of the Manipuri game was the pigmy ponies and their pigmy riders in *Dhoti riding without saddle* of any sort.

विलेखाचिन्नाङ्गैः सिचयनिचयैश्चन्तवपुषो
मुदा येऽल्पीयस्यां भुवि तुरगरङ्गे द्रुतरयाः ।

विलोचीस्थानस्था उडव इव शुक्लद्युतिधरा

नरा वीरा धीराद्यतय इह ते ते रुचिरे* ॥ १०१ ॥

शीर्षं तेषाञ्च तुङ्गं शिखरिशिखरवत् डिम्बवच्चापि गोलं

केशा हस्तद्वयादप्युपरि ददृशिरे व्यायता लम्बिताञ्च ।

तेषूपणीषाञ्च तावत्कतिपयशिरसि स्थानमासाद्य तुङ्गे

ग्राव्णां चित्रामभिख्यामिव परिविदधुर्दीर्घवल्लीघटाभिः ॥१०२॥

(युग्मकम् ।)

एतन्मूर्ध्वमदर्शि सर्वमनुजैः श्रीकार्ज्जनानुग्रहात्

तदृष्टं, भुवि यन्न दृष्टमभवत् कुत्रापि केनापि च† ।

जातं प्राक् च निवेदनं प्रतिजनं, दत्तं समामन्त्रणं,

सिद्धं तेन परस्परप्रणयभाक् सम्मेलनं खेलनम् ॥ १०३ ॥

* हास्यां विलोचीस्थानीयपुरुषाणां चित्रलपुरीयाणाञ्च क्रीडा वर्धते । The Beluchis, in their long flowing garments, with their wild looks, riding unkempt Beluch ponies which rivalled in speed and dash any of the ponies used by the Europeans, were really a sight to see. अल्पीयस्यां भुवि—“Chitral and Gilgit teams played a match on a curious narrow ground. The players 6 on each side showed great skill, their ponies galloped well and showed wonderful staying power.”

† This line speaks of the combined magnificence and variety of display which brought together, in their national dresses or garbs of state, figures widely separated by race and residence.

एवं सान्ध्यासभास्थले कतिपये मानादथाह्वानिता
राजानो विविधैः सुवर्णफलकैर्लब्धप्रसादा बभुः ।
लेभे काममुपाधिरत्नममलं यस्मिन् निजामेश्वरः
कैः कैस्त्रैरपि सार्द्धमृद्धविभवैः शेषे दिने शोभने * ॥ १०४ ॥

पर्व्वेति दिल्लीग्रामिह सर्व्वतोमुखं

सुखं वितन्वत् पुनरप्यवाङ्मुखम् ।

चन्द्रो यथा हेमगिरेर्विभागतः

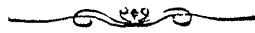
समाप्तिविश्रान्तिसुखं समागतः ॥ १०५ ॥

एतद्विद्विमहोत्सवस्य चरितं प्रव्याहृतं स्थूलतो
दिङ्मात्रं, न हि शक्यते खलु मया वक्तुञ्च सम्यक्तया ।
यच्चोक्तं यदि तत्र सम्भवति मे दोषस्तथाऽसङ्गति-
स्तत्तन्तव्यमनुग्रहैर्बुधवरैर्यैः प्रव्रजेत् स स्वलेत् ॥ १०६ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये दिव्यमहोत्सवे खण्डकाव्ये अग्निक्वीडादि-
विविधमहोत्सवाङ्कत्यवर्णनी नाम पञ्चमः सर्गः ।

This stanza refers to the EVENING PARTY given by His Excellency to the Ruling Chiefs on the evening of the 9th January, at the Viceroy's Camp. "On this occasion an investiture was held at which H. R. H. the Duke of Connaught invested the Nizam of Hyderabad with the grand cross of the order of the Bath and the Maharaja of Kolhapur with the grand cross of the Royal Victorian order." सुवर्णफलकैः—H. R. H. also presented gold-medals to various Chiefs, who had attended His Majesty's coronation in England.

पुनरपि यथासुखमभवदिति शेषः । पर्व्वे—दिव्यमहोत्सवः ।

षष्ठः सर्गः ।

आसीत्पूर्वमियं हि भारतधरा सन्नेच्छहनाकरा
प्राच्यास्तां प्रतिपेदिरे विदधिरे प्रागार्यवंश्या नराः ।
वंशे चापि युधिष्ठिरस्य नृपतेर्ध्वंसङ्गते कालतः
सा हिन्दोः करगा, ततश्च परगा, किञ्चित्तदुक्तिं ब्रुवे * ॥१॥
आरावल्लीशिखरिशिखरं पश्चिमे दिग्विभागे
पूर्वे यस्याः शमनभगिनी निम्नगा सूर्यपुत्री ।

द्विनिर्गर्थाः प्राचीनेतिहासं (Past brief history of Delhi) प्रकीर्ति । सन्नेच्छहनाकराः—
Refer to the earliest inhabitants of the country, called the aborigines,
as well as to the Scythians or Tartars who had also begun to move
into India before the dawn of history. प्राच्या आर्यवंश्याः—*i.e.* The Aryan
race who came into India in pre-historic times. हिन्दोः—*i.e.* of the
Hindus, such as the Rájputs ; ततश्च परगा—Refers to the Musalmáns
and the English.

हिन्दूनां या चिरपरिचिता सर्वभूसार्वभौमा
या चासीत्प्राक् नृपतिनगरी प्रेमदा राजराजेः* ॥ २ ॥
सैषा दिल्ली दृढतरदृषन्मेखलावेष्टनाद्या
गुर्व्वा यस्या भुवि सुधमया विस्मयन्ते धनाद्याः ।
भूपानां या द्रविणमहतामुत्सवादेर्विधात्री
शोभास्त्रिभिः खचितवपुषो मन्दिरादेश्च पात्री† ॥ ३ ॥
आसीत् यस्यां विजितभुवनं पाण्डुवं राजसूयं
भूपा यस्मिन् विष्टतबलयो वारिता द्वारि तस्युः ।
यस्यासन्ने विलसितमभूत् भारतं युद्धकाण्डं
शून्यीभूतं नृपतिनगरं यत्र भूपैरकाण्डम्‡ ॥ ४ ॥
आस्टेरियमुत्तमेव वनिता नित्यं पुराणी नवा
या पूर्वं मणिरत्नकाञ्चनवती राज्ञां स्म राजायते ।
इन्द्रप्रस्थमुखे च राजनगरे काले विलुप्तं गते
तत्कङ्कालमयेष्टकां विदधती या शोचनीयाऽभवत्§ ॥ ५ ॥

- * दिल्लीनगर्याः सङ्घिनैतिवर्णनं कथयितुं तस्या चवस्थानं सूचयति । “Delhi occupies a broad plain bounded by the river Jumna on the east, the northernmost spur of the great Aravelli range of mountains on the west.” नृपतिनगरी—राजधानीत्यर्थः ।
- † प्राचीनकालादारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तं दिल्ली इतिहासं सङ्क्षेपेण वर्णयितुम् आरभ्यते (२—४६) । “This historic plain (i.e. Delhi) since Hindu-times has been thought to be peculiarly favourable for the erection of a great city.”
- ‡ द्वाभ्यां कुरु-पाण्डवयुद्धादिकं कथयति ।
- § राजायते—राज्ञीय चाचरति इति क्यङ्, “क्वङ् मानिनीय” इत्यनेन पुंल्लापः, लक्ष्मीपथः । -तत्-

बौद्धानां या स्मृतिशतमयीं भूभृतां स्तम्भशोभा-
 मद्याप्युच्चैर्वहति तिमिरग्रस्तपूर्व्वेतिहासा ।
 काले पञ्चादियमधिगता राजपुत्राख्यभूपान्
 कीर्त्तिं तेषां प्रथयति चिरं मन्दिरैश्चिह्नशेषैः * ॥ ६ ॥
 स्तम्भो यस्यां लसति यमुनावेगदृष्टस्तथैको
 हिन्दूद्वतः स, कुतुब-मिनर्-ख्यातिमानप्यधस्तात् ।
 चूडा यस्य स्पृशति गगनं, यच्च दीर्घोऽप्यनर्घ्यः,
 पृथ्वीराजक्षितिपरचितः किंवदन्तीति यस्य ॥ ७ ॥

कडालेत्यादि—“The ruins of *Hastinapur* are pointed out 57 miles north-east of Delhi, at this day.”—*W. W. Hunter*.

दिल्लिमहोत्सवः शेषहिन्दुवपतीनां किञ्चिद्विवरणं ददाति । “The authentic history of Delhi can hardly be said to begin before the end of the 12th Century A. D.” “It is supposed by Cunningham and others that the original Delhi was built by Ananga Pál II. of Tamar Rajput tribe, which was overthrown by another Rajput tribe, the Chauhans, in the middle of the 12th century.”—*Keene's Handbook of Delhi*. बौद्धानामित्यादि—There are still an Edict of Aśoka at Delhi and other Buddhist temples. राजपुत्राख्यभूपान्—The Rájputs.

“The Chauhán Rajputs, after a reign of 40 years, were overthrown by the Musalmáns under Mahammad of Ghor and his general Kutab-ud-din in 1193 Prithviráj was the last of the *Chauhán Dynasty*.” स्तम्भः—Refers to the *Iron-pillar* that stands in the quadrangle of the Mosque, which is the oldest relic of Hindu Dynasty. अथस्तात्—परवर्त्तिनि काले, दासवपतीनां राजलकाले । कुतुब-मिनर्—One of the loftiest minarets of the world. Here lies the remains of Prithviráj. For this “*Iron-pillar*” and its *Hindu Origin*, vide “*Journal of the Asiatic Society for Bengal*,” Vol. 33, 1864, and also the letter written by Sir Syed Ahmed of Aligarh to Col. Cunningham in “*Cunningham's Archaeological Survey of India*,” Vol. IV.

अन्तर्भेदव्यसनपतिते भारतीये नृपौघे
यासीत्प्रच्चादहह ! जवनस्रोतसा स्लाविताङ्गा ।
राज्ञां घोरीकृतरणमखे दत्तदेहाङ्गतीनां
याऽद्याप्युच्चैः पतनकलुषां शेषकीर्त्तिं वहन्ती * ॥ ८ ॥

एवं दिल्ली जवनकरगा विच्युता हिन्दुहस्ता-

दन्तद्रोहैरविनयशतैः पीड्यमाना समन्तात् ।

आसन् यस्यां त्रिशतशरदं व्याप्य लब्धप्रवेशा

आफ्गानाख्याः खिलिजि-तुगलाद्याश्च भूपाः क्रमेण† ॥ ९ ॥
(अष्टाभिः कुलकम् ।)

खृष्टाब्देऽङ्गयुगाधिके च विमले पञ्चकमाने शते

बाबारस्य समागमादथ पुरा वर्षे ततो भारते ।

स्कन्धावारनिवेशदुर्गधवला सा राजधान्युज्ज्वला

दिल्लीयं नवरत्नविग्रहवती देदीप्यमानाऽभवत्‡ ॥ १० ॥

* हिन्दुपकरादिभ्यां विच्युतिः जवनपकरगतत्वच (Mahomedan Conquest of Delhi) कथ्यते । घोरीकृतरणमखे—This refers to the battle of 1193 where Prithvirāj was defeated by Mahammad Ghorī and slain. By this battle, Delhi passed to the hands of the Musalmāns.

† After the conquest of Mahammad Ghorī. Kutubuddin, his Viceroy, founded a line at Delhi which lasted from 1206 to 1290 ; then followed up to the year 1526 the Houses of Khilliji, Tugluck and Lodi, when Babar, the first of Mogul Dynasty, invaded India. त्रिशतशरदम्—त्रिशत-संख्यकवर्षम् (From 1206 to 1526) ।

‡ अधुना दिल्लीः मोगलनरपतीनां (The Mogul Dynasty) विवरणं ददाति किञ्चिन् (१०—१०) । “A number of capituls and fortresses had been built in the plain before the advent of Babar in 1526 A. D. and their ruins are still visible.”—*Kāyastha Samāchār*.

प्रादुर्भूतयशःकलङ्ककलनामाक्षिप्य दिल्लिमभूद्-
 बाद्शावंशमहोदधीन्दुरिव योऽहिन्दुः स नान्नाग्वरः ।
 योऽसावात्मनि हिन्द्वहिन्दुसमतादृष्टिं सदाऽभ्यानयन्
 आनन्दैकनिकेतनं जगदिदं विख्यातनामाऽकरोत् * ॥ ११ ॥
 'मुद्रा यस्य सुवर्णखण्डरचिता यन्नामविद्योतिता
 तस्य श्रीर्नियतेति' भारतनृणामेषा प्रतीतिर्दृढा ।
 सर्व्वः प्रीतिमवाप शासति नृपे राज्यं प्रजादिग्गजो
 यस्यानेककथा नृणां मुखशतान्नाद्यापि विश्राम्यति† ॥ १२ ॥
 नासीत् शत्रुरथापि शत्रुदलनं सैन्यं बभौ सज्जितं
 सर्व्वं राज्यमरक्षयत् शतमुखैरागत्य यं श्रीरपि ।
 यस्यास्यामपि सञ्चयं विदधती भाजिष्णुरट्टालिका‡
 भूमिं द्योतयते, जगद्विजयते, जेगीयते सज्जनैः ॥ १३ ॥
 (विशेषकम् ।)

* "Akbar the great, the real founder of the Mogul Empire succeeded his father Humayun, and his reign lasted from 1556 to 1605." "He enlisted the Rajput princes by marriage and by a sympathetic policy in the support of his throne." "He removed the seat of government from Delhi to Agra."—W. W. Hunter.

† पूर्व्वश्लोकीकं तमेव आक्वराख्यदपतिं पुनरपि बर्णयति हाभ्याम् ।

‡ "In 1605, Akbar died and was buried in the noble Mausoleum at Sekandra whose mingled architecture of Buddhist design and Saracenic tracery bears witness to the composite faith of the founder of the Mogul Dynasty." द्योतयते—ऋषिचक्रवर्तृकात् आत्मनेपदम् (पाणिनिः १।३।८८) । नासीत् शत्रुरित्यादि—"On his accession in 1556, he found India split into petty kingdoms ; on his death in 1605, he bequeathed it an empire."

जेहाङ्गीरेति नाम्ना जगति परिचितस्तस्य पुत्रो नरेन्द्रो
योऽभूत्पूर्वं हि दिल्लीयां जवननरपतिर्नुरजिहान्-जानिरेकः ।
आग्रोद्याज्ञे विशाला जयति विजयिनी यस्य कीर्त्तिर्जगत्यां
याद्याषाह्वानदात्री क्षितिनगरनृणां स्तम्भचूडाकरेण * ॥१४॥
खृष्टाब्दे शतषोडशाष्टयुगमे तत्रैव दुर्गकैकसः
साजेहाननरेन्द्रतः पुनरियं राजन्वती सृत्तिका ।
दिल्लीनाम समेत्य धामध्वला, देशे तथाग्राभिधे
प्राचीरैश्च मठैश्च तैरपि भटैराकीर्त्यमाणाऽभवत्† ॥ १५ ॥
दिल्लीयां सुन्दरमेकमन्दिरमहो ! जुम्मा-मजिद्-संज्ञय
शोभां श्वेतसमेत-लोहितरुचिग्रावणा वहञ्चारुणा ।
अद्यापि प्रतिपन्नगौरवरवैरारावलीप्रान्तरे
सूर्येन्दोः किरणं बलादिव हरद्भाति त्विषाऽतिश्रिया‡ ॥१६॥

* "Salim, the favourite son of Akbar ruled until 1627 under the title of Jahāngir. The principal figure in Jahāngir's reign is his Empress Nur-Jahān, otherwise known as Nur-Mahāl." चाका—i.e. Agra. जावा-शब्दस्य बहुव्रीहौ जानिरादेशः ।

† "Shā Jāhān proclaimed himself Emperor at Agra in Jan. 1628." "Modern Delhi, also-called Shajahanabad, was founded by this monarch who built the immaculate Tājmahāl of Agra." दिल्लीनाम समेत्य—"Shājāhān retransferred the seat of government to Delhi and adorned that city with buildings of unrivalled magnificence."—Hunter.

‡ अथना कतिपयैः श्लोकैः साजेहानरुपतिर्विनिर्दिष्टानाम् अट्टालिकानां विवरणं दातुमुपक्रमते ; तत्रादौ दिल्लीयां विनिर्दिष्टस्य दुर्गस्य जुम्मा-मसजिदस्य च वर्णनं करोति हाशिमः । "The Royal palace with the Fort was built between 1638 and 1648 and the city-walls with the great Mosque in front known as *Jummā Masjid* came

आसीत्प्राक् यदिदन्तु मोगलनृपस्योपासनामन्दिरं
 दुर्गाग्रे भुवि यच्च संस्थितिमितं तस्य, श्रियाधिष्ठितम् ।
 बह्वृश्यं बृहदुच्चचूडममलं पार्श्वैस्त्रिभिर्दूरतः
 पश्चात् रामपुरस्य संस्कृतमभूत् यत् सन्नबावादिति * ॥ १७ ॥
 (युग्मकम् ।)

दिल्लगां दुर्गं प्रथयति यशः साजहानस्य यद्वत्
 साग्राभूम्यां जयति च तथाऽट्टालिकामूर्तिरन्या ।
 चारूद्याने नवशशिकलां ह्येपयन्तीव धाम्ना
 नान्ना चापि क्षितितलनृणां शोचयोर्ह्लादिनीव† ॥ १८ ॥
 तद्गुपालविशालकौर्तिकुमुदिन्येषा चिरस्थायिनी
 ताजेति प्रथिता श्रियं विदधती साऽट्टालिकाचन्द्रिका ।
 यां द्रष्टुं मनुजाः प्रयान्ति सततं चाद्यापि लौहाध्वना
 दर्पस्पर्शविमर्षहर्षकलुषा वागत्र धात्रा कृता ॥ १९ ॥

into existence immediately after." श्वेत्यादि—“It is a building of *red* sandstone inlaid with marble, and some portion is built exclusively of *white* marble.”

* उच्चचूड्यादि—Refers to its tall and graceful minarets. The Mosque has lately been repaired by the Nawáb of Rámpur and that of Bhawalpur.

† चाद्यायां विनिश्चितं तानमहालाख्यमन्दिरं (The Tájmahál of Agra) प्रसङ्गतः वर्णयति (१८—२९) । दिल्लगा दुर्गम्—“The palace at DELHI, now the *Fort*, covered a vast parallelogram, 1600 ft. by 3200, with exquisite and sumptuous buildings in marble and fine stone.” “At AGRA, he raised the exquisite mausoleum of the Tájmahál, a dream in marble, ‘designed by Titans and finished by Jewellers.’—W. W. Hunter.

सौधोपर्यसमाप्तयौवनकथा भास्वहृषतीवरी
 विक्रीडन्मणिरत्नजाललहरी यैषा पुरां सुन्दरी ।
 नारीणामिव चन्द्रविम्बधवला विद्याधरी खेचरी
 किंवा भूतलवासिनी द्युनगरी कारुक्रियाङ्ग्वरी * ॥ २० ॥

यैषा गन्तुः सुखयति पदं पीनसोपानजालै-
 स्तुङ्गानन्दान् जनयति तथा दृत्तचूडावतंसैः ।
 रत्नद्वारा दृषदि कुसुमैः चोदितैरङ्गनाङ्गै-
 नानाच्छायाग्रथितवलभिर्या च जाज्वल्यमाना ॥ २१ ॥
 भूमौमूलाद्विमलसलिलैः प्रार्थनाकाललम्बै-
 रुच्चैः स्तम्भोपरि परिगतैः पार्श्वयोर्हर्षदात्री ।
 मुक्ताश्रेण्या प्रकटितबलिञ्जारसर्वाङ्गशोभा
 दिव्याकारा जयति भुवने येयमभ्रंलिहाग्रा ॥ २२ ॥
 बह्वी मुद्रा रथमिव तनुं सम्यगालम्ब्य हैमौः
 याग्रोद्याने हसति सुषमामन्यदौयां विजित्य ।

* नारीणामिवेत्यादि—Compare :—“The Tāj was meant to be *feminine*. The whole conception, and every line and detail of it, express the intention of the designers. It is Mumtājmahāl herself, radiant in her youthful beauty, who still lingers on the banks of the shining Jumna, at early morn, in the glowing mid-day sun, or in the silvery moon-light.”—*E. B. Havell, in the “NINETEENTH CENTURY, June 1903.*

+ बलिभिः—*i.e.* The Turret.

‡ बहुधनव्ययेन निम्बितासौ, अतएव हैमौ मुद्रव तनुमालम्ब्य स्थिता, विशङ्कवती तत्र स्थितेत्युपेक्षा ।

तूर्थस्तम्भैश्चिरशशिसिता पार्श्वयोरुज्ज्वलाङ्गी
 सौधाद्रेर्या शिरसि शशिभृत् मूर्त्तिमत्कारुकीर्त्तिः ॥ २३ ॥
 भूमौकम्पं गणयति न या ग्रावलेखादृढाङ्गा
 विद्युत् यस्याः प्रणमति पदं दूरतो गर्जमाना ।
 नेयं यस्मात् स्तदुलकदली, नापि वंशादिभाण्डं,
 मानादग्रे जगति महतां के न नम्रा भवन्ति १† ॥ २४ ॥
 कांस्ये कांस्यध्वनिरपि यथा दीर्घकालावलम्बी
 नृणां कण्ठध्वनिरपि तथा यत्र बद्धो विलम्बी ।
 छाया भास्वन्मुकुरपतिता यत्र चैकापि नृणां
 कायव्यूहैरिव बद्धतरा कारुबुद्धेः प्रयोगात्‡ ॥ २५ ॥
 प्राचीरस्य प्रथितयशसो गौरवं लङ्घयन्ती
 चीने§ पीनद्युतिशतवतो दीर्घमायुः प्रविष्टा ।

* तूर्थस्तम्भैः—चतुर्भिः स्तम्भैः ।

† गर्जमाना—“ताच्छील्यवथीवचनशक्तिषु चानश” इति सूत्रेण ताच्छील्ये चानशप्रत्ययः । नापि वंशादिभाण्डं—वंशनिर्मितभाण्डवत् इयं न स्तदुदृष्टा इत्यर्थः ।

‡ मन्दिराभ्यन्तरे नृणामालापजनितः शब्दः प्रतिध्वनिवशाद्दीर्घतरः प्रतीयते इति तत्र ताजमन्दिरे गत्वा परीक्षितमस्माभिः, तदेव कविः कथयति । This phenomenon reminds one of the “Whispering Gallery” of St. Paul’s Cathedral of London. एकापि छाया—मुकुरेषु पतिता नृणाम् एकैका प्रतिफलितः प्रतिध्वनि इति यावत्, बद्धतरा दृश्यते यत्र इति भावः ।

§ चीने प्रथितयशसः प्राचीरस्य—i.e. The famous China-wall. “Every one who has seen the Táj must have felt that there is something in it, difficult to define or analyse which differentiates it from all other buildings in the world.”—*Nineteenth Century*, June 1903.

चूडां यस्या हिमकरकरेणाश्रितां सर्वकाले
 क्लेशवेशैरटति नितरां द्रष्टुकामा चकोरी ॥ २६ ॥
 नीतो यस्या मरकतबलिर्हन्त ! नग्नेव सास्ते
 शोभा तस्याः द्युतिततिमती सा न नष्टा तथापि ।
 सुद्राश्रेणी* जगति दधती सौधमूर्त्तिं सुवर्णा-
 मुद्राने वा द्युपुरयुवतिः सौधसिंहसनस्या ॥ २७ ॥
 दूराद्दृष्टोत्तमाङ्गा गरुडमणिरिवालिङ्गितङ्गीन्दुकान्या
 पार्श्वे यस्यास्तथोच्चैर्धवलितकिरणा भ्राजतेऽङ्गालिकाली ।
 पादं यस्या विभातः स्पृशति गुणगुरुर्दिल्लिमार्गः सवातो
 भङ्गः कालिन्दनद्या निकटपथमटन् सोऽप्यमुष्यां विभाति†॥२८
 केनेयं, कस्य कीर्त्तिः, कथमियमुद्भूत्, किन्तु वा, का च नाम्ना,
 का वाऽस्याः, किंवदन्ती, कतिकतिदिनतः कारिता, कश्च कारुः?‡
 इत्येवास्याश्च शश्वन्नगरनगरतः काकली कीर्त्तप्रमाना
 स्थाने स्थाने समन्तान्नुविहगनिवहात् श्रयतेऽद्यापि यस्याः॥२९
 (द्वादशभिः कुलकम् ।)

* नीतः—नादीरशाहादिभिः (Nádir Sháh) नीतः लुण्ठितः । सुद्राश्रेणीत्यादि—Vide notes on stanza 23 above.

† गरुडमणिः—Emerald. कालिन्दनद्याः—यमुनायाः, भङ्गः—वरङ्गः ।

‡ "The artistic history of the period and the style and workmanship of the Táaj all testify to the falseness of the theory that Europeans directed the design of the building."—*The Nineteenth Century*, June 1903.

साजिहानाख्यसम्वाट् तदिदमरचयत् नामतो यन्मयूरं
 रत्नग्रामैर्महाहर्षानमतिरुचिरं विस्मितं येन विश्वम् ।
 पक्षे पक्षे च मुक्तां समधिकक्रिरणास्ते मयूरा दधाना
 नानाज्योत्स्नाहिताङ्गा इव विरुचिरे रत्नराजिं वहन्तः* ॥३०
 आश्चर्यं-तन्मयूरासनमिह विदितं सर्व्वरत्नप्रधानं
 यत्तद्रत्नच्छटाभिर्दिशि निशि तिमिरे दीपदपं विधुन्वत् ।
 चत्वारो यन्मयूरा विकसितगरुतो रत्नसारैरुदारैः
 सम्यक् तत्पश्यतां ये स्वकिरणरजसा चक्रिरे नेत्रमुद्राम् ॥३१
 सम्वाट् तस्मिन् मयूरासनशिरसि लसद्रत्नगुञ्जानिकुञ्जे
 पुञ्जे नक्षत्रभासां समधिकदृषदां सन्निषण्णः पुरासीत् ।
 हर्षज्योत्स्नाच्छटाभिः कुसुमविपिनभाक् सुन्दरीभिर्नरीभि-
 र्ब्रह्मानन्दं प्रपेदे नृनयनमधुभिर्वेष्टितो हास्यलास्यैः ॥ ३२ ॥
 (विशेषकम् ।)
 दृष्टे तस्मिन्नथ नृपवरे साजिहाने तदानी-
 मारञ्जेवं स्वकरकमलं ग्राहयामास दिल्लिः ।
 सोऽयं सम्वाट् भुवनविदितः प्राप्य तां राजलक्ष्मीं
 शोभासम्पत्स्फुटगुरुचिर्दुर्निरीक्ष्यो बभूव† ॥ ३३ ॥

* प्रसङ्गतः साजिहाननिश्चितं मयूरासनमपि (The Peacock Throne) वर्णयति त्रिभिः(३०-३२)।
 "His Peacock Throne, with its tail blazing in the shifting natural
 colours of rubies, sapphires, and emeralds, was valued by the Jeweller
 Tavernier at 6½ millions sterling."—Hunter.

† Aurangzeb lived at Delhi for nearly 20 years, holding his court with
 oriental magnificence in the palmiest days of the Mogul rule.

भूगोले मोगलानां तद्वधि परमा वृद्धिरव्याहतासी-
दासीत् दिङ्मगादिकीर्त्तिर्नवभवनघटाभूषिता चापि धात्री ।
येषामद्यापि लोके वह्निरनुसरणं गीयते दुर्गमध्यात्
राजान्यानामरण्यैर्ध्वजसहितगजैरग्रगैर्भ्राजमानम् * ॥ ३४ ॥
ऐश्वर्यस्यातिशय्यात्पतितमपि तदा लोकसङ्घर्षणाद्यैः
खण्डं हेम्नां न केनाप्यभिहतमुदभूत्केवलावक्षयैव ।
यादृक् तन्मम्रयाणं दलबलसहितं मोगलानां नृपाणां
तादृक् कस्यापि नाभूत् भुवनजनपतेर्भारते दृष्टपूर्वम् ॥ ३५ ॥
दोलारत्नं व्यवहृद्मलं वाहकानाञ्च रत्नं
सम्भाङ्गरत्नं यदुदरगतं रत्नराज्यंशुकौघैः ।
नारीरत्नैः कचिदपि च तद्भ्रष्टतां यानरत्नं†
भास्वद्यत्नं समधिकमभूत्सर्वभूपालकेभ्यः ॥ ३६ ॥
(विशेषकम् ।)

येषां वंशे कुसीदग्रहणमपि सदा शास्त्रतः स्यान्निषिद्धं
प्रायो भूम्याः करः पर्युषितकुसुमवत्प्राभवद्वत्सरान्ते ।

* The poet now describes by three stanzas the magnificence and splendour of Delhi under the Mogul rule and speaks of the *Royal Procession* of the Mogul Emperors from the Fort to the Jumna Ma-jid. दुर्गात् वह्निरनुसरणम्—*i.e.* The Royal Procession on a Friday. ध्वजसहितगजैरित्यादि—“The Emperor was seated in a palanquin with one of the princes riding a-breast on horseback preceded by four elephants bearing the Royal Standard. Behind followed the nobles on foot with their silks, satins and brocades.”—*Kāyastha Samāchār*.

† यानरत्नम्—*i.e.* The Grand Royal Procession, तद्भ्रष्टताम्—मोगलनरपतीनामित्यर्थः ।

राज्ये तद्वद्वनानां चूटिरणुरपि वा न, प्रजानां जनानां—
 दिग्द्रोणं धान्यमासीत् क्रयभुवि विपणावेकमुद्रार्पणेन * ॥३७॥
 आरञ्जेवे ततोऽदः समधिकमभवत् मोगलानाञ्च राज्यं
 निर्वाणाच्छूद्रदीपस्फुरणमिव दृथाद्वेषणेनैव हिन्दोः ।
 अभ्युत्थानं समन्तात्,—पतनमपि तथा राज्यनामेन्द्रियाया
 हिन्दोर्विद्वेषमूलं, जवननरपतेर्हन्त ! भूभारतेऽस्मिन् ॥३८॥
 आरञ्जेबापमानं शिवजिनृपभवं विश्रुतं चेतिहासात्
 सैन्यावासप्रवासक्षपितबद्धदिनं निर्जितं ह्रस्वसैन्यैः ।
 क्वाल्पीयः शैवसैन्यं, क्व च जवनपतेर्वाहिनी भूजयन्ती ?
 येऽत्यन्तं दृष्टिमाप्ता ध्रुवमिति वचनन्ते स्वखलन्तः पतन्ति ! † ॥३९॥
 बाहादूरः स श्रेष्ठो जवनकुलभुवां राज्यभाजां नृपाणां
 यस्मिन् विद्रोहवह्निर्भटजनमरुता प्राज्वलहेशमध्ये ।

* विभिः श्रीकैमोगलनरपतीना वह्निर्निष्क्रमणं (Royal Procession) उल्लिख्य, अनेन श्रीकैम
 तेषां करग्रहणप्रथां द्रव्याणां सौलभ्यं कुचीदयदृष्ट्यादिकमपि प्रदर्शयति । येषाम्—मोगलनरपतीना-
 मित्यर्थः ।

† अधुना विभिः मोगलसाम्राज्यस्य पतनेतिहासं कौर्त्तयति । “Akbar had rendered a
 great empire possible in India by conciliating the native Hindu race.
 Under Aurangzeb and his miser's successors this policy of concilia-
 tion was given up.”—W. W. Hunter.

‡ “In 1670, the Marhatta leader Sivaji levied *charth* as tribute from
 the Mogul Provinces in Southern India and crowned himself as in-
 dependent Sovereign.” Aurangzeb prepared an expedition on an un-
 rivalled scale for the conquest of the Deccan, the fate of which is
 well-known in history. शैवसैन्यं—शिवजीः सैन्यम् ।

निःश्रीका राज्यलक्ष्मीर्विचलितहृदयाऽपश्यदिराजवक्त्रं,
निर्व्याणा मोगलानामपि नृपविभुता हन्त ! साऽस्तं जगाम*॥४०॥

शोभाकोटिकदम्बिता भुवि सिता दिल्ली च तन्माच्छिणी
या धत्ते जवनेन्द्रक्रीर्त्तिमवुलां नामाङ्किताट्टालिकाम् ।
नष्टे स्वामिनि कालतः पुनरियं घूर्णयिमाणा यथा-
विंलण्डेशकुटुम्बिनीमभिसुखीं प्रागेलिजावेय्-सखीम्† ॥४१॥

पञ्चात्प्रादुरभूत्सखी विजयिनी‡ सेवायिताऽस्याः पुनः
काले तल्पगतामतोलयदिमां भूत्वा करग्राहिणी ।
पादांश्चापि ममार्ज्जं चार्ज्जवगुणालङ्कारचूडामणिः
सेवायै समकल्पयत् जगदिदं सा किं पुनर्वर्ण्यते ? ॥ ४२ ॥
एडोयार्ड् इह सप्तमो नियुयुजे राज्ञग्राज्ञया पालकः
राज्ञीजः प्रथमो यदीयमभवत्प्रव्वेदमत्यद्भुतम् ।

* "The subsequent history of the Empire is a mere record of *ruin*.
Mahammad Bâhâdur Shâh was the *last* of the race of Moguls. For
his complicity in the *Mutiny of 1857*, he was banished to Rangoon,
where he died in 1862."

† षष्ठना इराजाधिकारं (India under British Crown) वर्णयति (४१-४५) । एलिजावेथ्
—Queen Elizabeth, who granted a fresh charter to the East India Com-
pany in 1600, who eventually paved the way for the conquest of India.

‡ विजयिनी—Queen Victoria, during whose reign the administration of
India was transferred directly to the Crown. For *Queen's life*, vide
author's "*Vijayinî-Kavyam*."

राज्यं प्राज्यमराज्यभागपि जनो यस्मिन्नुपानुग्रहात्
सम्प्राप्य प्रियमातनोति च घुनर्भूपायते किं न सः ?* ॥ ४६ ॥
भ्रातृभ्यन्त्यत्र सदैव राजपुरुषा नित्यं प्रजानां हिते
ग्राम्याणां सुखदुःखदर्शनतया, दुष्टांश्च शासन्ति ये ।
शृण्वन्त्येव निवेदितं जनगणैः पत्रान्तरे व्याहृतं
किं किं नाम सुखं प्रयाति न जनः ? कः पीड्यते दुर्जनैः? ॥४७
विहाय विद्वेषमपास्य भिन्नतां
नृणां समानीय मिथस्तथैकताम् ।
विराजते भारतभूमिर्हृदयसी
तदीयपाणिं दधतीव भूयसी† ॥ ४८ ॥

स्मृत्वा दिङ्मोर्विगतगुरुतां ये वयं शोकवन्त-
स्तोऽमी दृष्ट्वा नवनरपतिं मोदमाना वसन्तः ।

* विभिरधुना इराजशासनस्य महिमा कीर्त्यते (४६—४८) । The three following stanzas speak of the *Cardinal Features* of British Administration in India. viz. Equal justice, immunity from oppression, blessing of enlightenment and peace, dispensation of mercy in the hour of suffering. 'न किं लभ्यते'—अत्र नञ् काकार्थः ।

† This stanza speaks of the consolidation and unity of the empire under British rule. Compare :—“The state has succeeded in moulding into a *single whole* the scattered and often warring atoms which hitherto formed the congeries of countries and peoples.”—*Extract from the Viceroy's Speech*. तदीयपाणिम्—इराजशक्तिः पाणिमित्यर्थः ।

आशारङ्गे भुवि निवसतां नित्यमिराजजातेः
 कस्मादस्यां नवजवनिकापातसम्भावना नः ?* ॥ ४९ ॥
 दीना रिक्थचुटिष्ठु पतिता दुर्बलाः क्षीणकोषा
 ये पीड्यन्ते व्यसननिकरैरेकतो दैवजातेः ।
 तेषूत्पातो यदि च विचरेदन्यतो वाऽपि कस्मात्
 तेऽस्मिन्नुच्चैः कथमतिमुखे राजराज्ये वसेयुः ? ॥ ५० ॥
 प्राथ्मेराजं वयमिह पदे शान्तिसिंहासनस्था
 भूपानां यः सुजनगणने भाति सर्व्वाग्रगण्यः ।
 दिङ्मप्रादीनां भुवनजयिनीं सम्पदं भूतपूर्वा-
 माञ्चय्य वा मणिमयमयूरासनं न स्मरामः† ॥ ५१ ॥
 इराजा नो विहितकुशला बान्धवा जागरूका-
 स्तेनास्माकं जगति मुखराकारिणी चित्तवृत्तिः ।
 तन्मन्दिष्टाध्वनि विचरतां, तत्प्रसादे स्थितानां
 बाणिज्यादौ चिरशिथिलतां हन्त ! विस्मर्त्तुमाशा‡ ॥ ५२ ॥

* अधुना इत आरभ्यासर्गसमाप्तेः, सङ्क्षेपेण भारतीयप्रजानां सम्राट्-समीपे किञ्चिदात्मनिवेदनं (Prayer of the Indian subjects to the Crown) कथ्यते ।

† ते वयं दीनाः दुर्बलाः प्रजाः सौभाग्यवशतो भारते इराजराजं प्राप्य शान्तिस्थाः सन्तः अथ दिङ्मप्रादीनां भूतपूर्वगौरवं न स्मराम इत्यन्वयरीतिः । यः—इराजः इत्यर्थः । भूतपूर्वां सम्पदम् इत्यादि—This line refers to the Hindu Period of Delhi, मयूरासनमित्यादि—This line refers to the Mogul Period of Delhi.

‡ सामेव इराजजातिं प्राप्य भारतीयप्रजानां कल्याणं भविष्यतीति आशंसते । मुखराकारिणीत्यादि—Free ventilation of thoughts and wants through the medium of Public

भूराज्येऽस्मिन् विविधनियमैः शल्यमुद्धृत्य यत्रै-
 र्योऽस्मान् दूरादवति सदयो माहवत्तातवद्वा ।
 सोऽद्य प्रेक्षां न भजति सखा भूमिसख्याः प्रजानां
 शून्यं तस्यासनमिह चिरं दुःखमन्यत्ततः किम् ?* ॥ ५३ ॥
 एते कामं प्रकृतिनिचया राजभक्ताः कृतज्ञाः
 मोघामोदे प्रकटितहृदः केवले नो रमन्ते ।
 राजोन्नत्या सममिह सदैवोन्नतीरात्मनिष्ठा
 याचन्ते, यत्परिणतिफलं कर्षयेद्राजभक्तिम्† ॥ ५४ ॥
 प्रजातन्त्रं राज्यं प्रभवति न चास्मत्प्रणयभाक्
 प्रदृश्यन्ते दोषा इह परिचिताः सर्वविदिताः ।
 न लिख्यन्ते तेऽस्मिन्नधिकभयतः काव्यवपुषो
 न तत्-अद्वावन्तः क्वचिदपि जनाः सन्तु भुवने‡ ॥ ५५ ॥
 ईहन्ते नृपतेः श्रियं प्रकृतयस्तत्कोषट्टिं पुनः,
 कः कल्याणपरम्परां वितनुयात् राज्याधिराजं विना ?

Press. तत्कदिष्टेत्यादि — वाणिज्यादिक्रियाकुशलानामिराजानां दृष्टान्तमनुसृत्य प्रजानामपि वाणिज्यादौ शोड्डिसंविष्यतीति आशा जागर्षी ।

* कृतज्ञा भारतीयप्रजाः नवनरपतेर्दर्शनं कामयन्ते इत्याह ।

† Indians are naturally loyal in their hearts, nothing is therefore needed for the outward manifestation of that loyalty.

‡ Indian subjects are naturally averse to the Democratic form of Government, अधिकभयतः = अधिकभयतः ; भावप्रधाननिर्देशः ।

इच्छन्त्येव च राजकीर्त्तिममलां नित्यं चिरस्थायिनीं
 वापीकूपतडागपल्लवतीं शान्तां धरित्रीमपि * ॥ ५६ ॥
 उज्जीवत्वय भारतस्य च पुनः प्रायो हतं गौरवं,
 शिल्पञ्चापि, कृषिर्बणिग्विषयिणी देशोन्नतिश्चैकता ।
 एषा सम्प्रति संस्कृतोक्तिरमृता या रोगिणीवेक्ष्यते
 सा भूयादिह राजशासनबलाल्लज्जोन्नतिः सत्फला† ॥५७॥
 त्याज्यो नैवात्र धर्मो न च पुनरपलाप्यात्र जातिः स्वकीया
 देशादस्मात् स दूरीभवतु किल मिथस्तद्भवो द्वेष एषः ।
 इत्येकञ्चात्र सर्वे जननगरहितं कामयन्ते प्रजौघाः,
 किं नास्मिन्सम्प्रतिष्यत्यहह ! करुणया राजकीया सुदृष्टिः †‡
 ॥ ५८ ॥
 अर्थानर्थप्रयोगे सुफलमथ तथा दुष्फलं संविदन्तो
 विज्ञाञ्चारिचरत्नैः खचितनिजधियः पारगाः सर्वकार्ये ।

* Indian subjects respectfully solicit some blessings of a *permanent* nature from their Emperor which will contribute to the material and moral improvement of the country. Some of those permanent blessings are now enumerated in the following stanzas.

† शिल्पम्—Arts and Manufactures. कृषिः—Agriculture and Industrial Arts. देशोन्नतिः—Material prosperity of the country. एकता—Organised consolidation and unity. संस्कृतोक्तिः—Cultivation of the national language of the country.

‡ तद्भवो द्वेषः—Dissension and disunion among different *sects* of religion and people of different *castes*.

लोका यस्याः प्रभावात् विकसितनयना वेद्यदृत्तान्तविद्या-
 खिराजानां प्रसादात्प्रसरतु सततं भारतेषूच्चशिक्षा * ॥ ५६ ॥
 धर्मद्वारे विचारे न खलु मलिनयत्वासनं पक्षपातो
 वातोद्भूतांशुकाग्रध्वज इव पुरुषैर्व्यस्तदिङ्नीयमानः ।
 शास्त्रानां शासकानामपि पितृसुतवत्प्रेम सम्पूर्णमास्तां
 तेनानेनानपायि प्रभवतु सुफलं मङ्गलं राज्यवन्द्योः† ॥ ६० ॥
 मात्स्यन्यायः कदापि प्रकृतिषु न पुनर्व्याददात्वात्मवक्त्रं
 राज्ये शस्यप्रपूर्तिः प्रथयतु चरणं सर्वसंस्कारचेष्टे ।
 भूयान्दृणां श्रमाणां फलमपि पठने, शासने चाधिकारो-
 राज्ञाः प्राज्ञाः सुनामध्वनिरपि च नवैः संस्कृतग्रन्थपद्यैः‡ ॥ ६१ ॥
 मा भूयात्पक्षपातो भृतिभृति मनुजे वेतनादौ च साक्ष्ये
 कार्ये राज्ञश्च§ तद्वत् नवपदरचने, दण्डदानेऽप्यगःसु ।

* उच्चशिक्षा—Spread of High Education and popular instruction.

† विचारे—Impartial Justice in the British Courts. शास्त्रानामित्यादि—Love and affection between the Ruler and the Ruled which will make the British throne stable in India.

‡ मात्स्यन्यायः—“परस्परं भक्षयन्ती दुर्बलान् बलवत्तराः” इत्यादि । शस्यप्रपूर्तिः—Improvement of agricultural arts, शासने चाधिकारः—Extension of Local Self-Government. राज्ञाः प्राज्ञाः इत्यादि—The poet implores by this line the Indian Universities to select his “Vijayinī-Kāvya” as a Text-book so that the revered name of Queen Victoria may be daily recited by the Indian Students. प्राज्ञाः—पञ्च एव प्राज्ञः, प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् ; ततः ‘टिड्ढाश्च्’ इत्यादिना ङीप् (See सिद्धान्तकौमुदी ३।४।३८) ।

§ राज्ञः कार्ये—Larger employment of Indian officers in the higher branches of the administration.

इंलण्डप्रीतिहेतोः पुनरपि बलवद्भारतस्नेहतो वा
याचूञ्जैषा भारतीनां क्षितिपतिपुरतः साञ्जलीनां प्रजानाम्
॥ ६२ ॥

इत्येवास्तां, न पुनरधिकं, वर्द्धते काव्यकायः,
साहेबानां मधयतु सदा राजलक्ष्मीः कुलक्ष्मीम् ।
दौर्गत्यं नः व्यपनयतु सा रोगशोकैश्च सार्द्धं
दौर्धीभूयादपि च सततं भारते सम्प्रदायः ॥ ६३ ॥

एतत्काव्यमिषेण* नैष विनयः प्रत्याशया ख्याप्यते,
येषां शक्तिरिहाश्मनोऽपि सुदृढा तेष्वेव नोऽभ्यर्थना ।
शक्तिस्थाः खलु ये त एव वचनं शृण्वन्तु नान्ये जनाः,
किं वृत्तं मधुवर्जितं मधुधिया गच्छन्ति मृङ्गादयः ? ॥ ६४ ॥
सौराज्यीकृतमस्ति भारतमिदं, यस्मिन् काचित् चुटिः
सम्प्रत्यस्ति, तथा भविष्यति दिने स्याद्भूतमं यत्पुनः ।
तस्मादेतद्दुदौरितं खलु मया यत्नेन काव्येऽत्र मे,
दृष्टानामपि सर्वशुक्लवसने विन्दुर्हरेत् तदशः ॥ ६५ ॥
सर्वारम्भगुस्त्रिनेत्रद्वारप्राया पुराणा† नवा
यैषा चन्द्रकलेव भाति धवला जाज्वल्यमाना त्विषा ।

* एतत्काव्यमिषेण—एतत्काव्यच्छ्लेन, *i. e.* अर्धु काव्यं द्वारौक्यम् ।

† पुराणशब्दस्य 'ब्रह्मादिगणैः' पाठात् वा ङीष् ।

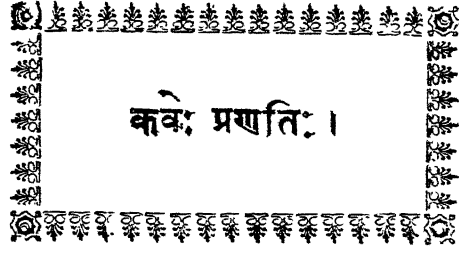
लोकानां मनसस्तमोव्यतिकरं सन्धुक्षयन्ती सदा
सा जीयाच्चिरजीविनी हितकरौ श्रीराजलक्ष्मीः क्षितौ॥६६॥
राजा* जीवतु पुत्रपौत्रसहितस्तन्वन् प्रजानां श्रियं
जीयाच्चैव चिरं नृपप्रतिनिधिः श्रीकार्जुनो जायया ।
दृष्टिस्तस्य सुमङ्गला नरपतेर्भूयाच्च भूभारते
वर्द्धन्तां कुशलैः प्रभूतफलदाः शिल्पादिशिखाः पुनः ॥ ६७ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये दिल्लीमहोत्सवे खण्डकाव्ये
दिल्लीतिहासवर्णन-प्रजाप्रार्थनविनिवेदनो
नाम षष्ठः सर्गः ।

समाप्तमिदं काव्यम् ।

राजा—King Edward VII,

कवेः प्रणतिः ।

यो ब्राह्मण विलसद्विलासनिलयो यः प्रेमचन्द्राह्वयो*—
हा ! नास्त्यद्य गुरुः स मे प्रियकरो यस्यास्म्यहं किङ्करः ।
योऽसौ संस्कृतसंस्कृतः प्रणमितश्चात्रैश्च विद्वद्वरै-
र्वाचा संस्कृतया निनाय दिवसान् विद्यालये संस्कृते ॥ १ ॥

योऽलङ्कारमहोदधावधिगतस्त्रैरन्यरत्नैर्महा-
नेकेनैव निमज्जनेन समगादिन्दोर्दुरापं मणिम् ।
तेनैवात्मकुलं गुणैरपि तथाऽलङ्कृत्य योऽलङ्कृतः
शिष्यादीन् समलञ्चकार कृपया, तस्मै नमः श्रेयसे ॥ २ ॥

बन्धादेरुपदेशदर्शनविधौ जाग्रन्महासङ्कटे†
वृद्ध्या कौशलतश्च वा पथि मतिभ्रान्त्यादिगर्त्ताविले ।
छात्रा यस्य गुरोर्गुरावतितरां सत्काव्यशास्त्राम्बुधौ
रत्नं यत्नशतैरलभ्यमपि च प्रालेभिरे भक्तितः ॥ ३ ॥

(विशेषकम् ।)

* प्रेमचन्द्रः—Pandit Premachandra Tarkabāgīśa, the famous Professor of Literature and Rhetoric, Government Sanskrit College, Calcutta.

† बन्धादेः—पञ्च-गीमूच-सर्व्वेष्टीभद्रादिकाव्यवशात् ।

तमद्य वन्दे ब्रजनाथमाख्यया*
गुरुं, बभौ यः स्मृतिवेदविद्यया ।
ज्वलन्नवहीपपदे प्रदीप्रवत्
यशो व्यवस्थादिषु यस्य तन्महत् ॥ ४ ॥

जाग्रद्युक्तितरङ्गगौरवमहो ! गम्भीरमभ्युत्थित-
व्याख्यावर्त्तसहस्रनर्त्तितमिवोत्तुङ्गव्यवस्थामणिम् ।
अम्भोधिं यमुपास्य रत्नमभजत् श्रेणी बुधानां ग्रहं†
तच्चाहं गुरुमद्य पण्डितसरिद्राजं नमाम्यागतः ॥ ५ ॥

(युग्मकम् ।)

* ब्रजनाथः—Pandit Brajanátha Vidyáratna, the famous Professor of Law of Navadvípa.

† ग्रहम्—ज्ञानमित्यर्थः ।

SELECT OPINIONS

ON THE AUTHOR'S

VIJAYINÍ KÁVYAM

(विजयिनी-काव्यम्)

THE LIFE OF QUEEN VICTORIA

IN SANSKRIT

(WITH A BEAUTIFUL PORTRAIT AND
ELUCIDATIVE ENGLISH NOTES)

Price—Popular Edition, Rs. 2/-

The Director of Public Instruction of Bengal, His Highness the Maharaja of Mysore, His Highness the Maharaja Gaikwar of Baroda, His Highness the Maharaja of Travancore, His Highness the Maharana of Udaipur, His Highness the Maharaja of Pudukotā and His Highness the Raja of Bamra have amply rewarded the Author and encouraged him by purchasing several copies of the work, His Highness the Maharaja Bhup Bahadoor of Cooch-Bihar has borne the printing charge.

From HARMANN JACOBI, Esqr., Ph. D.,—*Professor of Sanskrit and Pali in the University of Bonn, Germany* :—

“I admire the facility with which you handle Sanskrit, the various metres and rhyme, and the richness and propriety of contents with which you adorn a subject so foreign to the Sanskrit Muse. You richly deserve the praise with which as you say your book has been received in your part of the province. Let me express the confident hope that many of your countrymen will enjoy your poem.”

From **A. C. MACDONELL, Esqr.**,—*Professor of Sanskrit in the University of Oxford, and author of "Vedic Mythology" &c. &c.* :—

"It certainly seems to me to supply a want in Sanskrit and ought to be interesting and useful to Indians for whom the notes contain much valuable information. I have no doubt your poem will receive the appreciation which it deserves from all who can read Sanskrit."

From **C. H. TAWNEY, Esqr., M. A., C. I. E.**,—*Librarian to the India Office Library, London* —

"Your poem will be a valuable addition to our Library."

From **R. NARASIMHA CHAR, Esqr., M. A.**,—*Assistant to the Director of Archæological Researches in Mysore (addressed to the Dewan Bahadur of Mysore as his opinion on the Poem)* :—

"I went through the Sanskrit poem named "Vijayini-Kavyam" by Sriswar Vidyalankar and am glad to state that the work is a valuable addition to the meagre list of historical works written in the Sanskrit language. Besides giving a good account of the life of the late Queen-Empress, the work gives a graphic description of the progress which civilisation has made in England and of the benefits which have accrued to India in consequence of its connection with England. It will no doubt open the eyes of our Pandits for the first time to the greatness of England and to the material and moral progress of India under British rule. The style is simple and the poetry elegant. The work is free from many of the defects of later Sanskrit poems—especially from the erotic passages which disfigure many of them. The information contained is up-to-date. The only innovation that is introduced, perhaps in imitation of English poetry, is rhyme. This, I think, adds to, rather than detracts from, the beauty of the lines. The foot-notes are very useful in elucidating the text. I am sure the work is deserving of patronage and would suggest that a number of copies be bought for distribution among the Sanskrit and English schools and colleges of Mysore."

From **The Honourable MAHARAJA OF GIDHOUR, K.C.I.E.** :—

"The book is worth reading and will speak for your vast learning in Sanskrit and loyalty to Her late Majesty the Queen-Empress."

From **H. H. The RAJA OF BAMRA, K. C. I. E.** (*Central India*) :—

"The perusal of your "Vijayini-Kavyam" give me much pleasure."

From Raja PYARIMOHAN MUKHERJEE, M. A., B. L.,—

"বিজয়িনীকাব্য পড়িয়া পরমানন্দিত হইলাম। কাব্যটি লিখিতে আপনি বিশেষ পরিশ্রম কবিয়াছেন এবং বহুসংখ্যক পুস্তক ও গভর্নমেন্টের প্রকাশিত গেজেটাদি হইতে সংযোগ করিয়াছেন। আমি বিশেষ করিয়া পুস্তকখানি পাঠ কবিলাম।"

From Raja SASISEKHARESWAR RAY of Tahirpur :—

"পুস্তকখানি রচনা করিতে আপনি অশেষ পরিশ্রম ও বহু করিয়াছেন, তাহা বুঝিতে পারিয়া আপনাকে ধন্যবাদ না দিয়া থাকিতে পারি না।"

From RAMESH CHANDRA DUTT, Esqr., C. S., C. I. E.,—
Late Commissioner of Orissa Division and author of "Civilisation in Ancient India" and many other works.—

"I am not competent to give an opinion on Sanskrit verse, but your composition appears to me to be simple, lucid and beautiful. You have taken immense pains to compose this work in 12 cantos, and I hope your labour will be appreciated. The subject is a great one, but modern wars and modern events hardly admit of poetical treatment ; and it is a bold endeavour to include in your work accounts of the Boer War with its leading incidents and actors."

From BRAJENDRANATH SEAL, Esqr., M. A.,—*Principal, Victoria College, Cooch-Bihar and the greatest oriental scholar of the day.*—

"I have looked at some of the opinions and it has been a sincere pleasure to me to find your venerable father (*i.e.* the author of "Vijayini-Kavya") so highly and universally appreciated, *but not a whit more than he deserves.* Please convey my deep respects—my reverential *Pronám*—to your father."—(*Extracted from a letter written to the son of the author.*)

From M. KRISHNA SASTRI, Esqr.,—*Professor of Sanskrit, Pachayappa's College, Madras* :—

"I went through the book and found it to be of immense interest. You are to be sincerely congratulated on having composed such an epic poem in a novel fashion. To you is certainly due the credit of having immortalised in Sanskrit verse the name of our most beloved Queen-Empress. Written in an elegant and intelligible style, your work abounds in stanzas of various intricate metres and thus bears testimony to your command of the Sanskrit language."

From Babu KRISHNA KAMAL BHATTACHARYYA, B. L.,—
Principal, Ripon College, Examiner of Sanskrit in the Arts Examination of the Calcutta University, &c. &c. &c. :—

“I see that you possess marvellous powers of versifying in Sanskrit and a deep and versatile knowledge of the language and literature. It is gratifying to see that even now there are gentlemen so earnestly devoted to the cultivation of our ancient learning.”

From Mahamahopadhyaya Pandit ADITYARAM BHATTACHARYYA, M. A.,—Professor of Sanskrit, Muir Central College, Allahabad, Member of the Syndicate and President of the Board of Studies in Sanskrit, Allahabad University :—

“You have displayed a mastery in Sanskrit composition which is rare in these days.”

From KALIKRISHNA GOSWAMI, Esqr., M. A.,—Senior Professor of Sanskrit, Dayananda Anglo-Vedic College, Lahore, Punjab :—

My heartfelt thanks are offered to Pandit Sriswar Vidyalankar, the author of Vijayini-Kavyam and our countryman of rare merits in these days when Sanskrit language has gone to decay. The book testifies that Sanskrit is not as yet a dead language but a living one in all its splendour which we meet with in the Kavyas of old. The language of the book is very natural and poetic, though the historical subject and the incorporated English words are a barrier to his genius. That the poet felt this difficulty I entertain no doubt about and that yet he felt tempted to choose the subject speaks of his sincere and deep reverence for and attachment to our late beloved Empress.

2. The book is an epic poem in twelve cantos fulfilling all the requirements of a Mahākāvya as defined by the Sanskrit rhetoricians such as Sāhityadarpankār and others. The heroic and pathetic sentiments are well evoked in our mind when we go through the fifth and seventh cantos, and the description of the English people in the 1st canto, of London in the 10th and 11th cantos and of India in the last canto, are very true and quite amusing. The lamentation (Canto VII.) seems to me to be the finest portion of the book.

3. The vast learning and meritorious attainments of the poet have, no doubt, handled this historical subject with as much nicety as possible. Historic knowledge is very meagre in the Tol Pandits of India; and I wonder how this poet could get up even the minutest details of the Queen's life and funeral as well as other historical matters connected

with India, England and also with the life of His Majesty Edward VII. History is a dry subject to many and the garb of poetry to this important subject will make it certainly palatable to them.

4. The poem is free from the blemishes of erotic sentiments and yet the rarified spirit of love in the Queen and her Consort is not wanting. The poet could not find a better person as his subject than Victoria the good, whose life is a teaching to both males and females, young and old. Only pure thoughts are embodied in the book and therefore it is worthy of being recommended as an F. A. text-book among many of the older poets, for we expect more from this new poet and his charming and lucid composition.

5. I don't wish to enter into details in examining the merits and demerits of the book which is so finely got up. Though there are few rhetorical defects, they are only incident to his subject. On the whole, the poem is sweet and musical for the ample alliterations (चतुप्रास & वचक) and various metres. Also the figures of speech used by him relating to the meanings of slokas (अर्थालङ्कार) are, almost all, well-merited. I could cite ample instances of these, but I desist from so doing and I only say that the author raises himself, by his book, to the position of a poet, surpassing the region of mere verse-making and his picture of "wife, Queen and mother" is complete and praiseworthy. In short, he has removed a want of Sanskrit Literature.

From महामहोपाध्याय श्रीयुक्त महेशचन्द्र न्यायरत्न, सि, आर, इ.,—
Late Principal, Govt. Sanskrit College, Calcutta :—

“आपনার বিজয়িনীকাব্য পাইয়া আত্মাকে বারবারনাই অনুগৃহীত মনে করিলাম। ইহাতে আপনার কবিত্বশক্তির পরিচয় পাইয়া প্রীতিলাভ করিয়াছি। মুদ্রাঙ্কন ও কাগজ ইত্যাদি অতিসুন্দর হইয়াছে, ইহাও প্রীতির কারণ।”

From महामहोपाध्याय श्रीयुक्त कृष्णनाथ न्यायपञ्चानन of Purva-
sthali, Editor of Sakuntala, Vedanta-paribhasha, Ratnavali, &c. &c.
&c. :—

“महाशय एहै काव्ये असाधारण कवित्र प्रकाश करिआछेन एवंग अनेक नूतन वर्णनां करिआछेन देखिआ एकांत प्रीतिलाभ करिआम।”

From महामहोपाध्याय पण्डित श्रीयुक्त चन्द्रकान्त तर्कालङ्कार,—
Late Professor, Govt. Sanskrit College, Calcutta ; Examiner in Sanskrit
to the University of Calcutta ; Srigopal Basu Mallik Vedanta lecturer
and author of many Sanskrit works :—

From **महामहाध्यापक श्रीयुक्त सिद्धनाथ विद्यावागीश**,—*Subhā-
Pāndit to H. H. the Maharaja of Cooch Behar and the famous anno-
tator of the* रत्नमालायाकरणम् :—

श्रीलंश्रीश्वरभूषरी रचितवाङ्मयं कविर्भण्डम्
पद्यैः सत्यपदावलीमुघटितैः कव्यान्तिप्रपङ्कम् ।
श्राव्यं भव्यगुणायुषं विजयिनीकाव्यं महाकाव्यम्
काव्यार्नादनिर्दिष्टमल्लकाधिया ध्यातव्यमव्याजतः ॥ १ ॥
सपादैयमिदं काव्यं प्रधान-कविनिर्मातम् ।
सङ्गराजस्यवृतां दृष्टिभिरव्यञ्जाकं मनोरथः ॥ २ ॥

From **राय राधानाथ बाहादुर**,—*Inspector of Schools, Burnwan
Division, the greatest of the Oriā poets* :—

“विजयिनीकाव्येयं लेखक महाशय शकशास्त्रे 'ओ छन्दःशास्त्रे' असाधारण पाण्डित्य
देखाईयाछेन । संस्कृते मित्राक्षर-पद्यमय एरूप बृहदवयव काव्य आमि जीवने देखि
नाई । रचना अधिकान्श स्थले झुदरग्रही हईयाछे । * * * विजयिनीकाव्य
राजभक्तिर प्रसवण बलिले अत्युक्ति हईवे ना । राजभक्तिप्रदर्शने समग्र भारतवर्षे
कोनओ संस्कृत कवि संभवतः एरूप कृतकार्य हईते पारेन नाई । काव्येय आवि-
र्भावओ समरौचित हईयाछे ।”

From **राय बाहादुर पण्डित राजेन्द्रचन्द्र शास्त्री, एम्, ए.**,—*Roy-
chand-Premchand Scholar, Librarian to the Government of Bengal* :—

“आमि आपनार ग्रन्थ एखनओ समस्त देखिते पारि नाई । याहा देखियाछि,
ताहाते बोध हईतेछे ग्रन्थानि उपदेय हईयाछे । संस्कृते मित्राक्षर छन्द
महाकाव्य-रचना बोध हर एई प्रथम । पण्डितमण्डली आपनाव ग्रन्थ पाठ करिया,
वर्तमान संस्कृत प्रवृत्ति अनेक विषये यथेष्ट अभिज्ञता लाभ करिते पारिबेन,
तद्विषये सन्देह नाई । ए विषये महीश्वरेय Archæological Researches विभागेर
डिरेक्टेर बाहादुर याहा बलियाछेन, आमारओ सेई मत । तवे मित्राक्षर रचना-सङ्ग
अनेक स्थलेई आपनार परिश्रमवृद्धि हईयाछे ओ कवि-उज्ज्वला प्रकाश हईयाछे,
तद्विषये सन्देह नाई । रचना प्रसाद-गुण-बहुला ओ शुद्धार-रस दाय-वर्जिता । अत्र
एई पर्याप्त ; परे समग्र पाठ शेष हईले महाशयके जानाईव ।”

From **Pandit हरिश्चन्द्र कविरत्न**,—*Late Professor of Sanskrit,
Presidency College, Calcutta.*

“विजयिनीकाव्यम्—श्रीश्रीश्वर-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-विरचितम् । एई ग्रन्थ एक-
थानि संस्कृत महाकाव्य । संस्कृत अलङ्कार-शास्त्रे महाकाव्येयं ये सकल लक्षण लिखित
हईयाछे, तन्मध्ये अनेकगुलि ईहाते परिदृष्ट हर् । यथा—“समवन्दी महाकाव्यम्”
एवं नामिच्छत्या नाविदीर्घाः सर्गा अष्टाधिक इह—एई छूईटी नियम अनुसारे एई
ग्रन्थानि १२ सर्गे सम्पूर्ण कर्या हईयाछे एवं एकटी सर्गेओ एक शतेर अधिक श्लोक
रचित हर् नाई । “इतिहासोद्धारं वचम् अन्वया सञ्जलाशयम्”—एई नियमानुसारे वर्तमान

* কবি শ্রীশ্বব-প্রসাদে আজ মৃত সংস্কৃত অমৃতরূপে উপস্থিত। শ্বেষদূত দেখিলে বুঝা যায়, মহাকবি কালিদাস হিমালয়প্রান্তে বাস করিয়া, অতুলনীয় কবিত্বের অর্জন করিয়াছিলেন। আজ বিজয়িনীর কবিও, এই উত্তর-প্রদেশে বাস করিয়া উপযুক্ত বর্ণপরাঙ্গরায় বিজয়িনীর চিত্র চিত্রিত করিয়াছেন। শ্ববের উৎকর্ষে কবিতার উৎকর্ষ হয় না। শাবদীয় মহোৎসবের সময়ে, দুর্গাপ্রতিমা অনেক কুস্ত-কারেই প্রস্তুত করে, কিন্তু কুস্তনগবের কুস্তকারের হস্ত হইতে মাতৃদেবী যে ভাবে, যে মূর্তিতে বহির্গত করেন, কৈ অত্বে ত সে ভাবে হয় না। রবিবর্মার ছবি দেখিতে সকলেই ইচ্ছুক। অন্য চিত্রকরেবাও লক্ষ্মী সরস্বতী অঙ্কিত করেন, কিন্তু তেমন হয় না; সেরূপ জীবন্ত ভাব থাকে না। সৌভাগ্যবশতঃ সর্বপ্রথমে একজন মহা-প্রতিভাশালী মহাকবি হস্তে এই কাব্যনির্মাণের ভার ভগবান্ অর্পণ করিয়াছেন। তাই আজ আমরা এই মহাকাব্য দেখিতে পাইলাম। * * * অলঙ্কারশাস্ত্রের পারিভাষিক লক্ষণ খাটিতেছে বলিয়া, কেবল আমরা ইহাকে মহাকাব্য বলিতেছি না; বর্তমানে ইহার তুল্য আর একখানি মহাকাব্য হয় নাই; অতীতেও এই ছন্দে, পাদান্ত-অল্পপ্রাস লইয়া এরূপ সুবৃহৎ একখানি মহাকাব্য হয় নাই বলিয়া, কাব্যজগতে অতি-শ্রেষ্ঠ মনে করিয়া ইহাকে আমরা মহাকাব্য বলিতেছি। * * * এই কবির ম্যায় শব্দগ্রন্থকোশল বুঝি আর জগতে বর্তমানে হইল না বা হইবে না” ইত্যাদি।—
(Extracted from a criticism published in the “Navya-bharat” of Phatgun, 1309 B. S.)

From শ্রীযুক্ত তারাকুমার কবিরত্ন,—Editor of *Hitopadesa*, poet of “Tara-ma” and “Krishnabhakti-rasamrita” and the greatest Sanskrit poet of Calcutta :—

“ * * * যতদূর পড়িয়াছি, তাহাতেই আপনার কবিত্বে মুগ্ধ হইয়াছি। বিজাতীয় বৈদেশিক জাতির নাম, ধাম, রীতি, নীতি, আচারাদি সংস্কৃতে বর্ণনা করিলে পদে পদে সৌন্দর্য্য-ভঙ্গ হয়, কিন্তু আপনার আশ্চর্য্যরচনাগুণে আছোপাস্ত ভাষার সৌন্দর্য্য রক্ষিত হইয়াছে।”

From Pandit গৌরগোবিন্দ রায় ভদ্রাচার্য of the *New Dispensation Brahma Samaj*, the famous author of the *Gita-Samanvaya-Bhashyam* :—

“তিনি (বিজয়িনীকাব্যপ্রণেতা) প্রসিদ্ধ কবি। তাঁহার গ্রন্থ-সম্বন্ধে আমি আর কি বলিব? কাব্যে মিত্রাক্ষর-ব্যবহার বোধ হয় এই নূতন।”

From শ্রীযুক্ত হিমচন্দ্র বিদ্যারত্ন of *Adi Brahma Samaj*, the famous translator of *Ramayana* :—

“আপনার সংস্কৃত-রচনা-শক্তি বিস্ময়কর; পাঠ করিয়া অত্যন্ত প্রীত হইয়াছি। পীড়িত থাকায় পত্রোত্তরে বিলম্ব হইল, তজ্জন্য ক্ষমা করিবেন।”

From Babu HIRENDRANATH DUTT, M. A., B. L.,—Attorney-at-law, Calcutta High Court :—

“আপনি স্নকবি। আপনার কাব্যের কয়েক সর্গ পাঠ করিয়া প্রীতি ও আনন্দ লাভ করিয়াছি।”

From Babu JATINDRA MOHAN SINHA, B. A.,—*Deputy Magistrate of Mánikganj, the famous author of “Śáikár-nirákár-tattwa-chár.”* :—

“সংস্কৃত ভাষায় এখনও নূতন নূতন কাব্যাদি গ্রন্থ রচিত হইতেছে, ইহা সংস্কৃতাম্বু-
রাগী ব্যক্তিমাত্রেরই পরম পরিতোষের বিষয়। ‘নব্যভারত’-সম্পাদক যথার্থই বলিয়া-
ছেন, ‘সংস্কৃত ভাষা মৃত নহে, এখনও জীবিত’। মহাশয়ের ন্যায় সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত-
গণই দেবভাষাকে পুনরুজ্জীবিত করিতেছেন, এজ্ঞ আপনি সমগ্র হিন্দুজাতির
ধন্যবাদের পাত্র। আমার গ্রাম্য ক্ষুদ্র ব্যক্তির মতামতেব উপর আপনার এই বহুমূল্য
গ্রন্থের, সাধারণের নিকট আদৃত হইবাব জ্ঞ গু কিছুমাত্র নির্ভব করে না ; তথাপি ভারতী
পত্রিকায় ইহার সমালোচনা প্রকাশ কবিত্তে পারি।”

From Babu DEVENDRA VIJAY BOSE, M. A., B. L.,—*One of the famous contributors to the “Navya-bharat”* :—

“আপনার কাব্য যে সুন্দর হইয়াছে, তদ্বিষয়ে কিছুমাত্র সন্দেহ নাই। কোনও
স্থানে ছন্দোভঙ্গ দেখি নাই। তবে অনেক স্থলে অল্প প্রাস বা শেষের মিল রক্ষা করিতে
গিয়া, আপনাকে অনেক পরিশ্রম কবিত্তে হইয়াছে বোধ হয়। এবং তাহাতে
ভাবেরও বোধ হয় সামান্য হানি হইয়াছে। আপনার গ্রাম্য পণ্ডিতশ্রেষ্ঠ ব্যক্তি এইরূপ
সাহিত্যসেবায় তৎপর দেখিয়া আমাব বড় আনন্দ হইয়াছে। যে বিষয় উপলক্ষ
করিয়া আপনি কাব্য লিখিয়াছেন, সে ঐতিহাসিক বিবরণ কাব্যের সেরূপ উপযোগী
বলিয়া বোধ হয় না। এজ্ঞ এ কাব্যে আপনার অসাধারণ পাণ্ডিত্য সেরূপ প্রকাশ
পাইয়াছে, সেইরূপ কবিত্ব-শক্তি প্রকাশ করিবার আপনি তত অবসর পান নাই।
যাহা হউক, আপনি এ কাব্য লিখিয়া আমাদের সকলের বিশেষ ভক্তিভাজন হইয়া-
ছেন। সাহিত্য-জগতে আপনার নাম চিরস্মরণীয় থাকুক, এই আমার দীন প্রার্থনা।”

From NILKANTHA CHATTERJEE Esqr., M. A., L. L. B.,—*Professor of Law, Cooch-Bihar Victoria College* :—

“I have read with great pleasure the Epic ‘Vijayini-Kavyam’ com-
posed by Sriswar Vidyalankar and edited with occasional notes by
his worthy son Kokileswar Bhattacharjée Vidyaratna, M. A. The
Epic purports to relate to Victoria ; but is not confined to her personal
character only. It gives an account of the English people and des-
cribes their character. It describes the Queen’s early years and her
reign ; the Boer War ; the Queen’s death ; the accession of King
Edward VII. ; London and its principal objects of interest ; it devotes
a few stanzas to Jesus Christ also. The twelfth and the last canto
of the book describes the benefits of British Rule and gives an account
of India—her natural resources &c. The whole epic may be con-
sidered a short history in verse of modern times.